

НАУЧНИ РАДОВИ

Почети монтажне изградње Београду (1947–1951) | Студија прелазног простора у архитектонској анализи Бранислава Милековића | Модел за процену просторно-функционалног квалитета стана | Стане, планирање и уређење Трифковићевог трга у Новом Саду | Метода серијског сагледавања простора у истраживању вернакуларне архитектуре културног наслеђа Светог Стефана

АРХИТЕКТУРА

Архитектура као интердисциплинарно поље: ка новим моделима архитектонске праксе | Давор Ереш, Јелена Митровић

АКТУЕЛНОСТИ

Награђене докторске дисертације и мастер радови | Нове мисли | Сетања

АРХИТЕКТУРА И УРБАНИЗАМ 62-2026

Часопис за архитектуру, урбанизам и просторно планирање

Главни и одговорни уредник	Ана Никовић, ИАУС
Помоћник уредника	Сања Симоновић Алфиревић, ИАУС
Секретар	Милена Милинковић, ИАУС
Лектура	Дафина Жагар Марков
Лектор за енглески	Соња Стојановић
Дизајн часописа и прелом	Сања Симоновић Алфиревић, ИАУС
Насловна страна	„Расплитање: Нови простори” - сегмент структуре, Павиљон Републике Србије, 19. Међународна изложба архитектуре – Бијенале у Венецији, 2025; фото: Д. Удовичић.
Подеоне стране	„Расплитање: Нови простори” - унутрашњи простор, Павиљон Републике Србије, 19. Међународна изложба архитектуре – Бијенале у Венецији, 2025; фото: Д. Удовичић.
Издавач	Институт за архитектуру и урбанизам Србије (ИАУС)
За издавача	Саша Милијић, директор ИАУС-а
Адреса редакције	Институт за архитектуру и урбанизам Србије, Архитектура и урбанизам 11000 Београд, Булевар краља Александра 73/II
Контакт	e-mail: casopis.AU@iaus.ac.rs; casopis.au.iaus@gmail.com www.iaus.ac.rs
Штампа	Планета принт д.о.о. Београд, јун 2026.

Часопис се размењује са већим бројем институција у иностранним земљама. У финансирању часописа учествовало је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Часопис излази два пута годишње.

<https://scindeks.ceon.rs/journaldetails.aspx?issn=0354-6055>
<https://www.doaj.org/toc/2217-8074>
<https://asestant.ceon.rs/index.php/a-u/login>

Издавачки савет ИАУСа

Председник	Јасна Петрић, ИАУС
Заменик председника	Ана Никовић, ИАУС
Секретар	Милена Милинковић, ИАУС

Александар Ђукић, Универзитет у Београду-Грађевински факултет, Србија; **Борислав Стојков**, Србија; **Бошко Јосимовић**, ИАУС, Србија; **Божидар Манић**, ИАУС, Србија; **Бранислав Бајат**, Универзитет у Београду, Грађевински факултет, Србија; **Бранка Димитријевић**, Лил, Француска; **Драгутин Тошић**, Универзитет у Београду-Географски факултет, Србија; **Марина Ненковић-Ризнић**, ИАУС, Србија; **Мила Пуцар**, Србија; **Милорад Филиповић**, Универзитет у Београду-Економски факултет, Србија; **Миодраг Вујошевић**, Србија; **Мирјана Деветаковић**, Универзитет у Београду-Архитектонски факултет, Србија; **Мирољуб Хаџић**, Србија; **Никола Крунић**, ИАУС, Србија; **Омиљена Џелебџић**, ИАУС, Србија; **Ратко Ристић**, Универзитет у Београду-Шумарски факултет, Србија; **Сања Симоновић Алфиревић**, ИАУС, Србија; **Саша Милијић**, ИАУС, Србија; **Тамара Маричић**, ИАУС, Србија; **Тања Његић**, ИАУС, Србија; **Тијана Црнчевић**, ИАУС, Србија; **Тијана Дабовић**, Универзитет у Београду-Географски факултет, Србија; **Урош Радосављевић**, Универзитет у Београду-Архитектонски факултет, Србија; **Зорица Недовић Будић**, Department of Urban Planning & Policy, University of Illinois – Chicago, САД; гостујући професор на School of Architecture, Planning & Environmental Policy, University College Dublin, Ирска.

Чланови уредништва

Јелена Басарић, ИАУС, Србија; **Зоран Вукосављевић**, BUTE-Budapest University of Technology and Economics; **Dušan Vuksanović**, University of Montenegro-Faculty of Architecture, Podgorica, Montenegro; **Александра Гајић Протић**, ИАУС, Србија; **Мирјана Деветаковић**, Универзитет у Београду-Архитектонски факултет, Србија; **Branka Dimitrijević**, Lille, France; **Дубравка Ђукановић**, Универзитет у Новом Саду-Академија уметности, Србија; **Alma Zavodnik Lamovšek**, Univerza v Ljubljani, Fakulteta za gradbeništvo in geodezijo, Slovenia; **Бошко Јосимовић**, ИАУС, Србија; **Zlatko Karač**, Sveučilište u Zagrebu, Arhitektonski fakultet, Hrvatska; **Александар Кековић**, Универзитет у Нишу-Грађевинско архитектонски факултет, Србија; **Никола Крунић**, ИАУС, Србија; **Божидар Манић**, ИАУС, Србија; **Марија Маруна**, Универзитет у Београду - Архитектонски факултет, Србија; **Владимир Миленковић**, Универзитет у Београду - Архитектонски факултет, Србија; **Тања Његић**, ИАУС, Србија; **Маријана Пантић**, ИАУС, Србија; **Мила Пуцар**, Србија; **Petar Namicev**, Art Academy, Goce Delcev University, Stip, North Macedonia; **Марина Ненковић-Ризнић**, ИАУС, Србија; **Aleksandar Radevski**, SS. Cyril and Methodius University in Skopje - Faculty of Architecture, Macedonia; **Дарко Реба**, Универзитет у Новом Саду - Факултет техничких наука, Србија; **Стеван Савић**, Универзитет у Новом Саду – Природно-математички факултет, Србија; **Славица Стаматовић-Вучковић**, Универзитет Црне Горе – Архитектонски факултет, Црна Гора; **Milenko Stanković**, University of Banja Luka-Faculty of Architecture, Civil Engineering and Geodesy, Republika Srpska, B&H; **Peter Šenk**, University of Maribor, Faculty of Civil Engineering, Transportation Engineering and Architecture, Slovenia; **Драгутин Тошић**, Србија; **Данило Фурунџић**, Универзитет у Београду-Архитектонски факултет, Србија; **Наташа Чолић Марковић**, ИАУС, Србија; **Омиљена Џелебџић**, ИАУС, Србија.

с а д р ж а ј

н а у ч н и ч л а н ц и

- 05 **Почеци монтажне стамбене изградње у Београду (1947–1951). Допринос Пројектантског бироа Извршног одбора Народног одбора Београда**
Оригинални научни рад
Ангелина Банковић, Љиљана Ђукановић
- 18 **Студија прелазног простора у архитектонској анализи Бранислава Миленковића**
Оригинални научни рад
Анђелка Бнин-Бнински
- 26 **Модел за процену просторно-функционалног квалитета стана**
Оригинални научни рад
Ђорђе Алфировић, Сања Симоновић Алфировић
- 36 **Стање, планирање и уређење Трифковићевог трга у Новом Саду у функцији развоја туризма**
Прегледни рад
Вук Гарача, Светлана Вукосав, Јелена Тепавчевић, Милан Брадић
- 47 **Метода серијског сагледавања простора у истраживању вернакуларне архитектуре културног наслеђа Светог Стефана**
Прегледни рад
Горан Копривица

а р х и т е к т у р а

- 61 **Архитектура као интердисциплинарно поље: ка новим моделима архитектонске праксе**
Давор Ереш, Јелена Митровић

а к т у е л н о с т и

- 69 **Вишекритеријумски модел за вредновање потенцијала пренамене пословних у хотелске објекте / кандидат: Дамјана Недељковић**
Лидија Ђокић
- 71 **Просторно-функционална организација управљања отпадом на железничкој мрежи у Србији / кандидат: Никола Ристић**
Дејан Филиповић
- 73 **Типолошка анализа и модели ревитализације традиционалне архитектуре Горе у функцији постизања социоекономске одрживости / кандидат: Веснера Шерефи**
Саја Косановић

н о в е к њ и г е

- 77 **Одрживи развој усуд архитектуре / Борислав Стојков**
Приказ монографије: Зоран Радосављевић
- 80 **Од освајања слободе до личног печата - жене архитекти у збиркама Музеја науке и технике / Снежана Тошева**
Приказ монографије: Дијана Милашиновић Марић

с е ћ а њ а

- 83 **Бранислав Брана Дерић (1940–2006): непролазна прошлост**
Зоран Радосављевић

c o n t e n t

s c i e n t i f i c a r t i c l e s

- 05 **The beginnings of prefabricated housing construction in Belgrade (1947–1951). Contribution made by the design bureau of the Executive Committee of the People's Committee of Belgrade**
Original scientific paper
Angelina Banković, Ljiljana Đukanović
- 18 **A study of transitional space in Branislav Milenković's architectural analysis**
Original scientific paper
Anđelka Bnin-Bninski
- 26 **Model for assessing the spatial-functional quality of an apartment**
Original scientific paper
Đorđe Alfirević, Sanja Simonović Alfirević
- 36 **The condition, planning and design of Trifković Square in Novi Sad for the purpose of developing tourism**
Review paper
Vuk Garača, Svetlana Vukosav, Jelena Tepavčević, Milan Bradić
- 47 **The serial vision method in vernacular architecture research of the cultural heritage of Sveti Stefan**
Review paper
Goran Koprivica

a r c h i t e c t u r e

- 61 **Architecture as an interdisciplinary field: towards new models of architectural practice**
Davor Ereš, Jelena Mitrović

c u r r e n t a f f a i r s

- 69 **A multi-criteria model for evaluating the potential conversion of commercial buildings into hotel facilities / candidate: Damjana Nedeljković**
Lidija Đokić
- 71 **Spatial–functional organization of waste management on the railway network in Serbia / candidate: Nikola Ristić**
Dejan Filipović
- 73 **Typological analysis and revitalization models of the traditional architecture of Gora for the purpose of achieving socioeconomic sustainability / candidate: Vesnera Šerefi**
Saja Kosanović

n e w b o o k s

- 77 **Sustainable development - The fate of architecture / Borislav Stojkov**
Book Review: Zoran Radosavljević
- 80 **From conquering freedom to leaving a personal mark – Women architects in the collections of the Museum of Science and Technology / Snežana Toševa**
Book Review: Dijana Milašinović Marić

r e m e m b r a n c e

- 83 **Branislav Brana Derić (1940–2006): an imperishable past**
Zoran Radosavljević

научни чланци | scientific articles

ПОЧЕЦИ МОНТАЖНЕ СТАМБЕНЕ ИЗГРАДЊЕ У БЕОГРАДУ (1947–1951). ДОПРИНОС ПРОЈЕКТАНТСКОГ БИРОА ИЗВРШНОГ ОДБОРА НАРОДНОГ ОДБОРА БЕОГРАДА

DOI: <https://doi.org/10.5937/a-u0-61974>

THE BEGINNINGS OF PREFABRICATED HOUSING CONSTRUCTION IN BELGRADE (1947–1951). CONTRIBUTION MADE BY THE DESIGN BUREAU OF THE EXECUTIVE COMMITTEE OF THE PEOPLE'S COMMITTEE OF BELGRADE

Оригиналан научни рад, рад примљен: октобар 2025, рад прихваћен: децембар 2025.

Ангелина Банковић*, Љиљана Ђукановић**

АПСТРАКТ

У раду су приказани и разматрани први објекти монтажне и полумонтажне градње намењени становању, настали у Пројектантском бироу Извршног одбора Народног одбора Београда током спровођења Првог петогодишњег плана, између 1947–1951. године. Један од главних циљева Плана била је масовна стамбена изградња, којом би се обезбедио преко потребан стамбени простор за становнике Београда, чији број је након ослобођења растао великом брзином. Иако је разматрани период у истраживањима београдске архитектуре недовољно проучен и често критикован, управо тада су формиран концепти монтажне градње и префабрикације који су се у наредним деценијама развили и значајно утицали на модернизацију домаће градитељске праксе. У корену идеје о подизању монтажних стамбених објеката стајали су управо тешко изводљиви циљеви о броју стамбених квадрата које је требало реализовати, а који су постављени Првим петогодишњим планом. У раду су зато укратко разматране околности стамбене изградње датог периода и развоја идеје о монтажном грађењу, а затим су приказани и анализирани монтажни и полумонтажни објекти који су пројектовани и изграђени на више локација у Београду, у надлежности градских власти. Рад је писан на основу расположиве архивске грађе, података из дневне штампе и претходно објављених истраживања. Његов циљ је да се осветли недовољно проучен период из историје стамбене изградње Београда, као и да се понуди нови угао посматрања архитектонских и градитељских стремљења првих послератних година.

Кључне речи: Београд, стамбена архитектура, монтажна и полумонтажна стамбена изградња, Пројектантски биро Извршног одбора Народног одбора Београда, Први петогодишњи план развита

ABSTRACT

This paper presents and discusses the first prefabricated and semi-prefabricated residential buildings designed by the Design Bureau of the Executive Committee of the People's Committee of Belgrade during the implementation of the First Five-Year Plan (1947–1951). One of the primary objectives of the plan was to construct mass housing, which would provide much-needed accommodation for the rapidly growing population of Belgrade, liberated from occupation. Although this period has been insufficiently studied and often criticized in previous research, it was during this time that the concepts of prefabricated housing and prefabrication in general were formulated. They further developed in the following decades and significantly influenced the modernization of domestic construction practice. The idea of prefabricated housing was based on the difficult-to-achieve goals regarding the number of residential square meters that had to be built, set by the First Five-Year Plan. Therefore, the paper briefly discusses the circumstances of residential construction in the given period, as well as the development of the idea of prefabricated housing. Further, it presents and analyzes prefabricated and semi-prefabricated buildings that were designed and built at several locations in Belgrade under the jurisdiction of the city authorities. This paper is based on the research of available archival materials, data from the daily press, previously published papers, and field work. Its goal is to shed light on an insufficiently studied period in the history of residential architecture in Belgrade, as well as to offer a new perspective on the architectural and construction aspirations of the first post-war years.

Key words: Belgrade, residential architecture, prefabricated and semi-prefabricated housing construction, Design Bureau of the Executive Committee of the People's Committee of Belgrade, First Five-Year Development Plan

* др Ангелина Банковић, Музеј града Београда, Змај Јовина 1, Београд, angelina.bankovic@gmail.com, ORCID 0009-0008-1169-0138

** др Љиљана Ђукановић, редовни професор, Универзитет у Београду - Архитектонски факултет, djuli@arh.bg.ac.rs, ORCID 0000-0002-5431-7308

Почетна хипотеза рада заснива се на становишту да је концепт монтажне и префабриковане стамбене градње, који је обележио изградњу Београда у другој половини 20. века, конципиран током спровођења Првог петогодишњег плана развитка народне привреде Југославије (1947–1951), као инструмент за остварење у знатној мери нереално постављених циљева. Рад се, у ширем смислу, бави стамбеном изградњом коју су реализовале социјалистичке власти Београда између 1947. и 1951. године, да би обезбедиле довољно стамбеног простора за велики број како већ постојећег становништва, тако и досељеника у град чији је стамбени фонд био значајно смањен након разарања у Другом светском рату. У ужем смислу је посвећен једном сегменту те изградње, односно почецима примене монтажних и полумонтажних система, приказаним кроз допринос који је градска управа остварила посредством Пројектантског бироа Извршног одбора Народног одбора (ИОНО). Иако се стамбеном изградњом Београда наведеног периода бавило више истраживача, њој је углавном бивао посвећен само један део радова који су у фокусу имали друге или шире теме (Stojanović, 1954, 189–200; Živančević, 2012, 139–176, 433–450; Milišinić Marić, 2017, 70–76, 89–93; Mecanov, 2008, 43–47; 2015, 145–152; Đukanović, 2025, 81–92). Значајни подаци су сачувани у стручним чланцима, у којима су архитекте, актери те изградње, приказивали резултате свог и рада својих колега. Најрелевантнији извор је архивска грађа, односно техничка документација реализованих и планираних објеката и комплекса, сачувана у Историјском архиву Београда (ИАБ). Осим тога, поједини подаци могу се пронаћи и у монографским студијама и чланцима посвећеним неким од ангажованих архитекта, попут Рајка Татића или Јована Бјеловића (Mihaјlov, 2013, 139–168; Prosen, 2005, 142). Значајни подаци су прикупљени и током теренских истраживања, која су омогућила увид у садашње стање ових грађевина. Рад је конципиран тако што су прво укратко представљени стање стамбеног фонда Београда након Другог светског рата и приступ градских власти решавању стамбеног проблема, затим су приказани и анализирани конкретни примери монтажне и полумонтажне градње, док закључна разматрања истражују новине које су монтажни системи унели у домаће грађевинарство, проблеме са којима су се суочавали и њихов допринос даљем развоју грађевинске праксе.

СТАЊЕ СТАМБЕНОГ ФОНДА БЕОГРАДА НАКОН ОСЛОБОЂЕЊА И ОДГОВОР ГРАДСКИХ ВЛАСТИ НА СТАМБЕНУ КРИЗУ

Миграције у Београд су биле велике и пре Другог светског рата, а градска управа није успевала да обезбеди одговарајућу саобраћајну и комуналну инфраструктуру за град са 320.000 становника (Radovanović, 1974, 159). Недостаци су били присутни и у стамбеном фонду града, који је био недовољан, неадекватан, а неретко и у супротности са минималним здравственим и хигијенским стандардима (Vuksanović-Macura, 2018, 30–38; Bajlon, 1950, 42; Kostadinović, 1993, 32–33). Стамбени проблем Београда је још више дошао до изражаја након ослобођења. Фактори који су до тога довели су били различити, а посебно треба истаћи ратна разарања (бомбардовања 1941. и 1944. и рушења током борби за ослобођење 1944) и изузетно велики прилив становништва. Београд је ослобођење дочекао са уништених 4.905 зграда и 11.500 станова, а оштећено је 6.703 зграде и 20.136 станова. У граду је 1944. године било 260.000 становника, до 1946. достигнут је предратни број, а 1950. године их је било 487.000 (Stojanović, 1952, 405–406; Đukanović, 2025, 82–83). Првобитно, за смештај новопридошлог градског становништва коришћени су празни стамбени простори, или је примењивано такозвано „стишњавање“, поступак којим су градске власти, уколико су процениле да је простор превелик за домаћинство које га користи, у део стана принудно усељавале друге станаре (Đukanović, 2025, 81).¹ Осим тога, активности нове градске власти су током 1944–1946. првенствено биле усмерене на обнову оштећених зграда.² Ти капацитети су током 1946. углавном исцрпљени, због чега се морало започети са новоградњом, што се поклопило са годином доношења Петогодишњег плана. Наиме, у априлу 1947, по угледу на СССР, Народна скупштина је усвојила Петогодишњи план развитка народне привреде Југославије, за период од 1947. до 1951. године. Исте године је Народни одбор града Београда усвојио Петогодишњи план развитка Београда, који се односио на развој Београда као главног града, односно као политичког, економског, културног и административног центра.³ Градске власти су стамбени проблем препознале као највећи комунални проблем Београда и Петогодишњим планом је чак 41,7% буџета било намењено за стамбену

1 У пролеће 1946. ступила је на снагу Одлука ИНО о споразумном усељавању грађана у делове настањених станова, а врло брзо је у дневној штампи критикован слаб одзив грађана на њу, због чега су градске власти почеле да врше принудно усељавање: *Ne koristi se odluka o sporazumnom useljavanju u nastanjene stanove*, 20. oktobar, 26. 7. 1946, 4.

2 Већ 21.12.1945. је донет Закон о обавезној оправци оштећених и довршењу започетих стамбених зграда, на основу којег је при Техничком одељењу ИНО-а образован Одбор за обнову станбених зграда: 20. oktobar, 1. 2. 1946, 5. Види и: *Pitanje gradilišta za podizanje stanbenih zgrada*, 20. oktobar, 6. 9. 1946, 1.

3 *Petogodišnji plan razvitka Beograda u godinama 1947–1951*, Beograd, 1947.

изградњу. То је подразумевало 1,7 милиона м² новог стамбеног простора, за смештај 150.000 становника.⁴

Стамбена изградња је у почетку скоро искључиво реализована интерполацијама на местима порушених зграда или постојећих празних парцела унутар изграђеног градског ткива. Затим је, ради економичности у људству и ресурсима, донета одлука да се изградња групише колико је могуће и да се организују градилишта на већим празним површинама, на којима су подизани комплекси зграда (Antonović, 1951, 160; Stojanović, 1952, 408; Stojanović, 1954, 195). Почетак масовне стамбене изградње је планиран за 1947. годину, а њој је претходило утврђивање такозваног стамбеног минимума. У Секцији архитеката Друштва инжењера и техничара Србије су организоване дискусије на основу којих су донети закључци о максималним површинама за различите типове станова, а у директној вези са бројем корисника (Вајлон, 1947, 35). Тако су одређене три основне категорије: мали (62–68 м² бруто, за три корисника), средњи (75–82 м² бруто, за четири корисника) и велики стан (85–93 м² бруто, за пет корисника) (Milašinić Marić, 2017, 73). Међутим, те категорије су биле привремене и често су мењане, а критеријуми њиховог одређивања нејасно дефинисани (Živanović, 2012, 146–147, 433–436). Истовремено је установљено да је највећа потреба за двособним становима, затим трособним, који су обично обухватили око 80% изграђених станова, док су остали били једнособни и четворособни. Такође су предвиђени и самачки станови, који су подразумевали собу са или без предсобља и заједничке тоалете. Једна зграда, или насеље, требало је да садржи све наведене структуре.⁵

Исти нормативи су се односили и на монтажну изградњу, која је брзо препозната као начин да се убрза и појефтини стамбена градња. Зато су, у различитим институцијама, започета испитивања таквог начина изградње, а паралелно и њена промоција у стручној литератури и дневној штампи.⁶ Проучавање монтажног грађења постављено је као један од главних задатака у Министарству грађевина ФНРЈ крајем 1948. године, а недуго затим је почела и разрада првих пројеката. После опита спроведених у децембру, у Грађевинском институту Министарства је одржана Конференција по питању монтажних кућа и конструкција, а у јануару наредне године је најављено да ће се 1949. године у Београду градити 1.000 монтажних станова (Živanović,

2012, 433–450; Stojanović, 1952, 413–414). Од марта 1949. године све се више инсистирало на монтажној градњи, уз констатацију да је на тај начин током године могуће подићи 100.000 станова, због чега је монтажна градња постављена као приоритет за 1950. годину (Živanović, 2012, 442, 449).

МОНТАЖНЕ И ПОЛУМОНТАЖНЕ ЗГРАДЕ НАСТАЛЕ У ПРОЈЕКТАНСКОМ БИРОУ ИОНО-А

Петогодишњим планом развита Београда је предвиђено увођење механизације радног процеса и метода монтажног грађења, посебно код стамбених зграда.⁷ Тако се Београд ускладио са већ поменутих приступом, који је важио у целој ФНРЈ. Промоција монтажног начина грађења је обухватила и главни град.⁸ Идеја о примени новог модела грађења, најпре у стамбеним зградама на периферији које су имале привремене карактер, појавила се у штампи већ почетком 1947. године, када је наведено: „тежиће се могућности да оне буду монтажне, то јест, да се делови зграде производе у фабрикама и да се на местима одређеним за њих монтирају. Но то не значи да ће оне бити неудобне и нехигијенске за становање.“⁹ Амбициозни планови за 1949–50. годину условили су почетак градње *стамбених колонија* на градским периферијама, где су подизане приземне и једносратне зграде од монтажних или полумонтажних елемената, „који су произвођени масовно у фабрикама бетонских елемената, на мањим градилиштима или на самом градилишту“ (Antonović, 1951, 161).

Претходно се у Пројектантском бироу ИОНО-а Београда почело са испитивањима могућности полумонтажне изградње, а у циљу уштеде материјала, радне снаге и трошкова транспорта, са идејом да што више елемената склопа зграде буде унапред произведено у радионицама или фабричким погонима. Тимским радом су развијена три типа зграда, названа по архитектама које су руководиле групама задуженим за њихово пројектовање. Тип зграде коју је разрађивала група коју је предводио Рајко Татић¹⁰ био је конципиран као једносратница, са зидовима од шљакоблокова, монтажним армирано-бетонским стубовима, монтажним серкљажима и подвлакама, прозорским оквирима, парпетима и степеништем. Међусратна конструкција је могла бити армирано-бетонска или дрвена.

4 Član 23, *Petogodišnji plan razvitka Beograda u godinama 1947–1951*, Beograd, 1947, 61. Треба имати у виду да се то односило само на стари део града, а да је планом предвиђена изградња и Новог Београда, који је имао засебан буџет, а у склопу којег је планиран стамбени простор за 250–300.000 становника.

5 Види и: У марту месецу отпочеће изградња две hiljade stanova – INO preduzima konkretne mere za rešavanje stanbene krize, *20. oktobar*, 17. 1. 1947, 10; Београђани ће и ове године добити 5.000 нових станова, *20. oktobar*, 14. 5. 1948, 1.

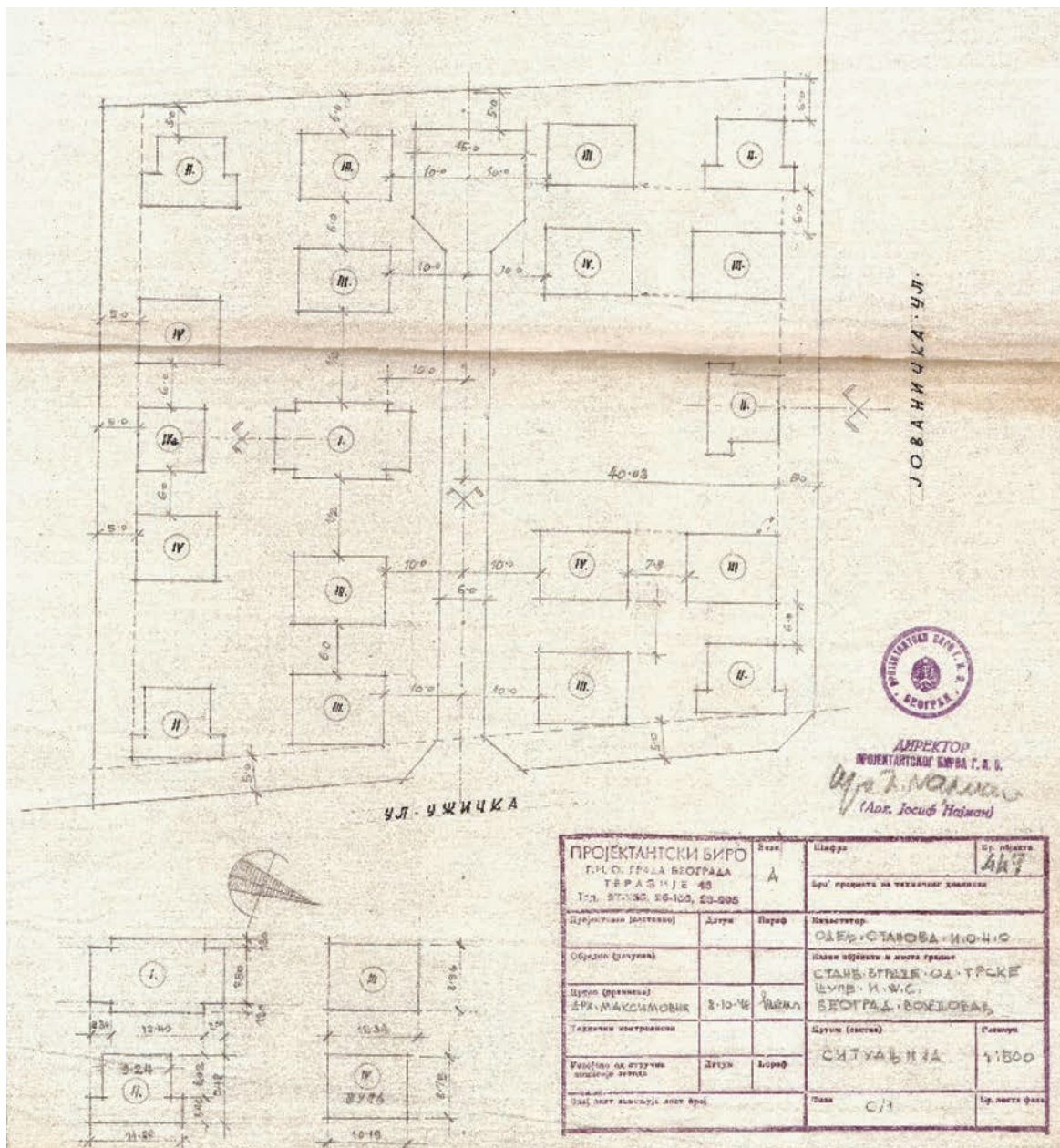
6 Види нпр. (Atanacković, 1949, 182–185; Todić, 1949, 601–607; Blumenau, 1949, 607–613; Obradović, 1951, 287–291).

7 Član 11, *Petogodišnji plan razvitka Beograda u godinama 1947–1951*, Beograd, 1947, 49.

8 У Београду се подижу нова насеља монтажних зграда, *20. oktobar*, 12. 8. 1949, 3; Четири насеља монтажних зграда, *20. oktobar*, 24. 12. 1949, 3; Четири велика стамбена насеља монтажних зграда биће завршена до краја године, *20. oktobar*, 17. 6. 1950, 1; Могућности изградње малих монтажних кућа у Београду, *20. oktobar*, 24. 2. 1951, 3.

9 У марту месецу отпочеће изградња две hiljade stanova – INO preduzima konkretne mere za rešavanje stanbene krize, *20. oktobar*, 17. 1. 1947, 10.

10 За више о Татићевом раду у органима ИОНО и активностима групе којом је руководио (Mihajlov, 2013, 142–168).

Сл. 1 Ситуација монтажних зграда на Вождовцу, тип Владета Максимовић, 1948. (Извор: ИАБ, СГБ 632-20-49) / Fig. 1 Prefabricated buildings at Voždovac, location plan, type Vladeta Maksimović, 1948 (Source: Historical Archive of Belgrade, SGB 632-20-49)

Предвиђен градитељски модул је био 20 x 40 цм у складу са димензијама стандардизованих блокова од шљаке. Други тип зграде је назван по Јовану Бјеловићу. То је такође била једносратница, чија је конструкција била армирано-бетонски монтажни скелет са стубовима и подвлакама и двоструким зидовима од хераклита, трске, гипса или другог сличног лаког материјала. Међуспратна конструкција, модул и монтажни елементи попут шембрана, парапета и степеништа су били исти као код Татића. Трећи тип је добио назив по Владети Максимовићу, а имао је конструкцију у виду рамова од дрвета, са грађевинским модулом од једног метра, који се монтирају један на други целом спратном висином и већ готовим спољним и унутрашњим зидовима.¹¹

Монтажне зграде на Вождовцу

Насеље на Вождовцу је, према за сада расположивим подацима, први покушај Пројектантског бироа ИОНО-а у изградњи монтажних кућа. Документација за приземне зграде са зидовима од тршчане испуне, подигнуте по пројекту Владете Максимовића у блоку на углу улица Јованичке и Ужичке (данас Билећке) датирана је у септембар 1948. године.¹²

Планирано је 19 објекта, 15 стамбених и четири помоћна. (Сл. 1) Наведено је да се ради о „монтажној згради од трске (тип арх. В. Максимовић)“, као и да су постојала четири типа, означена римским бројевима I–IV, како су и учртани на ситуационом плану. Бројевима I–III су биле

11 Anon. 1949. Polumontažna izgradnja stanbenih zgrada, *Tehnika*, 2–3, 103. Види и (Živanović, 2012, 439).

12 IAB, SGB 663-9-48; IAB, SGB 632-20-49. Види и (Živanović, 2012, 439).

Сл. 2 Данашњи изглед једне од монтажних зграда на Вождовцу, тип Владета Максимовић (Извор: фотографија аутора) / Fig. 2 Present-day appearance of one of prefabricated buildings at Voždovac, type Vladeta Maksimović (Source: photo by author)

означене стамбене зграде, а бројем IV помоћне. С обзиром да на локацији није постојала канализација, изграђене су септичке јаме, а помоћна зграда је заправо била одвојено пројектовани објекат са тоалетима, шупом и простором за одлагање ђубрета.¹³ Технички опис није сачуван, па се о конструкцији, начину градње и примењеним материјалима може говорити само на основу података који су се појавили у дневној штампи. Одатле се сазнаје да су прво, као опитне, подигнуте три стамбене и једна помоћна зграда. То су биле приземнице, које су могле да садрже од два до четири стана, у зависности од тога да ли се стан састојао само из собе и кухиње или две собе и кухиње. Темељни зидова су зидани опеком и на њих се постављала дрвена скелетна конструкција. Испуна зидова је била двоструко постављена пресована и прошивена трска дебљине 5 цм. Трска је фиксирана за дрвени оквир са једне и друге стране, тако да је између ових слојева остајао ваздушни простор који је служио као одлична термоизолација. Зидови су накнадно малтерисани са обе стране.¹⁴ Трска се довозила на градилиште већ увезана, а затим су је радници по потреби секли и уграђивали у већ постављену дрвену конструкцију, која се претходно израђивала у Грађевинском предузећу „Полет“. Према дневној штампи идеја о монтажном грађењу, уместо зидању опеком, проистекла је од тесарског

мајстора Јована Фаркаша и инжењера Глишића.¹⁵ Опитне зграде су очигледно оцењене као успешне, с обзиром да је градња настављена и да је почетком јануара осам зграда било стављено под кров.¹⁶ Већину ових објеката је и данас могуће идентификовати на терену, мада су многи од њих претрпели измене и доградње. (Сл. 2)

Опитне зграде у улицама Мехмеда Соколовића и Чегарској

ИОНО је 1949. године, на захтев Комисије за ревизију пројеката при Министарству грађевина ФНРЈ, започео са изградњом три опитне зграде на другој локацији (Živanović, 2012, 439–440). Две су биле лоциране на углу улица Мехмеда Соколовића и Чегарске 8, односно 10, а трећа у Улици Мехмеда Соколовића 57.¹⁷

Зграде на углу Мехмеда Соколовића и Чегарске су, на основу ситуационог плана, предвиђене у истом габариту, а

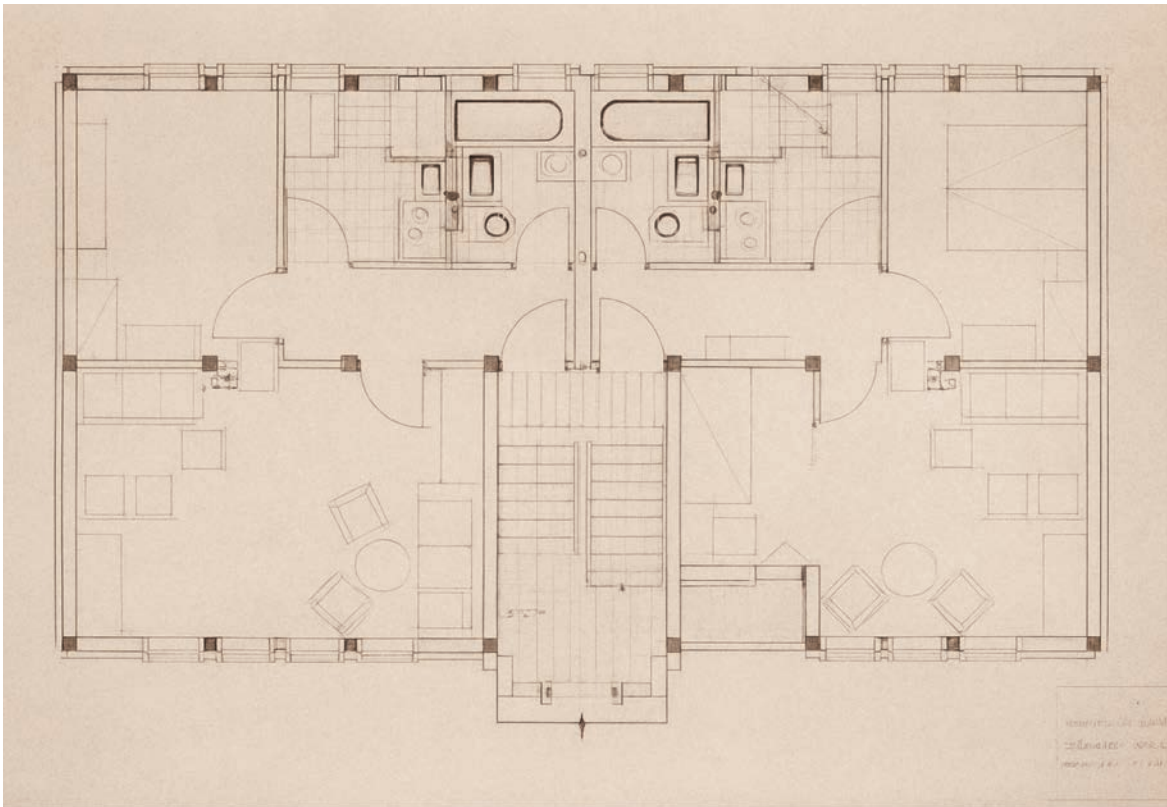
13 IAB, SGB 632-20-49.

14 Нови тип станбених зграда у Београду, *Politika*, 23. октобар 1948, 5.

15 Na Voždovcu odmiču radovi na montiranju zgrada za stanovanje, *Politika*, 29. januar 1949, 3.

16 Građenje montažnih zgrada, *Politika*, 7. januar 1949, 5; Na Voždovcu odmiču radovi na montiranju zgrada za stanovanje, *Politika*, 29. januar 1949, 3. У овом новинском чланку се помиње да је прва опитна зграда овог типа изграђена у Пајсијевој улици током лета 1948. године, али о томе нису пронађени додатни подаци или документација у ИАБ.

17 IAB, SGB 2-31-49; IAB, SGB 632-20-49. Детаљну реконструкцију читавог процеса отежава непотпуна документација, као и то што није систематизована, већ раштркана по досијеима за различите адресе, с обзиром да се радило о типским пројектима, који су касније реализовани на више локација. Види и (Mihajlov, 2013, 162–165; Prosen, 2005, 142; Živanović, 2012, 439–440).

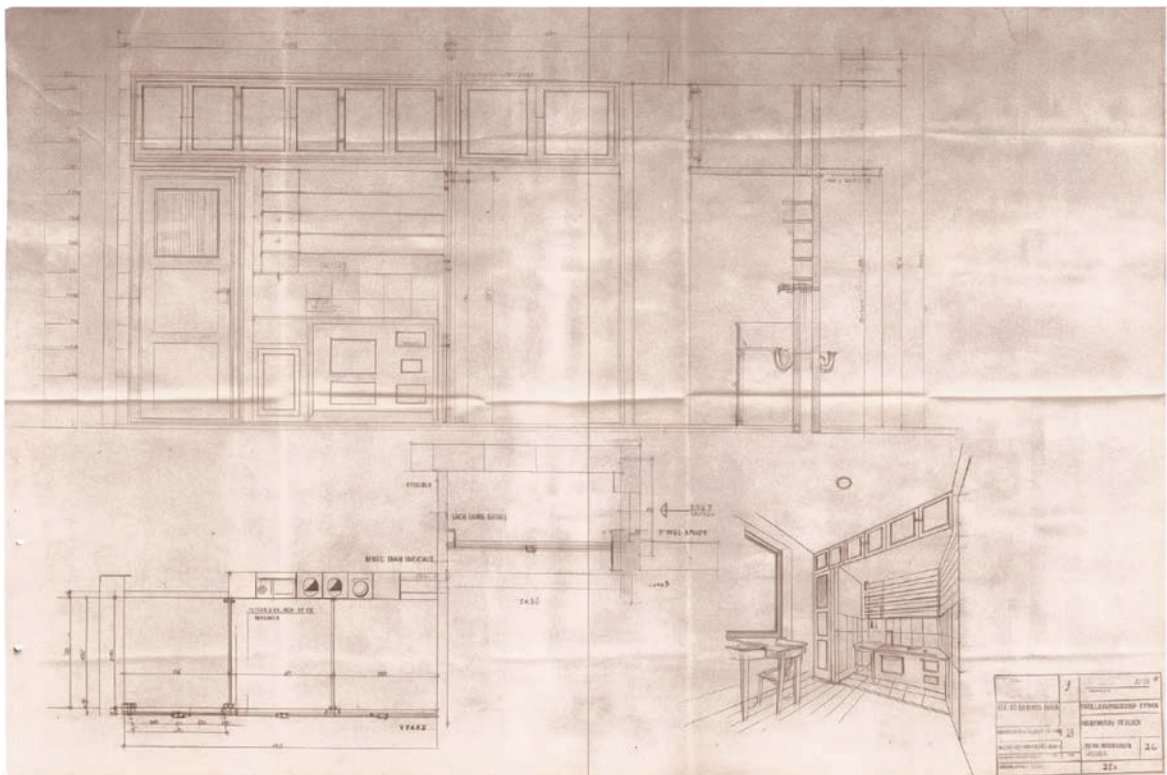

Сл. 3 Основа приземља зграде са два двособна стана, тип Јован Бјеловић, 1949. (Извор: ИАБ, СГБ 6-33-49) / Fig. 3 Ground floor of building with two two-room apartments, type Jovan Bjelović, 1949 (Source: Historical Archive of Belgrade, SGB 6-33-49)

грађене су према пројекту Рајка Татића. Сачуван је технички опис, где је истакнуто да се ради о монтажним зградама од префабрикованих елемената. Конструкцију је чинио скелетни бетонски систем изграђен од префабрикованих елемената (стубови, подвлаке, дрвене и армирано-бетонске таванице и кров), а фасада је решена на бази

модуларне поделе, јер се имало у виду њено облагање префабрикованим елементима. Посебно је напоменуто да су зграде опитне за предложене префабриковане елементе, као и да ће „сама пракса показати прави пут и правилно решење о примени монтажних елемената у грађевинарству код нас, а у данашњим нашим приликама.“

Сл. 4 Плакери у кухињи и улазу, тип Јован Бјеловић, 1949. (Извор: ИАБ, СГБ 464-4-49) / Fig. 4 Kitchen and hallway cabinets, type Jovan Bjelović, 1949 (Source: Historical Archive of Belgrade, SGB 464-4-49)

Предвиђена су три типа станова, са две или три собе, као и двоетажни са четири собе. Конципирани су тако да „сва три типа стана имају исту дубину од 8.2 м, те се могу уклапати или смицати у низовима што ће у разним случајевима бити решавано према конкретном терену.“ Њихова пројектована површина је била приближна нормативима, с тим што је двособан био већи за 0,34 м², трособан мањи за 3,46 м², а четврособан за 9 м², што је било условљено „модуларним решењем основа.“ Пројектовани су тако да се у све просторије улази из предсобља, „а цела је диспозиција израђена по модуларном систему са максималном уштедом простора и инсталатерских елемената.“

Зграда у Чегарској 8 је завршена тек 1953, када је, одлуком НО, прешла у власништво Трговинског предузећа „Грађа“.¹⁸ Предузеће је зграду преузело као недовршену, а затим је, у оквиру Архитектонског студија „Стадион“ и под руководством архитекте Михајла Јанковића, урађен пројекат њене адаптације. Из документације која се односи на ту адаптацију се сазнаје да је започета као опитна полумонтажна једносратница. Били су предвиђени темељи и сутеренски зидови од опеке у кречном малтеру, са монтажним скелетом кроз приземље и први спрат, и зидовима од шљако-бетона. Пре него што је градња прекинута 1950. године извршено је зидање зидова сутерена опеком дебљине 38 цм у кречном малтеру. Међуспратна конструкција изнад ове етаже израђена је од монтажних ребрастих носача са плочом изливеном на лицу места – систем Хербст. На зидове сутерена постављена је монтажна скелетна конструкција од стубова, подвлага и ребара док је међуспратна таваница формирана од дрвених шаблона у виду сандука испуњених изолационим материјалом: струготином или шашом. На овако формирану дрвену међуспратну конструкцију директно се прикивао монтажни плафон, а са горње стране фиксирао патос. Било је предвиђено да у сутерену буде смештен један једнособан стан, док су они у приземљу и на спрату пројектовани као двособни и трособни.¹⁹

За зграде које је пројектовао Јован Бјеловић сачувано је далеко више цртежа, али мање текстуалне документације.²⁰ Ипак, зграда је представљена у часопису *Наше грађевинарство* (1949, 613–619).²¹ Ту је истакнута њена флексибилност, односно могућност да се, у оквиру постојеће конструкције, добију различите структуре

станова: самачки, једнособни, двособни, трособни и двоетажни, а постојала је и опција изградње четврособног стана, базираног на угаоном споју две основне јединице. (Сл. 3) Зграда је пројектована као приземница или једносратница. Усвојени градитељски модул је био 20 цм, базиран на бетонским производима београдске фабрике „Бетоњерка“, чији калупи су давале елементе од 20 x 20 x 20 (или x 40) цм. Тако су промене структура станова и њихових положаја омогућене додавањем ламела димензија 200 x 800 цм на основну јединицу, чиме се добија једнособан стан. Међутим, стандардни и непроменљиви у односу на структуру стана били су степенишни простор, кухиња и купатило. У конструктивном смислу, зграда се састојала из армирано-бетонског скелета који се постављао на постамент од опеке или бетонских блокова, камена или набијеног бетона, грађених традиционалним методама. Сви елементи наведеног скелета били су монтажни и префабриковани и омогућавали су суво грађење, само су се преградни зидови зидали традиционално, али од шљако-бетонских блокова. Кров је такође био монтажни, формиран као решеткаста конструкција, кован од дасака, са покривачем од салонита. Интересантно је напоменути да је комплетан поступак израде објекта објашњен у техничкој документацији кроз три фазе рада: бетонирање и зидање сутерена, монтажа скелета и завршни радови. Свака група радова подељена је на фазе у којима је цртежима и описом детаљно приказан процес извођења. Приказана су четири начина формирања зидне испуне: од шљако-бетонских блокова, две варијанте зида од опеке (дебљине 12 цм или 25) и фасада од префабрикованих плоча од шљако-бетона димензија 40 x 120 цм. Прозорски оквири су такође били бетонски, префабриковани, изливени из једног комада, степеништа префабрикована из два елемента (образни носачи и газишта), а преградни зидови од посебно изграђених префабрикованих гипсаних плоча. Остале елементе склопа зграде и даље је било неопходно изводити традиционалним методама. Преграда између купатила и кухиње је инсталациони блок који садржи димњачке и канализационе вертикале, тако да су на једном месту груписани инсталациони системи. Каква је пажња поклањана детаљима сведочи Бјеловићев пројекат плакара у кухињи и улазу, који формира кухињску нишу и сакрива инсталациони блок. (Сл. 4)

У решењу Комисије за ревизију којим је, након завршетка радова на опитној згради, одобрена изградња на још три локације о којима ће накнадно бити више речи, као главна одлика типског пројекта је истакнута флексибилност у погледу структуре станова.²² У извештају који је уследио је наглашено да, иако су станови пројектовани према важећим нормативима, они имају површине 5–7 м² испод

18 IAB, SGB 26-31-1953.

19 Корисно је поменути да је инвеститор већ 1953. године констатовао како су кухиње и собе у становима премале и да је својим пројектом адаптације предложио да се трособни станови претворе у по два једнособна.

20 Да би се у потпуности сагледао Бјеловићев пројекат, потребно је погледати документацију за више локација на којима су касније грађени објекти тог типа: IAB, SGB 2-31-49; IAB, SGB 464-4-49; IAB, SGB 6-33-49; IAB, SGB 7-18-49; IAB, SGB 5-185-1952; IAB, SGB Karaburma 1953.

21 Види и: U Beogradu se podižu nova naselja montažnih zgrada, 20. oktobar, 12. 8. 1949, 3.

22 IAB, SGB 6-25-49; IAB, SGB 18-20-53.

Сл. 5 Монтажна зграда код Цветкове пијаце, тип Рајко Татић, данашњи изглед (Извор: фотографија аутора) / Fig. 5 Present-day appearance of prefabricated building near Cvetsko's Green Market, type Rajko Tatić (Source: photo by author)

норматива, чиме је омогућена уштеда у квадратури, а констатовано је да се на тај начин и „применом монтажних елемената омогућава велика уштеда дефицитарног материјала а нарочито опека. Монтажни систем омогућава убрзавање посебно изградње“. Као предности су, између осталог, истакнуте и „типизација и стандардизација свих елемената на згради и њихова масовна производња“, као и „могућност производње и фабрикације за индустријски начин у радионицама и фабрикама свих елемената без обзира на сезону у грађевинарству.“²³ Иако је једносратница у Мехмеда Соколовића 57 у целисти изграђена према Бјеловићевом пројекту, у међувремену јој је дограђен још један спрат.

Након реализације опитних зграда, Комисија за ревизију пројеката при Министарству грађевина ФНРЈ дала је сагласност за масовну изградњу,²⁴ након чега су на неколико локација подигнути комплекси ових објеката, на које се у техничкој документацији обично реферира као на *стамбене колоније монтажних зграда*.

23 У документацији недостају две странице овог извештаја, и то управо оне које се односе на предности монтажне градње и допринос дат Бјеловићевим пројектима. Да су ови пројекти били добро прихваћени и оцењени сведочи и то што је на крају истог извештаја наведено да су они између јуна 1949. и фебруара 1950. достављени на „коришћење и информацију“ следећим установама: министарствима грађевине ФНРЈ и свих република, Пројектантском заводу НРС, Планској комисији НРС, Главној дирекцији ваздухопловне индустрије ФНРЈ, Омладинском ГП „Ауто-пут“, ЦК Народне омладине Југославије, Војној пошти 4919-1, повереништвима грађевина ИОНО Скопље и Титово Ужице и Министарству поморства.

24 Решење Комисије за ревизију из јула 1949. године да се на основу предложеног типског пројекта Јована Бијеловића, одобрава градња на три локације: Карабурма, Лазаревачки друм и Црнопоточка улица; IAB, SGB 6-25-49; IAB, SGB 18-20-53.

Монтажне зграде код Цветкове пијаце

Стамбено насеље монтажних зграда је, према урбанистичком решењу Оливера Минића и пројекту Рајка Татића, подигнуто између и око данашњих улица Вјекослава Ковача, Тихомира Вишњевца, Арадске и Милана Ракића (Antonović, 1951, 165; Mihajlov, 2013, 162–165; Milišinović Marić, 2017, 89–90).²⁵ Из техничког описа се сазнаје да је комплекс требало да садржи 14 објеката стамбено-пословне намене, са 180 станова и, у појединим објектима, продавницама за снабдевање станара, махом радника и службеника у грађевинарству, а био је планиран и централни сквер са зеленилом. Наведено је да су објекти конципирани на основу претходно одобрених типова на углу улица Чегарске и Мехмеда Соколовића, односно њиховим комбиновањем. Тако су добијене стамбене зграда са по четири дво-собна и трособна стана, док су се на појединим објектима, услед пада терена, појавила и по два једнособна стана у сутерену. Још једна разлика у односу на опитни објекат је било облагање фасада префабрикованим плочама дебљине 6 цм, које су затим прскане, а које је производила „Бетоњерка“. (Сл. 5)²⁶ Из штампе се сазнаје да је у јуну 1950. године насеље још увек било у изградњи, али да је, иако радови у ентеријеру још нису били завршени,

25 IAB, SGB 7-18-49; као адреса је наведен Северни булевар. Види и: U Beogradu se podižu nova naselja montažnih zgrada, 20. oktobar, 12. 8. 1949, 3.

26 U Beogradu se podižu nova naselja montažnih zgrada, 20. oktobar, 12. 8. 1949, 3.

Сл. 6 Стамбена колонија на Карабурми у изградњи, тип Јован Бјеловић, око 1950. (Извор: МГБ, Ур_5863) / Fig. 6 Residential neighborhood at Karaburma during construction, type Jovan Bjelović, around 1950 (Source: Belgrade City Museum, Ur_5863)

једна од зграда била усељена.²⁷ Насеље је углавном задржало своје првобитно урбанистичко решење, иако је већина објеката претрпела различите интервенције, попут доградњи, додавања балкона или спољашње изолације, и измене фасада.

Стамбене колоније монтажних зграда на Карабурми, Лазаревачком друму и у Црнопоточкој улици

Колоније су грађене према типу који је пројектовао Јован Бјеловић, а на основу већ поменуте опитне зграде у Улици Мехмеда Соколовића 57.²⁸

Колонија на Карабурми је замишљена најамбициозније, са полумонтажним зградама за 5.500–6.000 становника, и осталим садржајима које треба да има микрорејон: много зеленила, основна школа, друштвени центар и други пратећи сервиси. (Сл. 6) Урбанистичко решење је урадио Никола Гавриловић, а насеље је смештено између данашњих улица Вишњичке, Војводе Мицка Крстића,

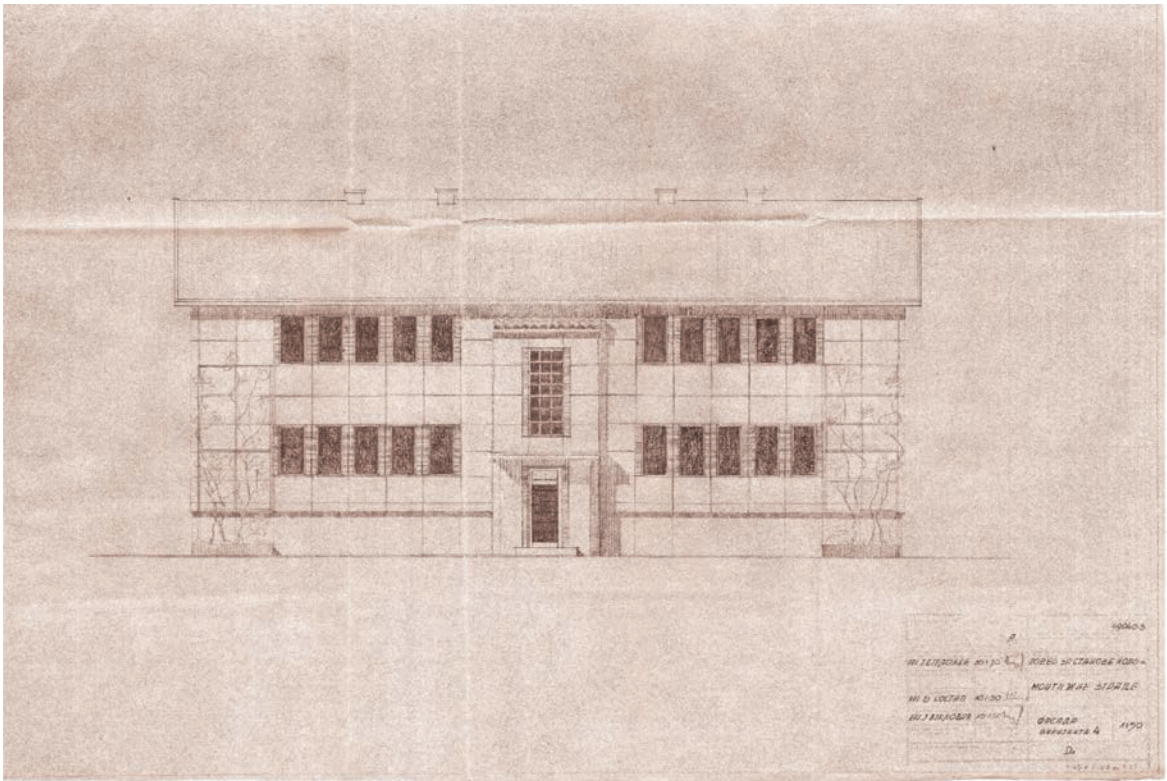
Салвадора Аљендеа. Обустава кредита почетком 1951. године је прекинула извођење у разним фазама изградње, због чега је уследило масовно и углавном бесправно усељавање. Становници су након тога махом самостално изводили неопходне радове, претежно користећи материјале које су затекли на градилишту, или их узимали са других зграда.²⁹ Планирану урбанистичку целину данас није могуће идентификовати на терену. Објекти који су остали сачувани утопили су се у окружење касније изграђених зграда, на неким су вршене додатне интервенције, па и доградње, а поједини се налазе у руинираном стању. Насеље на које се у сачуваној техничкој документацији реферира као на Лазаревачки друм налази се на територији Градске општине Чукарица и опасно је данашњим улицама Ендија Ворхола, Николаја Гогоља и Ваљевском. Првенствено је било намењено радницима оближњих фабрика, као што је фабрика хартије „Пролетер“ и предузећа „Бродоградилиште“ и „Мостоградња“ (Antonović, 1951, 166). Према подацима на сачуваном ситуационом плану, била су предвиђена 244 стана, од чега 24 трособна, 204 двособна и 16 једнособних. (Сл. 7)³⁰ Иако

27 Četiri velika stanbena naselja montažnih zgrada biće završena do kraja godine, 20. oktobar, 17. 6. 1950, 1. У том тренутку се очекивало да ће у року од два месеца бити усељене и остале, а као разлог кашњења је наведен недостатак радне снаге. У истом чланку су критиковане димензије кухиње, 2.35 x 2.20 м², за коју је истакнуто да је домаће становништво доживљава и као трпезарију, али да у њој нема места ни за сто, а камоли за софу, што је истакнуто као велики недостатак, „јер управо у кухињи, у топлим, радник воли да се одмори после радног дана, са породицом“.

28 Решење Комисије за ревизију из јула 1949. године да се на основу предложеног типског пројекта Јована Бијеловића, одобрава градња на три локације: Карабурма, Лазаревачки друм и Црнопоточка улица; IAB, SGB 6-25-49; IAB, SGB 18-20-53.

29 Из овог извештаја, као и из друге сачуване документације, сазнаје се да је инвеститор почео да уступа зграде другим инвеститорима који су у наредном периоду завршавали појединачне објекте. Тако је МУП за своје потребе током 1952. завршио осам објеката, а помињу се и Војна пошта, Дирекција пошта, телеграфа и телефона, Завод за геолошко-рударска и технолошко-геолошка испитивања итд., који су завршавали поједине зграде током 1953. и 1954. године: IAB, SGB 5-185-1952; IAB, SGB Karaburma 1953; IAB, SGB 6-25-49; IAB, SGB 18-20-53.

30 IAB, SGB 6-33-49.

Сл. 7 Изглед главне фасаде, тип Јован Бјеловић, 1950. (Извор: ИАБ, СГБ 464-4-49) / Fig. 7 Main facade, type Jovan Bjelović, 1950 (Source: Historical Archive of Belgrade, SGB 464-4-49)

је требало да буде подигнуто око 60 објеката, теренским истраживањем је идентификован далеко мањи број, односно девет једносратних објеката у Улици Ивице Девчића, од броја 6 до 16, и од броја 22 до 26, као и две зграде у Ваљевској 11 и 13, код угла са Ендија Ворхола.³¹

Колонија у Црнопоточној (данас Мите Ружића) се односи на низ објеката лоцираних између данашњих улица Ариљске, Мите Ружића, Милана Ракића и Дескашеве (претходно Момировићева) (Antonović, 1951, 166) (Сл. 8), намењених запосленима у различитим градским предузећима. На ситуацији колоније су учртани габарити планираних објеката и дата информација о броју и структури станова, укупно 216: 14 четворособних, 40 трособних, 118 двособних, 42 једнособна, као и два двоетажна. Радови су започети

31 Имајући у виду да ниједан од ових комплекса није реализован у целости, може се претпоставити да је иста ситуација била и са овим.

Сл. 8 Данашњи изглед зграда у Дескашевој 4 и на почетку Ариљске улице, тип Јован Бјеловић (Извор: фотографија аутора) / Fig. 8 Present-day appearance of the building at 4 Deskaševa and at Ariljska Street, type Jovan Bjelović (Source: photo by author)

1949, а до септембра 1952. године било је изграђено 35 објеката.³² Из штампе се сазнаје да је уселјавање започето у јануару 1951. године. Планирано је да до краја јануара буде завршено 28 од 35 зграда у Ариљској и Каменогорској, док је према Улици Милана Ракића требало да буде изграђено 14 зграда са 159 станова, које нису изведене.³³ Зграде у Ариљској и Каменогорској су сачуване до данас, али су углавном дограђене или реновиране.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

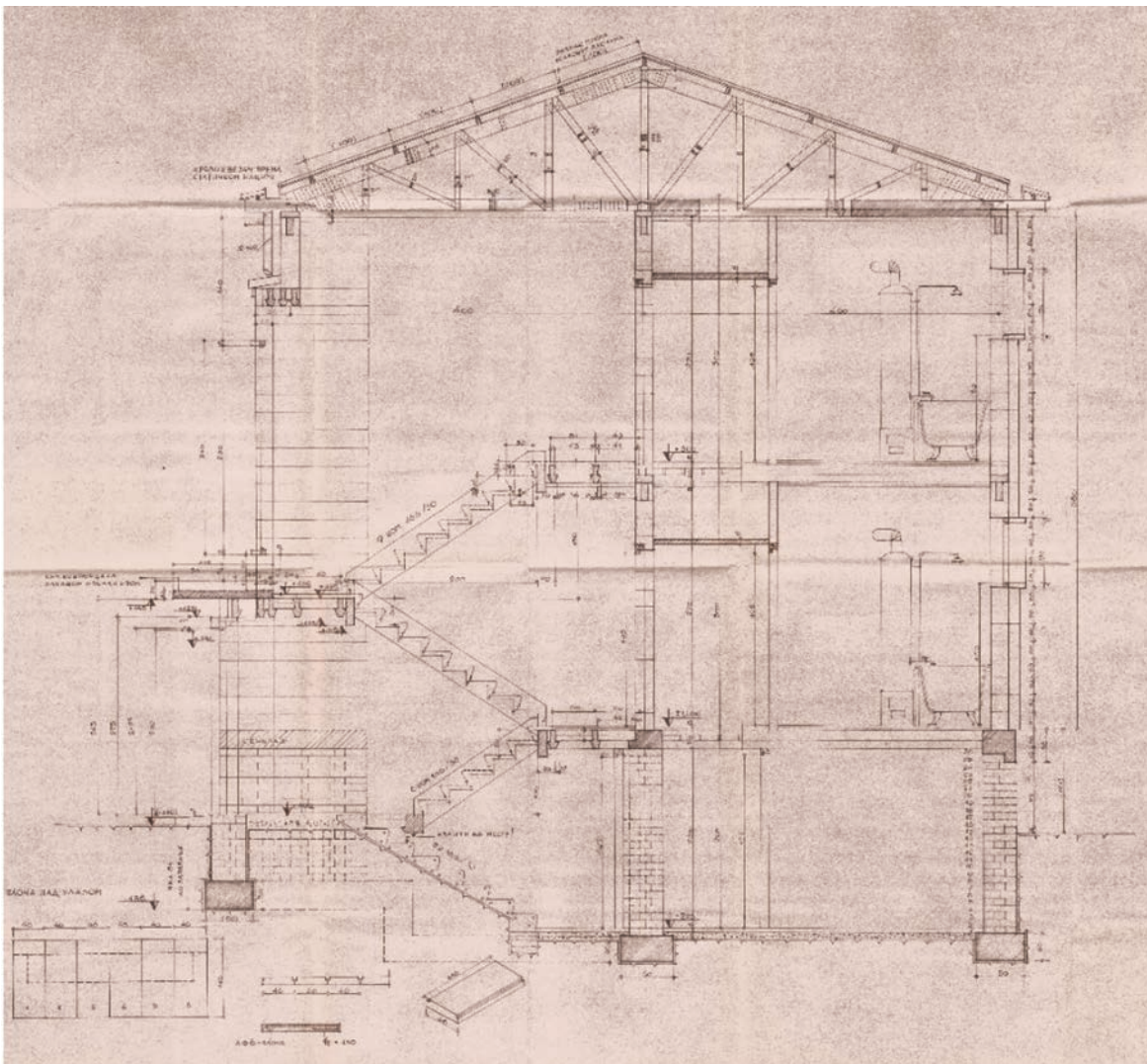
Идеја о префабрикацији зграда формулисана је Првим петогодишњим планом из 1947. године, и истраживање деловања градске управе је показало да се врло брзо кренуло у реализацију ових циљева. Први монтажни системи били су засновани на конструкцији надземних етажа и били су скелетни, док је сутерен био масивни,

32 ИАВ, СГВ 7-18-49. И овде се, у Решењу Комисије за технички преглед и пријем извршених грађевинских радова, од 1. 9. 1952, наводи проблем са димњацима који је примећен и на Карабурми.

33 Novo stambeno naselje u Crnopotočkoj ulici, 20. oktobar, 4. 1. 1951, 3.

зидан опеком или бетонским блоковима. Систем Владете Максимовића био је осмишљен као дрвени скелет са зидном испуном од лаких материјала, док су остали системи били изведени у армираном бетону. Идеја дрвеног бондручног склопа са испуном од лаких материјала, коју је Максимовић предложио, имала је упориште у традиционалној архитектури централне и јужне Србије, где је овакав начин градње био широко примењиван. Међутим, грађење у дрвету сматрано је несолидном градњом и избор материјала је свакако кореспондирао са привременим карактером објеката који су грађени у бондручном систему. Остали системи развијани у Пројектантском бироу ИОНО су били засновани на монтажи скелетне конструкције од армираног бетона, док су други грађевински радови махом били извођени на традиционалан начин, на самом градилишту. Зидне испуне пројектоване су од лаких материјала: трске, хераклита или гипса, што је представљало новину у односу на дотадашњу масивну градњу опеком, типичну за међуратни период. Овакав приступ последица је и несташнице опеке

Сл. 9 Пресек кроз степениште, тип Јован Бјеловић, 1949. (Извор: ИАВ, СГБ 464-4-49) / Fig. 9 Stairway section, type Jovan Bjelović, 1949 (Source: Historical Archive of Belgrade, SGB 464-4-49)

у послератном периоду, али и потребе да се примене материјали који дозвољавају суву уградњу.³⁴ У стручној штампи популарисана је примена лаких и алтернативних материјала: шљако-бетона, трске, хераклита, гипса (Karpov, 1947; Blumenau, 1949; Atanacković, 1949). Године 1949. издати су Привремени прописи за подизање зграда од шљако-бетона, што је додатно подстакло примену овог материјала у домаћем грађевинарству. Несумљиви допринос у развијању ових система огледа се и у примени модуларне координације, стандардизације и типизације као предуслова исплативости њихове примене. Поред саме конструкције која је већински била монтажна, пажња је посвећивана и решавању инсталација, што се види на Бјеловићевом пројекту где је стандардизован инсталациони блок, груписане су инсталације и тиме поједностављена уградња. (Сл. 9)

Проблеми који су се јављали током грађења односили су се на неиспуњавање захтеване и очекиване брзине у извођењу, што се посебно уочавало на великим градилиштима где је било предвиђено извођење већег броја објеката одједном. У штампи се наводи да је изградња једног објекта трајала око 15 дана, док је такав рок био недостижан у случају серијске изградње. Проблеми су настајали у процесу производње монтажних елемената, који нису били израђивани у пројектом предвиђеном обиму и квалитету, услед неусклађености између планираних биланса и стварних могућности производње, као и недовољне заинтересованости и разумевања појединих производних предузећа за захтеве оваквог начина градње. Већ тада су савременици били става да идеја о изградњи добрих, а јефтиних, монтажних кућа није реализована јер је нарушено тројство три кључна параметра: квалитета, цене и брзине изградње (Obradović, 1951, 287).

Примена монтажног грађења покренула је питање ограничавања архитектонског обликовања, будући да је економска исплативост система почивала на великим серијама истих елемената. Иако је такав приступ подразумевао редукацију обликовне разноликости, полемике вођене у стручној штампи указују да је нови начин грађења доживљаван као оправдан и прогресиван (Stojanović, 1952, 414). Преовладавао је став да се потенцијална ограничења у креативном домену могу превазићи кроз проналажење адекватних архитектонских решења, чиме би се очувала аутентичност у обликовању у оквиру задатих технолошких и економских параметара.

У условима ограничених економских могућности, разореног грађевинског сектора, као и изражене

несташнице материјала и грађевинске механизације, сваки покушај примене иновативних поступака представљао је значајан искорак. Стога се већ сама иницијатива за напуштање устаљене праксе традиционалне градње и усмеравање ка монтажним системима може тумачити као важан технолошки помак. Овакав приступ представљао је одговор на акутне проблеме послератне обнове и одражавао је потребу за рационализацијом и убрзањем стамбене изградње, али је указивао и на спремност стручних и друштвених структура да прихвате нове моделе организовања грађевинске производње, у складу са савременим тенденцијама, који су постали један од темеља модернизације домаћег градитељства. У наредном периоду развијени су и примењени сложенији системи префабрикације, превасходно у оквиру колективне стамбене изградње, међу којима се издваја ИМС систем, заснован на преднапрезању армирано-бетонских елемената, као и масивни системи великих димензија, чији су концептуални и технолошки темељи постављени у пионирским остварењима непосредно након Другог светског рата.

РЕФЕРЕНЦЕ / BIBLIOGRAPHY

- Anon. 1949. Kratak prikaz jednog tipa montažnih zgrada. *Naše građevinarstvo*, 8, 613–619.
- Anon. 1949. Polumontažna izgradnja stanbenih zgrada. *Tehnika*, 2–3, 103.
- Antonović, S. 1951. Rezultati dosadašnje obnove i izgradnje Beograda. *Arhitektura*, 1–4, 160–167.
- Atanacković, S. 1949. Problemi izgradnje stanova. *Tehnika*, 5–6, 182–185.
- Atanacković, S. 1949. Šljakobeton kao građevinski materijal. *Građevinski bilten*, 8–9, 19–27.
- Bajlon, M. 1947. Konkurs za izgradnju idejnih skica tipskih stambenih zgrada u Beogradu. *Arhitektura*, 1–2, 33–45.
- Baylon, M. 1950. Stambena izgradnja. *Arhitektura*, 5–6, 41–46.
- Beogradani će i ove godine dobiti 5.000 novih stanova. 1948. *20. oktobar*, 14. 5, 1.
- Blumenau, I. 1949. Gips kao nedovoljno iskorišćeni materijal. *Građevinski bilten*, 8–9, 32–36.
- Blumenau, I. 1949. Opitni objekti Građ. instituta Ministarstva građevina NRS. *Naše građevinarstvo*, 8, 607–613.
- Četiri naselja montažnih zgrada. 1949. *20. oktobar*, 24. 12, 3.
- Četiri velika stanbena naselja montažnih zgrada biće završena do kraja godine. 1950. *20. oktobar*, 17. 6, 1.
- Đukanović, Lj. 2025. *Stambena izgradnja Beograda: tehnike, ideje, dometi*. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Arhitektonski fakultet, 2025.
- Građenje montažnih zgrada. 1949. *Politika*, 7. januar, 5.
- Karpov, P. 1947. Trska kao građevinski materijal. *Građevinski bilten*, 3–4, 65–67.
- Kostadinović, S. 1993. *Razvoj stambene politike i modeli ostvarivanja stambene izgradnje*. Beograd, CIP „Veletehna“.
- Mecanov, D. 2008. *Stambena arhitektura Beograda 1947–1967*. Beograd: Zadužbina Andrejević.
- Mecanov, D. 2015. Prostorna organizacija stambenih zgrada građenih u Beogradu od 1947. do 1980. u prefabrikovanim industrijalizovanim sistemima. Doktorska disertacija. Beograd: Arhitektonski fakultet.
- Mihajlov, S. 2013. *Rajko M. Tatić 1900–1979*. Beograd: Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Beograda.
- Milašinović Marić, D. 2017. *Poletne pedesete u srpskoj arhitekturi*. Beograd i Kosovska Mitrovica: Orionart i Fakultet tehničkih nauka Kosovska Mitrovica – Univerzitet u Prištini.
- Ministarstvo građevina NRS. 1949. Uputstvo o štednji kreča i opeke, broj 7193. od 4. 3. 1949. Beograd: Ministarstvo građevina NRS.
- Mogućnosti izgradnje malih montažnih kuća u Beogradu. 1951. *20. oktobar*, 24. 2, 3.
- Na Voždovcu odmiču radovi na montiranju zgrada za stanovanje. 1949. *Politika*, 29. januar, 3.

34 Године 1949. издато је: Упутство о штедниј креча и опеке, Министарство грађевина НРС, број 7193. од 4. 3. 1949, став 2.

- Ne koristi se odluka o sporazumnom useljavanju u nastanjene stanove. 1946. *20. oktobar*, 26. 7, 4.
- Novi tip stanbenih zgrada u Beogradu. 1948. *Politika*, 23. oktobar, 5.
- Novo stambeno naselje u Crnopotočkoj ulici. 1951. *20. oktobar*, 4. 1, 3.
- Obradović, M. 1951. Naše mogućnosti u izgradnji stanbenih montažnih zgrada. *Tehnika*, 9, 287–291.
- Petogodišnji plan razvitka Beograda u godinama 1947–1951. 1947. Beograd.
- Pitanje gradilišta za podizanje stanbenih zgrada. 1946. *20. oktobar*, 6. 9, 1.
- Prosen, M. 2005. O radu beogradskog arhitekta Jovana Bjelovića. *Nasleđe*, VI, 133–145.
- Radovanović, M. 1974. Demografski odnosi 1918–1941. U: Čubrilović, V. ur. 1974. *Istorija Beograda 3*, Beograd: Prosveta, 157–162.
- Stojanović, B. 1952. Stambena izgradnja. *Tehnika*, 4, 404–414.
- Stojanović, B. 1954. Arhitektura Beograda od 1944 do 1954. *Godišnjak Muzeja grada Beograda*, I, 189–200.
- Todić, G. 1949. Montažne zgrade – pomoć rešenju stambene krize. *Naše građevinarstvo*, 8, 601–607.
- U Beogradu se podižu nova naselja montažnih zgrada. 1949. *20. oktobar*, 12. 8, 3.
- U martu mesecu otpočele izgradnja dve hiljade stanova – INO preuzima konkretne mere za rešavanje stambene krize. 1947. *20. oktobar*, 17. 1, 10.
- Vuksanović-Macura, Z. 2018. *Život na ivici. Stanovanje sirotinje u Beogradu 1919–1941*. 2. izd. Beograd: Orionart.
- Živančević, J. 2012. Socijalistički realizam u arhitektonskoj i urbanističkoj praksi Jugoslavije. Doktorska disertacija. Beograd: Arhitektonski fakultet.

ИЗВОРИ ИЛУСТРАЦИЈА/ SOURCES OF ILLUSTRATIONS

- Сл. 1 Ситуација монтажних зграда на Вождовцу, тип Владета Максимовић, 1948. (Извор: ИАБ, СГБ 632-20-49)
- Fig. 1 Prefabricated buildings at Voždovac, location plan, type Vladeta Maksimović, 1948 (Source: Historical Archive of Belgrade, SGB 632-20-49).
- Сл. 2 Данашњи изглед једне од монтажних зграда на Вождовцу, тип Владета Максимовић (Извор: фотографија аутора)
- Fig. 2 Present-day appearance of one of prefabricated buildings at Voždovac, type Vladeta Maksimović (Source: photo by author).
- Сл. 3 Основа приземља зграде са два двособна стана, тип Јован Бјеловић, 1949. (Извор: ИАБ, СГБ 6-33-49)
- Fig. 3 Ground floor of building with two two-room apartments, type Jovan Bjelović, 1949 (Source: Historical Archive of Belgrade, SGB 6-33-49).
- Сл. 4 Плакери у кухињи и улазу, тип Јован Бјеловић, 1949. (Извор: ИАБ, СГБ 464-4-49)
- Fig. 4 Kitchen and hallway cabinets, type Jovan Bjelović, 1949 (Source: Historical Archive of Belgrade, SGB 464-4-49).
- Сл. 5 Монтажна зграда код Цветкове пијаче, тип Рајко Татић, данашњи изглед (Извор: фотографија аутора)
- Fig. 5 Present-day appearance of prefabricated building near Cvetsko's Green Market, type Rajko Tatić (Source: photo by author).
- Сл. 6 Стамбена колонија на Карабурми у изградњи, тип Јован Бјеловић, око 1950. (Извор: МГБ, Ур_5863)
- Fig. 6 Residential neighborhood at Karaburma during construction, type Jovan Bjelović, around 1950 (Source: Belgrade City Museum, Ur_5863).
- Сл. 7 Изглед главне фасаде, тип Јован Бјеловић, 1950. (Извор: ИАБ, СГБ 464-4-49)
- Fig. 7 Main facade, type Jovan Bjelović, 1950 (Source: Historical Archive of Belgrade, SGB 464-4-49).
- Сл. 8 Данашњи изглед зграда у Дескашевој 4 и на почетку Ариљске улице, тип Јован Бјеловић (Извор: фотографија аутора)
- Fig. 8 Present-day appearance of the building at Deskaševa no. 4 and at Ariljska Street, type Jovan Bjelović (Source: photo by author).
- Сл. 9 Пресек кроз стениште, тип Јован Бјеловић, 1949. (Извор: ИАБ, СГБ 464-4-49)
- Fig. 9 Stairway section, type Jovan Bjelović, 1949 (Source: Historical Archive of Belgrade, SGB 464-4-49).

АПСТРАКТ

Предмет рада је прелазни простор у архитектонској анализи Бранислава Миленковића. Истраживање полази од претпоставке да Миленковићев приступ архитектонској анализи одликује нарочита савременост, те да је потенцијал за његову актуелизацију садржан у домену пројектантског истраживања (design-driven research). Мотив за ову студију произилази из проблема савременог професионалног контекста у коме је архитектонска делатност поједностављена под притисцима глобалне тржишне економије и финансијске ефикасности. У оваквим околностима, креативни, критички и друштвено одговорни ангажман архитекте је оспорен и своди се на производњу решења, у виду стабилних и јасних одговора на просторне захтеве грађевинске индустрије. Према томе, ова студија истиче посебан значај Миленковићеве професионалне позиције, јер се залаже за померање тежишта са прецизне формулације архитектонских решења, на проблематизацију динамичних односа између простора и корисника; прелазни простор се притом узима као полигон за испитивање могућности за промишљено и критичко деловање. Рад представља трансдисциплинарни теоријску студију која има за циљ критичко разматрање концепта прелазног простора као фундаменталног за пројектантски процес и архитектонску анализу. Анализа динамике односа између простора и корисника обликована је око савремених теорија геста; она обухвата значајне ауторе и референтне изворе из домена архитектуре, филозофије и антропологије: Гец (Goetz), Бенџамин (Benjamin), Инголд (Ingold), Оже (Augé), Лефевр (Lefebvre), Еванс (Evans). Циљ студије је да истражи Миленковићев концепт прелазног простора као принцип динамичног односа између геста корисника и просторног геста и да у односу на теорију геста понуди детаљно разумевање Миленковићевог прелазног простора кроз његову усложњену анализу. Крајњи циљ рада је да у домену теорије испита да ли концепт прелазног простора отвара могућност за критичко деловање у савременом пројектантском истраживању.

Кључне речи: Бранислав Миленковић, архитектонска анализа, прелазни простор, гестови становања, пројектантско истраживање

ABSTRACT

The subject of the paper is the transitional space in Branislav Milenkovic's architectural analysis. The research starts from the assumption that Milenkovic's approach to architectural analysis is characterized by a particular accuracy, and that the potential for its actualization is contained in the domain of design-driven research. The motive for this study stems from problems regarding the contemporary professional context in which architectural undertakings are simplified under the pressures of the global market economy and financial efficiency. In such circumstances, the creative, critical, and socially responsible engagement of an architect are challenged and reduced to the production of solutions, in the form of stable and clear responses to the spatial demands of the building industry. Therefore, this study emphasizes the particular importance of Milenkovic's professional position, because it advocates a shift in focus from the precise formulation of architectural solutions to the problematization of dynamic relationships between space and its users; the transitional space is taken as a testing ground for examining the possibilities of thoughtful and critical action. The paper is a trans-disciplinary theoretical study that aims to critically examine the concept of transitional space as fundamental to the design process and architectural analysis. The analysis of the dynamics of the relationship between space and the user is articulated around contemporary theories of gesture; it includes significant authors and reference sources from the domains of architecture, philosophy and anthropology (Goetz, Benjamin, Ingold, Augé, Lefebvre, Evans). The aim of the study is to explore Milenkovic's concept of transitional space as a principle of the dynamic relationship between the user's gesture and the spatial gesture and thus, to offer a detailed understanding of Milenkovic's transitional space through its complex analysis in relation to the theory of gesture. The ultimate goal of the paper is to examine, within the domain of theory, whether the concept of transitional space opens up the possibility for critical action in contemporary design research.

Keywords: Branislav Milenković, architectural analysis, transitional space, gestures of habitation, design-driven research

* Анђелка Бнин-Бнински, научни сарадник, Универзитет у Београду -
Архитектонски факултет, a.cirovic@arh.bg.ac.rs,
ORCID: 0009-0000-3871-4939

Предмет истраживања је концепт прелазног простора у архитектонској анализи професора др Бранислава Миленковића. Кроз студију Миленковићевог рада на концепту прелазног простора, постављамо овај архитектонски приступ у трансдисциплинарни оквир савремене теорије и актуелизујемо га као специфичан и референтан пример пројектантског истраживања (design-driven research).

Полазиште и основни истраживачки проблем рада садржани су у доминантном разумевању архитектонског деловања као формулације решења које нуди стабилне и јасне одговоре на просторне захтеве грађевинске индустрије. Замишљена „архитектонска решења“ су у великој мери условљена глобалним тржиштем, императивом за брзином, финансијском ефикасношћу и користима приватних инвеститора. Додатно, пројектантска пракса и академска истраживања су често одвојене од ових питања, а понекад чак и међусобно неусклађене. Оваква ситуација доводи до поједностављења и оспоравања укупног капацитета архитектонског креативног мишљења и његовог стваралачког потенцијала. У овом контексту, Миленковићев прелазни простор се узима као полигон за испитивање могућности за етички одговорно и критичко деловање у методолошком оквиру пројектантског истраживања (Dukanac, Milinković, Vnin-Vninski, 2024). Кључно за општу референтност његовог приступа јесте у истраживачкој перспективи која смешта архитектонску анализу између праксе, педагогије и научног рада. У његовом раду на просторном концепту прелазног простора можемо препознати процесе испитивачког измештања између различитих професионалних улога. Један од основних резултата оваквог измештања је формулација специфичног оквира пројектантског истраживања које превазилази стандардне поступке проналажења „архитектонских решења“ и указује на пројектантски процес као формулацију пројектантског питања, где се тежиште помера са коначне дефиниције ка платформи за проблематизацију односа између простора и корисника.

Основно полазиште наше студије садржано је у Миленковићевој књизи *Увод у архитектонску анализу 1* која представља и примарни извор литературе (Milenković, (1972) 2009). Књига је конципирана као уџбеник за студенте и архитекте, први пут је публикована 1972. године, а њена бројна реиздања и актуелно коришћење у настави на Архитектонском факултету Универзитета у Београду говоре у прилог њеној актуелности (Vnin-Vninski, 2024). За овај рад су посебно значајне његове студије стамбеног простора као динамичног ентитета одређеног културом боравка у простору и променљивим односима између простора и корисника. Приказано истраживање се бави анализом концепта прелазног простора постављајући овај архитектонски мотив у однос према савременим теоријским

изучавањима променљиве релације између простора и корисника. Обзиром да је Миленковићев истраживачки приступ био трансдисциплинаран, комплементарно, наше референтне позиције, осим архитектонске, укључују филозофска и антрополошка разматрања динамике односа између простора и корисника. Из анализе референтне литературе која се тиче динамике односа између простора и корисника утврдили смо да је појам геста кључан, јер нам омогућава да у савременом контексту истражимо потенцијале прелазног простора.

Циљ истраживања се може сагледати у три нивоа: примарни циљ је да кроз детаљну анализу референтне савремене литературе прикажемо Миленковићев концепт прелазног простора као динамичан однос између геста корисника и просторног геста; секундарни циљ рада је да у односу на теорију геста понуди детаљно разумевање Миленковићевог прелазног простора кроз усложњену анализу и поделу преласка на три кључна момента — увод, улаз и прелаз; и коначни, терцијални циљ рада је да у домену теорије испита да ли такав просторни концепт отвара могућност за критичку позицију у савременом архитектонском деловању.

Кроз постављене циљеве, основни истраживачки допринос рада планиран је у домену теорије која детаљно појашњава релацију између пројектантских одлука и начина коришћења простора. Очекивани резултати студије прелазног простора укључују издвајање овог аналитичког концепта из укупне Миленковићеве архитектонске анализе које, уз контекстуализацију у савременим теоријама, омогућава нова тумачења и отвара иновативне перспективе ка савременом коришћењу Миленковићевих пројектантских алата. Критичком анализом извора литературе, истраживање настоји да докаже да креативни ангажман у архитектонском пројектовању надилази брза и ефикасна тржишна решења — он располаже капацитетом за креативно и освешћено деловање у архитектонској пракси која даље може допринети одрживој и резилијентној будућности.

МЕТОДОЛОШКИ ПРИСТУП ИСТРАЖИВАЊУ

Рад представља теоријску студију која има за циљ критичко разматрање концепта прелазног простора као фундаменталног за пројектантски процес и архитектонску анализу. Истраживање се заснива на квалитативној анализи примарних и секундарних извора, односно релевантне научне литературе која је обликовала и проблематизовала разумевање динамике односа између простора и корисника. Предмет студије је прелазни простор у Миленковићевој архитектонској анализи, који смо издвојили као једну од есенцијалних тема у његовом истраживачком раду.

Примарни извор литературе чини Миленковићева књига *Увод у архитектонску анализу 1*. Осим тога, примарним изворима припада документовани разговор са Миленковићем о есенцијалним питањима везаним за динамику коришћења стамбеног простора и архитектонску анализу (Bnin-Bninski, 2018). Аутор дефинише прелазни простор као однос између унутрашње и спољашње атмосфере, који „по свом положају и значају обезбеђује време за оријентацију у простору улаза” (Milenković, 2009, 105). Иако дефинисање овог просторног концепта не заузима истакнуто место у архитектонској анализи, како ју је сам аутор приказао, сматрамо да Миленковићев рад на проблему прелазног простора далеко надилази ову дефиницију и да се може уочити у његовом целокупном приступу архитектонској анализи (Obradović, 1994). Према томе, постављамо концепт прелазног простора у први план и даље га разматрамо као пројектантско истраживање које нуди могући принцип архитектонске анализе и пројектовања, а располаже критичким потенцијалом у односу на културу становања и начин коришћења простора.

Анализа секундарних извора литературе убраја водеће публикације савременика који се баве продубљеним студијама динамике односа између корисника и простора. Фундаментална улога геста у овој студији произилази из Миленковићеве архитектонске анализе и документованог разговора са њим (Bnin-Bninski, 2018). Избор референтних аутора и секундарних извора литературе резултат је њиховог утицаја на научну дебату и њихове заступљености у водећој литератури из области савремене архитектонске теорије, филозофије и антропологије, која се тиче проблематизације односа између просторних одлука и начина коришћења простора. Кључне теоријске позиције могу се организовати у три основна правца: дуална природа геста коју Беноа Гец (Benoît Goetz) дефинише кроз гест корисника и гест простора (Goetz, 2011; Goetz, 2001), критички потенцијал геста који Ендрју Бенџамин (Andrew Benjamin) формулише као прекид нормативности свакодневице (Benjamin, 2017) и гест као начин боравка у простору према антрополошким студијама Тима Инголда (Tim Ingold) и Марка Ожеа (Marc Augé) (Ingold, 2013; Augé, 2009). Постављена методолошка конструкција у домену теорије доприноси методологији пројектантског истраживања, према томе могући утицај овог рада на пројектантски процес је индиректан. У односу на ширу тему рада, сматрамо да је потенцијално поље даљих испитивања садржано у аналитичким огледима пројектантског истраживања, које може даље директно утицати на одлуке у процесу архитектонског пројектовања.

ТЕОРИЈА ГЕСТА ПРЕМА ГЕЦУ: ГЕСТ СТАНОВАЊА

Гец предлаже анализу архитектонских простора кроз испитивање начина боравка у простору, уместо кроз структуру и форму конструисаних простора и објеката. Начин боравка у простору сматра низом „гестова

становања” (*gestes d’habitation*) који су уланчани са више или мање хармоније. Аутор разликује два вида геста у архитектури: гест особе која борави у простору и грађену структуру као просторни гест (Goetz, 2011). Он сматра да су ове две природе геста у сталној интеракцији и да се међусобно конституишу.

Гец везује становање за гест као начин боравка у простору који се одвија као „начин заузимања позиције у некој ситуацији” (Goetz, 2011, 137). У етимолошкој студији латинског глагола *gestare*, аутор наглашава његов значај изнад глагола *agere* и *facere* који означавају активности или радње у становању. Он указује на релацију између геста и позиције коју везује за Хајдегерове анализе глагола *bitui* (који је кроз шпански облик *ser* повезан са латинским глаголом *sedere* који значи седети). У односу између глагола *bitui* и заузимања позиције, за Гецову студију геста кључне су Аристотелове категорије које се баве позицијом (*position*) – бити у позицији и имати позицију (*en-position*), као и веза са становањем коју Аристотел гради кроз различитост позиција. Гец, према томе, тврди да је становање одређено заузимањем позиције једнако као и кроз покрет промене позиције у простору, те да оба односа према простору припадају „гестовима становања.” Аутор истиче да је кондиционал једно од кључних својстава геста. Кондиционал разликује гест од активности у простору (*agere, facere*) које означавају одређену радњу и носе прецизно значење. У његовој теорији, гест не поседује никакву моћ ни значење, он се може догодити или не, у томе је његова највећа вредност и потенцијал.

Разматрајући однос структуре простора и геста корисника простора, Гец реферира на филозофске анализе Лудвига Витгенштајна (Ludwig Wittgenstein) у којима он тврди да је грађевина, као изграђена структура, гест простора (Vitgenštajn, 2024, Vitgenštajn, 1980). Кроз релације у којима изграђена структура дели простор на унутрашњи и спољашњи простор куће и утиче на одлуке корисника који се креће у овим просторним релацијама, Гец закључује да је заправо сваки фрагмент изграђеног простора гест на који корисник може да одговори својим гестом (Goetz, 2011). Према томе, структура простора чини саставни део покрета корисника у простору и кроз гест чини становање просторно-временским ентитетом. Гец закључује да становати подразумева константно правити гестове, становање је сачињено од гестова: са једне стране од изграђене структуре као геста и са друге стране од одговора становника на тај гест.

ТЕОРИЈА ГЕСТА ПРЕМА БЕНџАМИНУ: КРИТИЧКИ ГЕСТ

Бенџамин развија дуалну природу геста према динамици прекида и понављања, ослањајући се на анализе теоретичара архитектуре и уметности Валетера Бењамина (Walter Benjamin) које се тичу театра истакнутог немачког драматурга Бертолта Брехта (Bertolt Brecht)

(Benjamin, 2017). Аутор разматра прекид понављања кроз појашњавање конотација нормативности и једноличности. „Нормативност,“ објашњава Бенџамин, „схваћена формално укључује специфични модалитет репетитивности“ (Benjamin, 2017, 13). Док репетиција подразумева логику једноличности, Бенџамин промену сматра видом варијације једноличности и закључује да је „нормативност понављање једноличности“ (Benjamin, 2017, 13). Он гради теорију геста у тензији између континуитета и прекида.

Како Бенџамин приказује, за Бењамина гест је критички уколико представља прекид нормативности као понављања једноличности. Критичност геста који је по себи дуалан управо је садржана у прекиду као привременој временској инстанци која омогућава поништавање природе нормативности. Прекид једноличности као есенцијално својство геста, према Бенџамину, омогућава привид нормалности која се у моменту поновног појављивања догађа први пут, односно на јединствени начин. У поновном појављивању нормативне једноличности аутор открива потенцијал других могућности понављања, јер у заустављању нормативности као једноличности он препознаје потенцијал отварања ка промени. Из студије Бенџамина следи да је дуалност геста испољена у садашњем тренутку, када је нормативност прекинута – заустављањем, а затим настављена – понављањем. „Нормативност је уједно спречена и ојачана“ (Benjamin, 2017, 16). Критичком интерпретацијом драмског текста *Sophocles' Electra*, Бенџамин истиче да се у моменту реализације геста догађа игра између повезивања и раздвајања. У односу текста и звука изведбе, прекиди континуитета су драматично акценговани и указују на неизвесност и нестабилност, јер носе потенцијал прекида и разлике, док са друге стране могу и сами постати обрасци репетитивности унутар једноличне континуираности.

Из Бенџаминове анализе можемо закључити да је критички потенцијал геста садржан у његовој моћи да – кроз прекиде нормативности простора и његовог коришћења – релативизује и испита репетитивне устаљене радње. Бенџаминове појмове нормативности и репетиције, у контексту наше студије, сматрамо одредницама свакодневних навика у становању, док је њихов прекид гестом оно што испитује и проблематизује културу и простор становања.

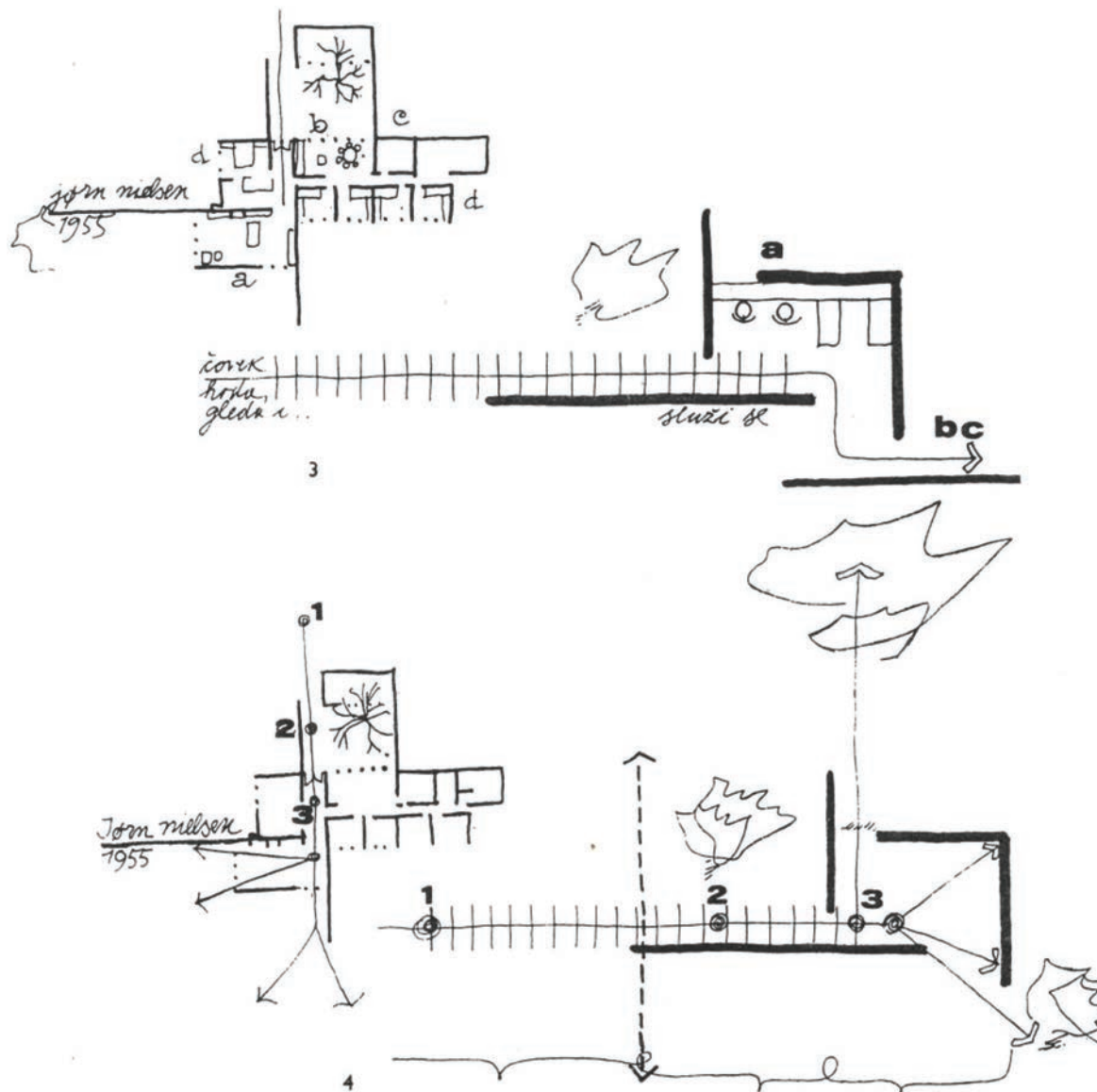
ТЕОРИЈА ГЕСТА ПРЕМА ПРЕМА ИНГОЛДУ И ОЖЕУ: ДВА МОДЕЛА ГЕСТА

У савременим студијама антропологије гест је анализиран као понашање појединца у односу на кретање у простору. Инголд појам седентарности ангажује у изношењу критике пасивног живота и истицању вредности покрета: „Седентарни живот не може генерисати искуство места, дати осећај од бити негде. Да би постојало једно место,

потребно је да се сви на неки начин нађу на једној или више трајекторија кретања које проистичу из, или се оријентишу ка другим местима;“, и додаје „...ми проводимо живот, не само на местима, већ и на путевима. Или су стазе у одређеном смислу линије“ (Ingold, 2013, 9). Сличан приступ студијама покрета корисника у простору заузима Оже. У уводном делу своје књиге о мобилности Оже инсистира на разлици између етнолошких и популарних значења номадизма: „Номади класично проучавани од стране етнолога имају осећај места и територије, осећај времена и повратка. Овај номадизам се стога разликује од онога што се метафорички назива номадизмом да би се говорило о савременој покретљивости, „надмодерној“ мобилности (Augé, 2009). Говорећи о парадоксима границе, он истиче да би требало „научити како се преместити у времену,“ да би били свесни покрета и да би према томе били слободни у покрету (Augé, 2009, 106.). Из идеја мобилности и кретања у критикама употребе појмова номадизма и седентаризма код Инголда и Ожеа, јасно је постављена релација у којој је неопходно да кретање и мировање чине две стране исте активности. У нашем истраживању ова активност се односи на становање као начин боравка у простору и гестове становања који су одређени овим начинима као моделима. Са намером систематизације ових позиција, предлагемо два основна модела геста – номадски и седентарни – острвски.

МИЛЕНКОВИЋЕВ ПРЕЛАЗНИ ПРОСТОР И МОДЕЛИ ГЕСТА

У Миленковићевој анализи јасно се разликују два основна начина боравка у простору, која према нашим студијама филозофије геста разматрамо кроз острвски и номадски модел. Наспрам моделаномадског геста корисника простора који се креће и прелази из једног простора у други, код Миленковића налазимо јасно дефинисан комплементарни, острвски модел геста који се уочава у његовој поставци концепта радног места, као концентрисане, седентарне активности корисника. Кроз критичку анализу филозофије геста код Геца и Бенџамина, закључили смо да се у интеракцији геста корисника простора и просторног геста открива динамика поделе простора и њене специфичне перформансе. За интеракцију – коју Бенџамин у студијама порозности назива афектом и поништавањем границе простора – кључна је разлика између два основна модела геста, јер на различите начине испитују динамику поделе простора (Benjamin, 2005, Benjamin, 1986). У овом контексту значајно је појаснити појам момента у Миленковићевој анализи, јер он садржи потенцијал афекта који испитује и редефинише различите границе и поделе стамбеног простора. У разговору са Миленковићем утврдили смо да идеја момента у његовој анализи долази од француског филозофа и социолога Анрија Лефевра (Henri Lefebvre). У критици сваконевице, Лефевр истиче да је она садржана

Сл. 1 Један од Миленковићевих истраживачких цртежа прелазног простора (Milenković, 2009, 10) / Fig. 1 One of Milenković's research drawings of the transitional space (Milenković, 2009, 10)

у моментима неочекиваног и изненађења, које приписује суреалном искуству наспрам реланости (Lefebvre, 1991). Појам момента нам омогућава да уочимо аналогију са Бенцаминовим студијама свакодневице и прекидима нормативности које је појаснио кроз теорију геста.

Целокупно нијансирање односа између две средине, Миленковић додатно испитује серијом истраживачких цртежа и артикулацијом гестова у три кључна момента (приступ, увођење и унутарњи простор): „На том преплитању, на вези ограђеног и отвореног, откривамо три пресудна момента. Једно је моменат приступа – корисник је пред обликом, још нерешен да изврши његово освајање, али се облик налази у његовом видном пољу. Друго је моменат увођења или време када почиње смена двеју средина – спољне и унутарње. Трећи моменат је сам унутарњи простор”. (Сл. 1) Овде је пролазно време и општи однос према времену проведеном у одређеној позицији или стању према простору кључно за интеракцију између

гестова простора и гестова корисника. Анализа и концепција прелазног простора припадају ширем Миленковићевом истраживачком раду у цртежу. Специфичан рад у цртежу заузима граничну позицију у Миленковићевој методологији између теорије, истраживања и праксе; овакав цртеж пажљиво повезује истраживачка питања и теоријске дебате са пројектантским процесом. Упоредо са трансдисциплинарним приступом, искуствима из наставе и пројектантске праксе, рад у цртежу позиционира Миленковићев приступу домен комплексног пројектантског истраживања. На слици 1, приказ покрета кроз простор, кроз геометрије површине и карактер коришћених линија, указује да је време проведено у одређеној позицији кључна разлика између острвског и номадског геста. У намери да појасни комплексност интеракције између геста простора и геста корисника, аутор користи широк цртачки вокабулар, укључујући прецизне разлике између кретања и мировања и текстуална појашњења.

Према Миленковићу, за успешно архитектонско решење улазне зоне и целокупног односа између унутра и споља, неопходно је осмислити и планирати приступ као постепено, усложњену припрему за прелазак из једне средине у другу. Циљ оваквог планирања је „логична линија изграђивања доживљаја” потребна за одвајање простора без насилног одвајања средина (Milenković, 2009, 102). Компликовање момента приступа, у намери његовог нијансирања и богаћења просторног утиска, аутор сматра просторним квалитетом улазне зоне која „открива читаво богатство у непосредном прелазу спољњег у унутрашњи простор” (Milenković, 2009, 103). За овај део анализе значајно је напоменути да је пролаз кроз поделу између унутрашње и спољашње средине стамбеног простора узет као пример који експлицитно приказује нијансирање у три момента преласка кроз поделу простора. У разговору са Миленковићем утврдили смо да је прелазни простор (експлицитни) пример промене средина (унутра–споља), а да се исти принцип анализе може разматрати и према другим унутрашњим, односно спољашњим поделама простора (Випин-Випински, 2018). Сличан увид имао је и Робин Еванс (Robin Evans) када је анализирао динамику поделе стамбеног простора и закључио да зидови, врата, прозори и степеништа најпре деле простор, а затим га селективно повезују (Evans, 1997). У најужем методолошком смислу, Миленковићев прелазни простор представља аналитички алат који артикулише комплексне појмовне релације (моменат, појава, средина) и кроз појашњења спреге односа између просторних гестова и културе коришења простора, уз коришћење истраживачког цртежа, преводи сложене релације и односе у пројектантски језик.

Моменат приступа: увод

Миленковићево појашњење приступног момента приказује, изнад свега, просторни гест поделе који иницира мешање средина или независно од корисника или у смислу манипулисања позиције корисника. У том смислу, простор је онај који прелази из спољњег у унутрашњи, односно тече и преклапа две садржине, док је корисник „усисан” из једне средине у другу, односно он је вођен продужавањем времена и степеновањем простора уласка. У смислу просторног геста, у анализи Миленковић наводи два могућа решења као резултат испитивања ситуација преласка из једног у други простор: „... решење у равни, без продубљивања и јаче повезаности унутарње структуре са облицима који организују улазну зону у њеном спољном делу, и решење по дубини, при чему је јако наглашена повезаност ових средина” (Milenković, 2009, 103). Он истиче „решење по дубини” као оно које омогућава слојевитост у степеновању поделе простора и претапање правца кретања средине из које се улази у правце кретања у средини уласка, без пресецања главних токова.

У студији концепције момента приступа, аутор развија методологију истраживања кроз цртеж схеме и поступак текстуално образлаже као променљиве релације између линије, површине и волумена. У том смислу, он јасно образлаже рад у геометрији која је динамична јер се бави формулацијом променљивих односа између простора и корисника. Овакву геометрију препознајемо код Еванса као живу архитектонску геометрију и посебан метод рада на организацији простора у којој су фигуре подложне деформацији према тачки посматрања, док линије погледа остају константа (Evans, 1995). Миленковићева специфична студија кретања и режирање појаве кроз гест корисника и геста простора, кроз живу геометрију постављају цртеж у покренуто стање нестабилности у тензији између метричке геометрије додире и оптичке геометрије визије.

Моменат увођења: улаз

Миленковић напомиње да улазна зона константно разматра утицаје обе средине, спољашње и унутрашње и тврди да неадекватан приступ пројектантском проблему улазне зоне може пренети проблеме на решења склопа и свеукупне организације унутрашњег простора. Док предлаже континуитет и степеновање амбијента у покрету из једне у другу средину, он ипак тврди да „у односу на прилазна и унутарња кретања место улаза је права препона у решавању и вези намена и њиховог међусобног односа. Управо код места улаза ми се најчешће срећемо са поступком који математичком тачношћу из комуникативне схеме склопа диктира и развијање спољње везе, односно њеног места (...) Однос прилазних и унутарњих кретања решава место и садржајност улазне зоне; комуникативна схема спољњег простора својом логиком је основа свих даљих размишљања” (Milenković, 2009, 103). Аутор истиче визуелну оријентацију и оријентацију кретања као фундаменталне за састављање многоструке сложености зоне и самог момента улаза; он такође сматра да је неопходно артикулисати бројне условне факторе који се догађају у моменту улаза синхронизовано као део једног поступка.

Моменат улаза је место композиције коју Миленковић назива „улазним мотивом” и који се студијом Миленковићеве анализе може сматрати режирањем улаза као „појаве” (Milenković, 2009). Аутор сматра да је циљ правилне концепције улазног мотива отклањање сваке сумње и забуне у кретању и инсистира на прецизној режији улаза, јасно се истиче његов став према осетљивости ове просторне ситуације и намера ка пажљивом нијансирању интеракције између геста простора и геста корисника.

Унутрашњи моменат: прелаз

Прелаз је моменат којим се завршава гест промене средине улажењем (или излажењем). Прелаз се може разумети кроз разлику коју Георг Зимел (Georg Simmel) прави између моста и врата. Он истиче да је за мост карактеристичан моменат прелаза и спајања, док врата задржавају дихотомију граничног стања (Simmel, 1997). Овај моменат је разрешење услова прага и води ка одвајању и искључењу у случају изласка и ка конотацијама унутрашњег простора у случају уласка (Derrida, Wigley; 2015, Wigley, 1995). У Миленковићевој архитектонској теорији, овај моменат припада степенаној просторној промени и корисник се и даље креће у нијансираној удобности зоне улаза. Обзиром на смер кретања од споља ка унутра у истраживању Миленковића прелазом се стиже у „пријемни простор [који се] може третирати као вестибил, хол, пролаз, галерија, разводник итд., те осим површине за кретање (пролаз или задржавање – функционално усмерено на разне типове међувеза) имамо низ припремних функција, као што су: обавештења, одлагање, разне врсте контрола, као и развод према основном комуникативном чвору” (Milenković, 2009, 107). У студији „пријемног простора” којим се завршава гест улаза Миленковић развија концепт „платформе” којим се тема и евентуална функција улаза (главни, економски) могу регулисати у складу са наменама простора које се развијају од момента прелаза.

Моментом прелаза корисник се окреће унутрашњем устројству простора. Карактер овог простора, према аутору, треба пажљиво обликовати одвајањем у делове целине, а не у појединачне просторије. Кључно за овај поступак је изградња интензивног односа са спољашњом средином. Један од начина на које Миленковић испитује унутрашњи простор јесте кроз анализу Рајтових (Frank Lloyd Wright) пројеката једнопородичних кућа. Он наглашава Рајтов органски поступак у пројектовању, кроз истицање потенцијала поливалентног централног простора. Идеја за режијом поливалентног централног простора још једном нам указује на чињеницу да се концепт прелазног простора може разумети као шири пројектантски и аналитички принцип.

ЗАКЉУЧАК: КРИТИЧКИ ПОТЕНЦИЈАЛ ПРЕЛАЗНОГ ПРОСТОРА

Анализа референтне савремене литературе и прецизан увид у Миленковићево промишљање концепта прелазног простора показали су да се прелазни простор може разумети као истраживачки полигон за студију динамичних односа између геста корисника и геста простора и може се применити у ширем контексту пројектантског истраживања. Детаљна анализа три кључна момента у преласку кроз простор (увод, улаз и прелаз) пружила нам је

нове увиде у прелазни простор као динамичну интеракцију између различитих гестова: гестова простора и корисника, номадског и острвског модела геста.

Теоријска студија прелазног простора, кроз утемељење у савременом трансдисциплинарном приступу, омогућила нам је нови увид у Миленковићевој аналитичку позицију. Прелазак кроз простор у три кључна момента дао нам је услове за критичко читање прелазног простора према теорији геста. У односу на теорију геста, три кључна момента представљају моменте интеракције између гестова простора и гестова корисника; Миленковић их нијансирано појединачно разрађује, што пружа нарочиту прецизност у дискусији њихових међуодноса. У појашњавању момента увода, уочавамо настојање аутора да кроз геометрију артикулише просторни гест и на тај начин обликује кретање, односно номадски модел геста корисника; у моменту увода аутор примарно разликује „решење у равни” и „решење по дубини” простора. Моменат улаза је централни за целокупну концепцију прелазног простора и Миленковић га сматра есенцијалним за квалитет „улазне зоне” као интеракције између просторног геста, номадског и острвског геста корисника. Моменат прелаза представља разрешење питања о прелазном простору и отвара питања ка гестовима који артикулишу унутрашњу расподелу простора према култури његовог коришћења.

Свакодневица, која осим нормативности устаљених навика укључује гестове корисника и простора (према Гецу и Бенџамину), чини полигон у коме смо испитали критички потенцијал прелазног простора. У ономе што Миленковић назива променљивим „односима у појавама” можемо разумети гестове становања који су другачији од хомогености свакодневице. Дакле, можемо сматрати да је гест оно што испитује организована „правила” система јединице и склопа. Довођењем у паралелу анализа геста Геца, Бенџамина, Инголда и Ожеа можемо сматрати да се уланчавањем геста простора и геста онога који простор настањује стварају услови за прекиде устаљених навика и једноличности. Гест као начин боравка у простору заузима временски интервал прекида у коме долази до интеракције просторне структуре и покрета. Ова интеракција оповргава нормативност природе становања као хомогеног континуитета навика што према Бенџамину отвара могућност за критику.

Без обзира што место становања Миленковић формулише као место безбедности и слободе, ипак он отвара студије стамбеног простора ка критици свакодневице. Ово се најјасније осликава у његовој употреби појмова момента и појаве, који су комплементарни теоријама геста и његове дуалне природе (гест простора и гест корисника). Ови појмови у Миленковићевој анализи показују јасну намеру за испитивањем нормативности устаљених навика становања кроз културу становања и начин боравка у простору. Као

што смо видели у Лефевровој критици свакодневице, критика је садржана у моментима неочекиваног и изненађења, које приписује суреалном искуству наспрам реланости. У његовој теорији, моменат је саставни део свакодневице, а и чини неизоставан део њене критике, јер садржи задовољства која превазилазе опозиције лакоће и тежине, озбиљности и неозбиљности свакодневног живота. Постављен у теоријски контекст студије прелазног простора, моменат се односи на ситуације сумње и нестабилности у интеракцији геста корисника и геста простора. Исту намеру ка проблематизацији једноличности видели смо и кроз концепт „изненађења у становању“ који развија Гец. Према томе, студија прелазног простора у архитектонској анализи Бранислава Миленковића омогућила нам је нове увиде у Миленковићев истраживачки рад и концепт прелазног простора као критички полигон у домену савременог пројектантског истраживања. Примарни истраживачки допринос остварен је у домену теорије која појашњава релацију између просторних одлука пројектанта и начина коришћења простора. Резултати студије прелазног простора укључују ново разумевање и контекстуализацију Миленковићеве анализе у савременим теоријама геста и према томе отварају могућност ка иновативном коришћењу Миленковићевих аналитичких алата у пројектанском истраживању.

РЕФЕРЕНЦЕ / BIBLIOGRAPHY

- Augé, M. 2009. *Pour une anthropologie de la mobilité*. Manuels Payot. Paris: Éditions Payot & Rivages.
- Benjamin, A. 2017. *Gesture and Expression: Interrupting Lament's Repetition* Walter Benjamin and Sophocles' Electra. U: Figal, G. and Zimmermann, B. (eds.). *International Yearbook for Hermeneutics*. Tübingen: Mohr Siebeck Press, 13–30.
- Benjamin, A. 2005. Porosity at the Edge: Working through Walter Benjamin's 'Naples'. *Architectural Theory Review*, 10(April), 33–43.
- Benjamin, W. and Laci, A. 1986. Naples. In: *Reflections: Essays, Aphorisms, Autobiographical Writings*. New York: Schocken.
- Bnin-Bninski, A. 2024. Tactics of the design-driven research. Electoral course curriculum, Master studies, second year. Faculty of Architecture, University of Belgrade, Belgrade, Serbia.
- Bnin-Bninski, A. 2018. The role of architectural drawing in the dynamics of living space partition. PhD dissertation, University of Belgrade. University of Belgrade Repository.
- Derrida, J. and Wigley, M. 2015. Invitation à Discussion. Entretien avec Mark Wigley'. In: Michaud, G., Maso, J. and Popovici-Toma, C. (eds.). *Les Arts de l'espace: Ecrits et Interventions Sur l'architecture*, 2nd edn. Paris: Ed. de la Différence, 233–256.
- Dukanac, D., Milinković, M. and Bnin-Bninski, A. 2024. Calibrating the parallax view: Understanding the critical moments of Yugoslav post-socialist turn. *Urban Planning*, 9, 7641. <https://doi.org/10.17645/up.7641>
- Evans, R. 1997. Figures, Doors, Passages. In: Evans, R. (ed.) *Translations from Drawing to Building and Other Essays- AA Documents 2*. London: Architectural Association, 55–90.
- Evans, R. 1995. *The Projective Cast: Architecture and Its Three Geometries*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Goetz, B. 2011. *Théorie des maisons: L'habitation, la surprise*. Collection 'Art et architecture'. Lagrasse: Verdier.
- Goetz, B. 2001. *La Dislocation: Architecture et Philosophie*. Paris: Passion.
- Ingold, T. 2013. *Une brève histoire des lignes*. Translated by S. Renaut. Bruxelles: Zones sensibles.
- Lefebvre, H. 1991. *Critique of Everyday Life: Volume 1*. London: Verso.
- Lefebvre, H. 2008. *La somme et le reste*. Paris: Economica.
- Milenković, B. 2009. *Uvod u Arhitektonsku Analizu 1*. Beograd: Građevinska knjiga.
- Milenković, B. 2009. *Uvod u Arhitektonsku Analizu 2*. Beograd: Građevinska knjiga.
- Obradović, T. 1994. Prelazni Prostori u Funkciji Promene Strukture Stana. In: *Unapređenje Stanovanja*, 416–420.

- Simmel, G. 1997. Pont et porte. In: Jankélévitch, V. et al. (eds.) *La tragédie de la culture et autres essais*, 2nd edn, Rivages poche Petite bibliothèque 86. Paris: Ed. Rivages, 161–165.
- Vitgenštajn, L. 2024. *Logičko-filozofski traktat (Tractatus Logico-philosophicus)*. Beograd: Miba books.
- Vitgenštajn, L. 1980. *Filozofska istraživanja*. Beograd: Nolit.
- Wigley, M. 1995. *The Architecture of Deconstruction: Derrida's Haunt*. Cambridge, MA: MIT Press.

ИЗВОРИ ИЛУСТРАЦИЈА / SOURCES OF ILLUSTRATIONS

- Сл. 1 Један од Миленковићевих истраживачких цртежа прелазног простора (Извор: Milenković, 2009, 10)
- Fig. 1 One of Milenković's research drawings of the transitional space (Source: Milenković, 2009, 10)

АПСТРАКТ

Рад се бави развојем модела за процену просторно-функционалног квалитета стана са циљем успостављања оперативно применљивог и упоредивог оквира евалуације стамбених решења. Методолошки приступ заснива се на интерпретацији и поједностављењу постојећих теоријских модела, уз њихово превођење у структурисан систем процене организован кроз четири сегмента: просторни услови за одвијање функција, компатибилност функција, димензиона и нормативна адекватност, као и флексибилност и животни век стана. Сваки сегмент разрађен је кроз скуп јасно дефинисаних критеријума који омогућавају систематско сагледавање различитих аспеката организације стана и њихових међусобних односа, укључујући потенцијалне конфликте у коришћењу простора. Процена се спроводи применом тростепене скале и агрегацијом резултата у јединствени индикатор квалитета, чиме се обезбеђују квантификација и међусобна упоредивост различитих стамбених решења. Модел полази од претпоставке да се квалитет становања може сагледати кроз услове за одвијање активности и њихове просторне односе, при чему се нагласак ставља на организационе, а не искључиво нормативне аспекте простора. Примена модела на конкретном примеру указује на могућност диференцираног сагледавања просторно-функционалног квалитета и идентификације просторних ограничења кроз квантификоване показатеље, при чему резултати имају илустративни карактер и служе као демонстрација начина примене модела. Предложени приступ омогућава транспарентну и систематизовану процену, уз задржавање оперативне једноставности и јасно дефинисане структуре вредновања. Закључно, развијени модел представља методолошки утемељен оквир који повезује теоријске поставке о организацији стамбеног простора са конкретним поступком евалуације, уз потенцијал за даљу разраду и примену у пројектантској и евалуационој пракси.

Кључне речи: просторно-функционални квалитет; становање; евалуациони модел; организација стана; флексибилност стамбеног простора.

ABSTRACT

This paper addresses the development of a model for assessing the spatial-functional quality of an apartment, with the aim of establishing an operationally applicable and comparable framework for the evaluation of housing solutions. The methodological approach is based on the interpretation and simplification of existing theoretical models, translating them into a structured assessment system organised into four segments: spatial conditions for the performance of functions, functional compatibility, dimensional and regulatory adequacy, and the flexibility and lifespan of the apartment. Each segment is elaborated through a set of clearly defined criteria that enable a systematic consideration of different aspects of spatial organisation and their interrelationships, including potential conflicts in the use of space. The assessment is conducted using a three-level scale and the aggregation of results into a single quality indicator, ensuring quantification and comparability across different housing solutions. The model is grounded in the assumption that housing quality can be understood through the conditions for the performance of activities and their spatial relationships, with emphasis placed on organisational rather than exclusively regulatory aspects. Application of the model to a specific case indicates its capacity to differentiate levels of spatial-functional quality and to identify spatial limitations through quantified indicators, with the results serving an illustrative purpose as a demonstration of the model's application. The proposed approach enables a transparent and systematised assessment while maintaining operational simplicity and a clearly defined evaluation structure. In conclusion, the developed model represents a methodologically grounded framework that connects theoretical principles of residential spatial organisation with a concrete evaluation procedure, with potential for further development and application in both design and evaluative practice.

Keywords: spatial-functional quality; housing; evaluation model; apartment organisation; flexibility of residential space.

* др Ђорђе Алфировић, ванредни професор, Факултет савремених уметности, djordje.alfirevic@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5384-0922

** др Сања Симоновић Алфировић, виши научни сарадник, Институт за архитектуру и урбанизам Србије, [sanja.simonovic@gmail.com](mailto:sania.simonovic@gmail.com), ORCID: 0000-0003-1243-8459

Процена квалитета стамбеног простора представља значајно питање архитектонске теорије и пројектантске праксе, у контексту савременог становања које карактеришу променљиви обрасци коришћења и повећана сложеност функционалних захтева. Квалитет стана се најчешће разматра кроз његову просторну организацију, односе између функционалних целина и усклађеност са нормативним захтевима (Alfirević, Simonović Alfirević, 2023), али се у пракси често вреднује парцијално или на основу општег утиска (Brkanić et al., 2017; Petković Grozdanović et al., 2014). Такав приступ отежава сагледавање просторно-функционалног квалитета и онемогућава поуздано поређење различитих решења (Lawrence, 1995).

У досадашњим истраживањима развијени су различити приступи процени квалитета стамбеног простора, који се заснивају на различитим критеријумима, нивоима анализе и методама вредновања. Ови приступи обухватају широк спектар параметара, од функционално-просторних карактеристика стана (Todorović, 2016; Brkanić, 2017; Brkanić, Atanacković Jeličić, Dinulović, 2017; Lawrence, 1995), до ширег скупа индикатора који укључују и социјалне и контекстуалне аспекте становања (Petković Grozdanović et al., 2014; Brkanić Mihić, 2023; Zelenko et al., 2025; Altaş & Özsoy, 1998). Тиме се омогућава детаљно разумевање структуре стана и начина његовог коришћења, али ови приступи често остају на нивоу дескриптивне или интерпретативне анализе. Иако поједини модели уводе систематичније критеријуме и покушаје структурирања процене (Todorović, 2016; Brkanić Mihić, 2023), недостатак јасно дефинисаног и стандардизованог система вредновања и даље ограничава њихову ширу применљивост у пројектантском и евалуационом контексту (Brkanić 2017). Као последица, процена квалитета стамбеног простора остаје у значајној мери зависна од индивидуалног искуства и стручне процене, без могућности упоредиве процене.

Као кључни проблем издваја се недостатак операционализације постојећих теоријских поставки, односно њихово недовољно превођење у јасно дефинисане, мерљиве и применљиве критеријуме. Без такве трансформације, теоријски модели остају ограничени на аналитички оквир, без могућности директне примене у процесу пројектовања, евалуације и доношења одлука. Потреба за развојем оперативног модела процене постаје посебно изражена у условима савремене стамбене изградње, где је неопходно обезбедити транспарентне и упоредиве показатеље квалитета (Zelenko et al., 2025).

У том контексту, циљ овог рада је да развије модел за процену просторно-функционалног квалитета стана који омогућава систематску и упоредиву евалуацију стамбених решења. Модел се заснива на сегментацији критеријума у

више повезаних области и на примени једноставног, али јасно дефинисаног система бодовања. Тиме се теоријски приступи процени квалитета стамбеног простора преводе у оперативни инструмент применљив у различитим фазама пројектантског и евалуационог процеса.

ТЕОРИЈСКИ ОКВИР

Истраживања квалитета стамбеног простора развијала су се кроз више паралелних приступа који се разликују по нивоу анализе, методологији и степену операционализације.

Полазећи од теоријских разматрања конфигурације стамбеног простора, Алфировић и Симоновић Алфировић дефинишу квалитет становања као резултат међусобног односа функционалних, организационих, структуралних и перцептивних принципа, где се конфигурација простора разуме као сложен систем који интегрише просторну организацију и начин коришћења (Alfirević i Simonović Alfirević, 2023). Овај приступ обезбеђује концептуални оквир за разумевање просторно-функционалних односа, али није усмерен ка њиховој квантификацији.

Најзначајнији методолошки допринос у области вредновања становања у домаћем контексту даје Михаило Чанак, кроз низ истраживања развијаних током више деценија, међу којима се посебно издваја његова докторска дисертација о вредновању квалитета у стамбеној изградњи и становању (Čanak, 1983, 1984). Чанак дефинише вредновање као процес утврђивања употребне вредности путем система критеријума и њиховог описног или квантитативног оцењивања. У његовом приступу развија се концепт контролисаног вредновања, заснованог на унапред дефинисаним критеријумима, мерним скалама и поступцима трансформације вредности у јединствену оцену. Посебно значајан допринос представља увођење хијерархијски структурисаних модела са основним и изведеним критеријумима, као и агрегационих процедура којима се парцијалне оцене синтетизују у укупни индикатор квалитета. Иако овај систем представља један од најразвијенијих покушаја квантификације квалитета становања, његова сложеност и обим отежавају директну примену у свакодневној пројектантској пракси.

Брканић даје систематизацију критеријума квалитета становања на ширем нивоу, идентификујући више група критеријума (стан, зграда, окружење, социоекономски аспекти) и указује на њихову растућу сложеност и међусобну повезаност (Brkanić, 2017). Овај рад потврђује мултипараметарску природу квалитета становања, али остаје на нивоу прегледа без формирања оперативног модела.

Даљи помак ка моделирању процене присутан је у истраживању Брканић Мишић, где се развија модел заснован на скупу просторних индикатора груписаних у

више категорија, уз квантификацију укупне оцене кроз збир појединачних вредности (Brkanić Mihić, 2023). Иако овај приступ уводи систем бодовања, ограничен је фокусом на одабране просторне карактеристике и релативно мали број индикатора.

У оквиру кориснички оријентисаних приступа, Брканић, Атанацковић Јеличић и Динуловић указују на несклад између постојећег стамбеног фонда и потреба корисника, наглашавајући значај вредновања просторних карактеристика из перспективе употребљивости и свакодневног живота (Brkanić, Atanacković Jeličić i Dinulović, 2017). Овај приступ доприноси разумевању субјективне димензије квалитета, али не успоставља стандардизован евалуациони оквир.

Тодоровић даје значајан допринос кроз покушај стандардизације квалитета организације стана и развој система вредновања који резултира „пасошем општег квалитета стана“, намењеним практичној употреби у процесу куповине (Todorović, 2016). Иако овај модел уводи оперативни инструмент процене, његова структура обухвата шири скуп критеријума и није фокусирана искључиво на просторно-функционалну организацију.

Са аспекта ширег оквира становања, Петковић Гроздановић и сарадници указују да квалитет становања зависи од низа просторних и физичких параметара, уз наглашену потребу усмерености ка кориснику, чиме се потврђује вишедимензионалност проблема, али без развијеног оперативног система процене (Petković Grozdanović et al., 2014).

Савремени приступи евалуацији квалитета стамбених решења, попут методологије Зеленко и сарадника, развијају перформативне и дигитално подржане моделе који интегришу више фактора квалитета у процесу пројектантског одлучивања (Zelenko et al., 2025). Ипак, ови модели су често комплексни и тешко применљиви без специјализованих алата.

На основу прегледа литературе могу се издвојити три основна приступа процени квалитета стамбеног простора: 1) теоријско-концептуални приступи, усмерени на разумевање просторне организације и њених принципа; 2) квантитативни модели вредновања, који уводе хијерархијски структурисане критеријуме и поступке агрегације; и 3) кориснички оријентисани приступи, који наглашавају искуство и употребљивост простора.

Упркос њиховом значајном доприносу, уочава се одсуство оперативно дефинисаног и методолошки једноставног модела који истовремено обезбеђује јасно дефинисане и мерљиве критеријуме, ограничен и применљив скуп индикатора, као и квантификацију која омогућава упоредиву процену стамбених решења. Посебно изостаје систематска операционализација односа између функција и њихово интегрисање у јединствени евалуациони оквир.

У том контексту, рад је усмерен ка развоју модела за процену просторно-функционалног квалитета стана који редукује сложеност постојећих система, уз очување њихове методолошке доследности. Модел се заснива на ограниченом броју јасно дефинисаних критеријума и једноставном систему бодовања, чиме се омогућава његова директна примена у пројектантској и евалуационој пракси.

МЕТОДОЛОГИЈА И МОДЕЛ ПРОЦЕНЕ ПРОСТОРНО-ФУНКЦИОНАЛНОГ КВАЛИТЕТА СТАНА

Истраживање се ослања на постојеће теоријске приступе процени квалитета стамбеног простора, посебно у домену дефинисања стамбених функција и њихових просторних захтева, али развија сопствени модел који ове поставке преводи у стандардизован и оперативно применљив систем процене. Квалитет стана сагледава се кроз начин на који простор омогућава одвијање стамбених активности (Čanak, 1976; Alexander et al., 1977; Alfirević, Simonović Alfirević, 2023), па се процена заснива на анализи просторних услова, међусобних односа функција и њихове дугорочне употребљивости.

Активности се не посматрају изоловано, већ кроз њихове међусобне релације, интензитет коришћења и просторне услове у којима се одвијају. Модел процењује у којој мери организација стана омогућава одвијање универзалних стамбених функција (Čanak, 1976), уз сагледавање њихових просторних захтева, међусобних односа и потенцијалних конфликта у коришћењу. Класификација и терминологија стамбених функција преузете су из функционалног система који је дефинисао Чанак (1976), уз њихову примену у оквиру оперативног модела процене.

Методолошки оквир заснива се на принципима контролисаног вредновања (Чанак), на унапред дефинисаном скупу критеријума и њиховој квантификацији путем јединствене скале. У односу на постојеће моделе, приступ је поједностављен кроз редукцију броја критеријума и њихову реорганизацију у ограничен број јасно дефинисаних сегмената процене. Критеријуми у оквиру сваког сегмента дефинисани су интерпретацијом и редукцијом критеријума присутних у претходним истраживањима квалитета становања, уз њихово прилагођавање оперативној процени просторно-функционалних карактеристика стана.

Модел је структурисан кроз четири међусобно повезана сегмента. Сваки сегмент разрађен је кроз одговарајућу табелу (Табеле 1–4), које представљају оперативни део модела и омогућавају његову организацију у јединствен евалуациони образац за систематску процену стамбених решења. Сегменти су дефинисани тако да обухвате различите нивое процене стамбеног простора, од основних просторних услова за одвијање функција, преко анализе њихових међусобних односа и нормативне адекватности,

до процене дугорочне прилагодљивости простора. На тај начин, модел омогућава сагледавање квалитета стана кроз више међусобно повезаних аспеката организације и коришћења простора. Сегменти процене су:

1. Просторни услови за одвијање стамбених функција – процењује се дали стан обезбеђује адекватне просторне услове за реализацију појединачних функција, без разматрања њихове међусобне организације (Ћапак, 1976);
2. Компатибилност стамбених функција – анализира се међусобни однос функција у циљу идентификације просторних конфликата и степена њихове усклађености. Листа функционалних релација изведена је редукијом и интерпретацијом матрице компатибилности, прилагођене потребама оперативне процене (Ћапак, 1976);
3. Димензиона и нормативна адекватност простора – проверава се усклађеност са минималним захтевима важећих прописа у погледу површина, димензија и услова коришћења простора. Нормативна усклађеност посматра се као основни услов прихватљивости, али не и као једини индикатор квалитета (Republika Srbija, 2012/2015);
4. Флексибилност и животни век стана – Флексибилност и животни век стана – процењује се способност простора да одговори на промене у структури домаћинства и начину коришћења током времена, без потребе за значајним грађевинским интервенцијама. При томе се просторна флексибилност односи на могућност физичке реорганизације простора, док се функционална флексибилност односи на могућност промене начина коришћења просторија без просторних измена (Schneider & Till, 2007; Alfreviћ, Simonović Alfreviћ, 2023; Altaş & Özsoy, 1998).

У оквиру сваког сегмента дефинисан је скуп критеријума који се вреднују применом јединствене тростепенске скале (0–2), где виша вредност означава виши степен испуњености услова. Тростепенска скала (0–2) одабрана је као компромис између аналитичке диференцијације и оперативне једноставности (Ћапак, 1983), при чему омогућава јасно разликовање између задовољених, делимично задовољених и незадовољених услова, без увођења додатне сложености. Укупна оцена добија се сабирањем појединачних бодова и њиховим превођењем у процентуални однос према максималном броју бодова, чиме се омогућава упоредивост резултата између различитих стамбених решења. У моделу није уведено пондерисање критеријума (Ћапак, 1983), већ се полази од њихове једнаке вредности, како би се обезбедила транспарентност и избегла додатна субјективност у одређивању тежинских коефицијената.

Предложени модел уводи два кључна методолошка помака у односу на постојеће приступе: издвајање компатибилности стамбених функција као посебног слоја процене и увођење временске димензије кроз разматрање

флексибилности и животног века стана. Тиме се теоријски концепти конфигурације и вредновања стамбеног простора преводе у кохерентан, квантификован и оперативан применљив инструмент процене.

Иако модел подразумева редукијом сложености у односу на свеобухватне системе вредновања, ова поједностављења усмерена су ка повећању његове применљивости и транспарентности, уз очување основне методолошке доследности.

ПРИМЕНА МОДЕЛА

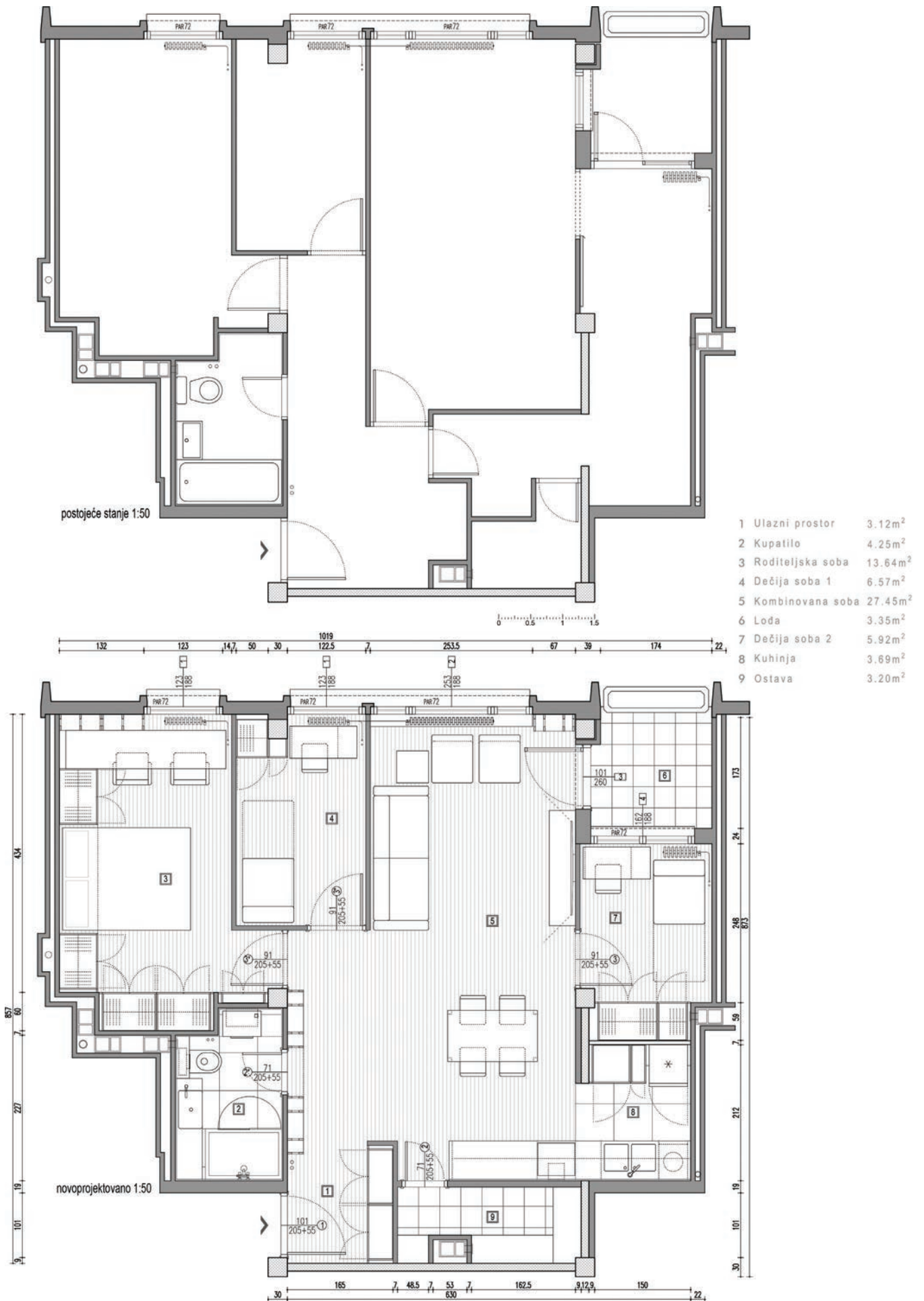
Предложени модел примењен је на примеру адаптације стана ВУ30 на Новом Београду (Студио Алфревић, 2020), са циљем провере његове оперативне употребљивости и способности диференцијације нивоа просторно-функционалног квалитета (Сл. 1). Стан је у постојећем стању био организован за потребе трочланог домаћинства, док је адаптацијом прилагођен потребама четворочлане породице, што је условило промене у организацији простора и степену просторног комфора. Анализирани пример представља савремени стан средње величине са јасно дефинисаном поделом на дневну и ноћну зону, што омогућава тестирање свих сегмената модела.

Резултати процене у Табели 5 указују да стан остварује висок ниво у сегменту просторних услова за одвијање стамбених функција (62/68; 91%), што указује да већина активности има обезбеђене адекватне просторне оквире. Слично томе, резултати приказани у Табели 2 показују висок степен компатибилности функција (22/28; 78%), уз ограничен број просторних конфликата, што упућује на функционално стабилну организацију стана.

У сегменту димензионе и нормативне адекватности, приказаном у Табели 3, постигнут је нижи резултат (14/22; 63%), што указује на присуство одступања у појединим параметрима, пре свега у димензијама мањих просторија и комуникација. Иако су основни услови коришћења задовољени, регистрована одступања указују на ограничења у погледу комфора и оптималног коришћења простора.

Најнижи резултат, приказан у Табели 4, остварен је у сегменту флексибилности и животног века стана (11/20; 55%), што указује на ограничену способност простора да се прилагођава променама у структури домаћинства и начину коришћења. Овај резултат одражава низак степен просторне резерве, ограничену поливалентност просторија и смањене могућности реорганизације.

Упоредни преглед резултата по сегментима у Табели 5 показује изражену неравномерност у нивоу квалитета, где високи резултати у доменима просторних услова и компатибилности нису праћени одговарајућим нивоом нормативне адекватности и флексибилности. Укупан резултат од 78% сврстава стан у разред доброг просторно-

Сл. 1. Постојеће и новопројектовано стање адаптације стана BU30, Нови Београд, Studio Alfirević, 2020 (извор: архива аутора) / Fig 1. Existing and Newly Designed Layout of the BU30 Apartment Adaptation, New Belgrade, Studio Alfirević, 2020 (Source: Authors' archive)

СТАМБЕНЕ ФУНКЦИЈЕ	Бодови (0-2)	Напомене
Основне функције		
1 Спавање	2	Просторије за спавање су јасно дефинисане и обезбеђују адекватне услове приватности.
2 Одмор	2	Дневни боравак омогућава боравак и релаксацију без просторних ограничења.
3 Вршење нужде	2	Санитарни простори су јасно организовани и функционално доступни.
4 Узимање хране	2	Трпезаријски део је јасно дефинисан и просторно адекватан.
5 Умивање	2	Купатило обезбеђује несметано одвијање основних хигијенских активности.
6 Купање	2	Купатило поседује адекватне димензије и опрему за ову функцију.
7 Бријање, козметика	2	Санитарни простор омогућава несметано одвијање функције.
8 Гимнастика	1	Није предвиђен посебан простор; функција је могућа у дневној соби уз компромис.
Дневне и индивидуалне активности		
9 Разнода	2	Дневни боравак омогућава различите видове разоноде.
10 Праћење медија	2	Организација дневне зоне омогућава несметано коришћење медијских садржаја.
11 Читање, писање	1	Не постоји издвојен радни простор; функција је могућа уз адаптацију.
12 Сексуални односи	2	Спаваће собе обезбеђују адекватне услове приватности.
13 Изолација, самоћа	1	Постоји делимична могућност издвајања, али без додатне флексибилности.
Социјалне и породичне активности		
14 Нега чланова породице	2	Организација простора без значајних ограничења.
15 Контакти	2	Дневна зона омогућава социјалне интеракције.
16 Разговор	2	Простор омогућава комуникацију без конфликта.
17 Комуницирање	2	Функција је у потпуности подржана организацијом простора.
Радно-сервисне активности		
18 Свлачење, облачење	2	Просторије омогућавају ову функцију без ограничења.
19 Припремање хране	2	Кухиња је просторно одређена и функционално организована.
20 Сервирање	2	Постоји непосредна веза кухиње и трпезарије.
21 Прање судова ручно	2	Омогућено у оквиру кухиње без ограничења.
22 Прање судова машином	2	Постоји простор за уређај и његова употреба је омогућена.
23 Прање веша ручно	1	Могуће у купатилу, али уз просторна ограничења.
24 Прање веша машином	2	Предвиђено место за машину, функција остварена.
25 Пеглање веша	1	Нема посебног простора; функција могућа уз импровизацију.
26 Одржавање стана	2	Организација омогућава приступ свим зонама.
27 Депоновање смећа	1	Није организована посебна зона; решава се парцијално.
Складиштење		
28 Чување одеће	2	Ормари и складишни простори адекватни.
29 Чување хране	2	Кухиња омогућава складиштење без проблема.
30 Чување кухињског прибора	2	Обезбеђен адекватан простор.
31 Чување стамбеног прибора	2	Постоје основни складишни капацитети.
32 Чување разних предмета	1	Ограничен додатни складишни простор.
33 Чување књига	1	Нема посебно одређене библиотеке зоне.
Специфичне активности		
34 Гајење животиња	1	Могуће у ограниченој мери, без посебног простора.
УКУПНО (бодови):	62	/ 68
ПРОЦЕНАТ:	91	%

Легенда и начин бодовања:

2 бода - просторни услови су адекватни и омогућавају несметано одвијање функције

1 бод - просторни услови су ограничени и делимично задовољавају захтеве функције

0 бодова - просторни услови су неадекватни и не омогућавају квалитетно одвијање функције

Максимални број бодова: 68

Tab. 1. Просторни услови за одвијање стамбених функција / Tab. 1. Spatial Conditions for the Performance of Residential Functions

ФУНКЦИОНАЛНЕ РЕЛАЦИЈЕ	Бодови (0-2)	Критеријум процене
Спавање – боравак	1	Конфликт постоји ако је спаваћа зона директно отворена ка бораваку или изложена буци; без конфликта ако је јасно издвојена и заштићена.
Спавање – комуникације	2	Конфликт постоји ако се кроз зону спавања одвија комуникациони ток или је простор пролазан; без конфликта ако је зона спавања изван главних токова.
Спавање – санитарне активности	2	Конфликт постоји ако је санитарни простор непосредно уз зону спавања без заштите од буке; без конфликта ако не утиче на акустички комфор.
Рад/учење – дневне активности	2	Конфликт постоји ако је простор за рад изложен буци, пролазу или ометањима; без конфликта ако омогућава концентрацију кроз издвојеност или контролу утицаја.
Изолација – боравак	2	Конфликт постоји ако не постоји могућност издвајања из зоне дневних активности; без конфликта ако је обезбеђен простор за изолацију.
Припрема хране – боравак	1	Конфликт постоји ако се мириси, бука или визуелни утицаји неконтролисано преносе у боравак; без конфликта ако су контролисани.
Припрема хране – комуникације	1	Конфликт постоји ако комуникациони токови пролазе кроз радну зону кухиње; без конфликта ако су јасно одвојени.
Улаз – приватна зона	2	Конфликт постоји ако улаз омогућава директан поглед или приступ приватној зони; без конфликта ако постоји прелазни простор.
Улаз – боравак	1	Конфликт постоји ако је боравак директно изложен улазу; без конфликта ако је приступ контролисан или визуелно филтриран.
Санитарне активности – дневна зона	1	Конфликт постоји ако је санитарни простор директно повезан са бораваком или визуелно изложен; без конфликта ако је дискретно позициониран.
Дечија зона – родитељска зона	2	Конфликт постоји ако су зоне без могућности надзора или без приватности; без конфликта ако постоји уравнотежен однос близине и издвајања.
Боравак – комуникације	1	Конфликт постоји ако је боравак део главног комуникационог тока; без конфликта ако су кретања периферно организована.
Сервисне активности – дневне активности	2	Конфликт постоји ако сервисне активности ометају боравак буком, мирисима или визуелно; без конфликта ако су одвојене или контролисане.
Складиштење – комуникације	2	Конфликт постоји ако складиштење сужава или блокира комуникације; без конфликта ако је интегрисано без ометања кретања.
УКУПНО (бодови):	22	/ 28
ПРОЦЕНАТ:	78	%

Легенда и начин бодовања:

2 бода - нема конфликта, функције су просторно усклађене

1 бод - конфликт је присутан у ограниченој мери

0 бодова - изражен конфликт који нарушава функционално коришћење простора

Максимални број бодова: 28

Tab. 2. Компатибилност стамбених функција / Tab. 2. Compatibility of Residential Functions

функционалног квалитета, уз присуство уочљивих ограничења, пре свега у сегментима нормативне адекватности и флексибилности. Резултати су засновани на појединачном примеру и имају илустративни карактер, без могућности њихове директне генерализације, већ служе као демонстрација начина примене модела.

ДИСКУСИЈА

Резултати примене модела указују на могућност диференцираног сагледавања просторно-функционалног квалитета кроз више међусобно повезаних сегмената. За разлику од парцијалних или дескриптивних приступа процени, модел уводи јасан систем квантификације који омогућава упоредивост резултата између различитих стамбених решења, што је препознато као један од кључних недостатака у постојећим истраживањима (Brkanić, 2017; Brkanić Mihić, 2023; Leaman, Stevenson, Bordass, 2010).

У методолошком смислу, модел се ослања на принципе контролисаног вредновања развијене у радовима Чанка, посебно у погледу дефинисања критеријума и агрегације парцијалних оцена у јединствени индикатор квалитета (Џанак, 1983, 1984). Међутим, за разлику од хијерархијски сложених система вредновања, предложени модел уводи редукован и оперативно применљив скуп критеријума, чиме се постижу већа транспарентност и приступачност у примени. Тиме се успоставља посредни ниво између комплексних евалуационих система и поједностављених прегледа критеријума.

Посебан допринос модела огледа се у увођењу компатибилности стамбених функција као засебног слоја процене, чиме се функционални односи између простора експлицитно вреднују, а не само имплицитно разматрају кроз организацију основе. Овај приступ је у складу са кориснички оријентисаним истраживањима која наглашавају значај међусобних односа активности и

ПРОСТОР	Бодови (0-2)	Критеријум процене
Дневна соба	2	Услов је задовољен ако је површина $\geq 16 \text{ m}^2$, ширина $\geq 320 \text{ cm}$, висина $\geq 260 \text{ cm}$, уз директно осветљење и природно проветравање; делимично ако је одступање у једном параметру; није задовољен ако постоји више одступања или изостаје природно осветљење/проветравање.
Соба за 2 особе	1	Услов је задовољен ако је површина $\geq 11 \text{ m}^2$, ширина $\geq 240 \text{ cm}$, висина $\geq 260 \text{ cm}$ и обезбеђено директно осветљење; делимично ако је одступање у једном параметру; није задовољен ако постоји више одступања.
Соба за 1 особу	1	Услов је задовољен ако је површина $\geq 7 \text{ m}^2$, ширина $\geq 210 \text{ cm}$, висина $\geq 260 \text{ cm}$ и обезбеђено директно осветљење; делимично ако је одступање у једном параметру; није задовољен ако постоји више одступања.
Кухиња	1	Услов је задовољен ако је површина $\geq 4 \text{ m}^2$, ширина $\geq 170 \text{ cm}$ и обезбеђено адекватно осветљење и проветравање (природно или механичко); делимично ако је одступање у једном параметру; није задовољен ако постоји више одступања.
Трпезарија	2	Услов је задовољен ако је површина $\geq 4 \text{ m}^2$, ширина $\geq 220 \text{ cm}$, висина $\geq 260 \text{ cm}$ и обезбеђено директно осветљење; делимично ако је одступање у једном параметру; није задовољен ако постоји више одступања.
Купатило	2	Услов је задовољен ако је површина $\geq 3 \text{ m}^2$, ширина $\geq 160 \text{ cm}$, висина $\geq 260 \text{ cm}$ и обезбеђено проветравање (природно или механичко); делимично ако је одступање у једном параметру; није задовољен ако постоји више одступања.
WC	0	Услов је задовољен ако је површина $\geq 1.3 \text{ m}^2$, ширина $\geq 90 \text{ cm}$ и обезбеђено проветравање; делимично ако је одступање у једном параметру; није задовољен ако постоји више одступања.
Улазни простор	1	Услов је задовољен ако је ширина $\geq 120 \text{ cm}$ и омогућена проточност кретања; делимично ако је простор функционално ограничен; није задовољен ако не обезбеђује основну функцију приступа.
Ходници	1	Услов је задовољен ако је ширина $\geq 90 \text{ cm}$ и омогућена несметана комуникација; делимично ако је проточност ограничена; није задовољен ако је комуникација отежана.
Остава / плакари	1	Услов је задовољен ако је обезбеђен простор за складиштење ($\geq 0.5 \text{ m}^2$ или еквивалентно); делимично ако је капацитет недовољан; није задовољен ако складишни простор не постоји.
Балкон / лођа	2	Услов је задовољен ако је површина $\geq 1 \text{ m}^2$ (у зависности од типа простора) и простор је употребљив уз природно проветравање; делимично ако је површина или употребљивост ограничена; није задовољен ако простор не испуњава основну функцију.
УКУПНО (бодови):	14	/ 22
ПРОЦЕНАТ:	63	%

Легенда и начин бодовања:

2 бода - нормативни услови су испуњени

1 бод - нормативни услови су делимично испуњени

0 бодова - нормативни услови нису испуњени

Максимални број бодова: 22

Таб. 3. Димензиона и нормативна адекватност простора / Tab. 3. Dimensional and Regulatory Adequacy of Space

њихове просторне условљености (Brkanić, Atanacković Jeličić, Dinulović, 2017), али их преводи у мерљив евалуациони оквир.

Додатно, укључивање флексибилности и животног века стана уводи временску димензију у процену коришћења простора. Тиме се модел приближава савременим приступима који наглашавају адаптабилност као важан аспект квалитета становања (Zelenko et al., 2025), али без ослањања на сложене перформативне или дигиталне алате.

Истовремено, модел има одређена ограничења. Редукција броја критеријума и поједностављен систем бодовања подразумевају смањење нивоа детаљности у односу на комплексније моделе вредновања, док одређени критеријуми остају зависни од стручне процене евалуатора. Такође, модел је примарно усмерен на просторно-функционалне аспекте и не обухвата шире социоекономске

или амбијенталне димензије квалитета становања, на које указују претходна истраживања (Petković Grozdanović et al., 2014).

Резултати су засновани на појединачном примеру и не омогућавају директну генерализацију, већ служе као илустрација начина примене модела. Процена појединих критеријума зависи од стручне интерпретације евалуатора, што указује на потребу за даљим истраживањима у правцу испитивања поузданости и међусобне усаглашености процена.

Предложена структура модела омогућава његово директно превођење у стандардизовани евалуациони образац, односно форму сертификата просторно-функционалног квалитета стана. Такав инструмент може имати ширу примену у пројектантској пракси, евалуацији постојећег стамбеног фонда и доношењу одлука, уз задржавање транспарентности и упоредивости резултата.

КРИТЕРИЈУМ	Бодови (0-2)	Критеријум процене
Просторна флексибилност		
Могућност реорганизације стамбене јединице	1	Услов је задовољен ако просторна структура омогућава промене распореда без конструктивних интервенција; делимично ако су промене ограничене; није задовољен ако реорганизација није могућа.
Могућност формирања додатне просторије	0	Услов је задовољен ако је могуће формирати додатну просторију прерасподелом простора; делимично ако је могуће уз компромис; није задовољен ако није могуће.
Могућност спајања простора	2	Услов је задовољен ако се простори могу повезивати у већу целину; делимично ако је повезивање ограничено; није задовољен ако је онемогућено.
Флексибилност комуникационих токова	1	Услов је задовољен ако комуникације омогућавају различите сценарије коришћења; делимично ако су ограничене; није задовољен ако су ригидне.
Утицај конструктивног система на флексибилност	1	Услов је задовољен ако конструкција не ограничава промене; делимично ако их делимично ограничава; није задовољен ако их онемогућава.
Функционална флексибилност		
Флексибилност функционалних зона	1	Услов је задовољен ако организација простора омогућава различите начине коришћења зона; делимично ако су могућности ограничене; није задовољен ако су зоне функционално ригидне.
Неутралност (поливалентност) просторија	1	Услов је задовољен ако појединачне просторије нису типолошки специјализоване и могу се користити за различите намене; делимично ако је њихова употреба ограничена; није задовољен ако је намена фиксирана.
Могућност организације рада у стану	1	Услов је задовољен ако постоји или се може обезбедити простор за рад; делимично ако је рад могућ уз компромис; није задовољен ако није могуће обезбедити услове.
Просторна резерва (вишак потенцијала)	1	Услов је задовољен ако постоји вишак простора који омогућава увођење нових функција; делимично ако је ограничен; није задовољен ако не постоји.
Дугорочна адаптабилност (животни век стана)		
Прилагодљивост различитим фазама домаћинства	2	Услов је задовољен ако стан може одговорити на различите фазе (самац, породица, старији); делимично ако одговара ограниченом броју фаза; није задовољен ако је функционално неадекватан.
УКУПНО (бодови):	11	/ 20
ПРОЦЕНАТ:	55	%

Легенда и начин бодовања:

2 бода – нема конфликта, функције су просторно усклађене

1 бод – конфликт је присутан у ограниченој мери

0 бодова – изражен конфликт који нарушава функционално коришћење простора

Максимални број бодова: 28

Таб. 4. Флексибилност и животни век стана / Tab. 4. Flexibility and Lifespan of the Apartment

СЕГМЕНТ ПРОЦЕНЕ	Остварени бодови	Максимални бодови	Процент (%)
1. Просторни услови за одвијање стамбених функција	62	68	91%
2. Компатибилност стамбених функција	22	28	78%
3. Димензиона и нормативна адекватност простора	14	22	63%
4. Флексибилност и животни век стана	11	20	55%
УКУПНО:	109	138	78%

Напомена: Укупан проценат добија се односом оствареног и максималног броја бодова. Процент по сегменту изражава степен испуњености критеријума унутар појединачних области процене и служи за идентификацију просторних недостатака и развојних потенцијала.

Таб. 5. Збирна евалуација просторно-функционалног квалитета стана / Tab 5. Overall Evaluation of the Spatial-Functional Quality of the Apartment

У целини посматрано, резултати указују на потенцијал модела да успостави равнотежу између методолошке утемељености и оперативне применљивости, чиме доприноси развоју стандардизованих приступа процени просторно-функционалног квалитета стамбеног простора.

ЗАКЉУЧАК

Рад полази од проблема недовољне операционализације постојећих приступа процени квалитета стамбеног простора, који често остају на нивоу теоријског или парцијалног вредновања без могућности систематске и упоредиве процене. У том контексту развијен је модел за процену просторно-функционалног квалитета стана заснован на јасно дефинисаним критеријумима, сегментацији процеса процене и једноставном систему бодовања.

Предложени модел омогућава повезивање теоријских поставки о конфигурацији и вредновању стамбеног простора са оперативним поступком евалуације. Његова структура, заснована на четири сегмента (просторни услови, компатибилност функција, нормативна адекватност и флексибилност), обухвата кључне аспекте просторно-функционалног квалитета и омогућава њихово квантификовано сагледавање.

Примена модела на конкретном примеру показује да је могуће диференцирати ниво квалитета и идентификовати специфичне просторне недостатке који нису непосредно уочљиви кроз општи утисак или парцијалну анализу. Тиме се указује на његову кохерентност и применљивост као инструмента процене, способног да пружи упоредиве и транспарентне резултате.

Ограничења модела произлазе из свесне редукције сложености, која подразумева ограничен број критеријума и поједностављен систем бодовања, без детаљне разраде појединачних параметара. Ипак, ова поједностављења омогућавају његову ширу примену у пројектантској пракси, евалуацији постојећих станова и доношењу одлука у процесу становања.

Даљи развој модела може бити усмерен ка: тестирању на већем броју типолошких решења, прецизнијем дефинисању појединачних индикатора процене, разматрању различитих модела вредновања критеријума, као и ка евентуалном проширењу критеријума у правцу укључивања додатних аспеката квалитета становања. У том смислу, модел има потенцијал да буде развијен у стандардизовани инструмент процене, укључујући и форму сертификата просторно-функционалног квалитета стана.

РЕФЕРЕНЦЕ / BIBLIOGRAPHY

- Alexander, C., Ishikawa, S., Silverstein, M. 1977. *A Pattern Language*. New York: Oxford University Press.
- Alfirević, Đ., Simonović Alfirević, S. 2023. Principi konfiguracije stambenog prostora. Posebna izdanja br. 93. Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, Univerzitet u Beogradu - Arhitektonski fakultet.
- Altay, N. E., Özsoy, A. 1998. Spatial Adaptability and Flexibility as Parameters of User Satisfaction for Quality Housing. *Building and Environment*, Vol. 33, Iss. 5, 315-323. [https://doi.org/10.1016/S0360-1323\(97\)00050-4](https://doi.org/10.1016/S0360-1323(97)00050-4)
- Brkanić, I. 2017. Housing Quality Assessment Criteria. *Elektronički časopis Građevinskog fakulteta Osijek - e-GFOS*, Vol. 8, No. 14, 37-47. <https://hrcaak.srce.hr/file/270853>
- Brkanić Mihić, I. 2023. Housing Quality Assessment Model Based on the Spatial Characteristics of an Apartment. *Buildings*, 13(9), 2181. <https://doi.org/10.3390/buildings13092181>
- Brkanić, I., Atanacković Jeličić, J., Dinulović, R. 2017. Korisničko vrednovanje prostornih karakteristika stana. U *Peti skup mladih istraživača iz područja građevinarstva i srodnih tehničkih znanosti - Zajednički temelji '17*, 247-253. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Građevinski fakultet. <https://doi.org/10.5592/CO/ZT.2017.07>
- Čanak, M. 1976. Funkcionalna koncepcija i upotrebna vrednost stana. Beograd: Centar za stanovanje IMS.
- Čanak, M. 1983. Vrednovanje kvaliteta u stambenoj izgradnji i stanovanju. *Doktorska disertacija*. Beograd: Univerzitet u Beogradu-Arhitektonski fakultet.
- Čanak, M. 1984. Model vrednovanja stanova i stambenih zgrada za potrebe JNA. Beograd: Centar za stanovanje IMS.
- Lawrence, R. J. 1995. Housing Quality: An Agenda for Research. *Urban Studies*, Vol. 32, Iss. 10, 1655-1664. <https://doi.org/10.1080/00420989550012294>
- Leaman, A., Stevenson, F., Bordass, B. 2010. Building evaluation: practice and principles. *Building Research & Information*, Vol. 38, Iss. 5, 564-577. <https://doi.org/10.1080/09613218.2010.495217>
- Petković Grozdanović, N., Jovanović, G., Stoilković, B., Stanimirović, M. 2014. Parameters for improvement of the housing quality in social housing dwellings. *Facta Universitatis - Series Architecture and Civil Engineering* Vol. 12, Iss. 2, 149-160. <https://doi.org/10.2298/FUACE1402149P>
- Republika Srbija 2012/2015. Pravilnik o uslovima i normativima za projektovanje stambenih zgrada i stanova. *Službeni glasnik RS*, br. 58/2012, 74/2015 i 82/2015.
- Schneider, T., Till, J. 2007. *Flexible Housing*. Oxford: Architectural Press.
- Todorović, Mirko. 2016. Doprinos standardizaciji kvaliteta organizacije prostora stana u Srbiji na osnovu savremenih principa stambene izgradnje u Holandiji. *Doktorska disertacija*. Beograd: Univerzitet u Beogradu-Arhitektonski fakultet. <https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/6207>
- Zelenko, D., Solin, I., Rollo, J., Soltani, S., Gambardella, C. C., & Maxwell, D. 2025. Design Quality Housing Assessment Methodology: Supporting Heuristics with Evidence-Based Decision-Making. In *CAAD Futures 2025 – Catalytic Interfaces: Conference Proceedings*, Vol. 1, 537–551. Hong Kong: University of Hong Kong. <https://doi.org/10.25442/hku.29351183>

IZVORI ILUSTRACIJA / SOURCES OF ILLUSTRATIONS

- Сл. 1. Постојеће и новопроектирано стање адаптације стана BU30, Нови Београд, Studio Alfirević, 2020 (Извор: архива аутора)
Fig 1. Existing and Newly Designed Layout of the BU30 Apartment Adaptation, New Belgrade, Studio Alfirević, 2020 (Source: Authors' archive)

**THE CONDITION, PLANNING AND DESIGN OF TRIFKOVIĆ SQUARE IN NOVI SAD
FOR THE PURPOSE OF DEVELOPING TOURISM**

Прегледни рад, рад примљен: децембар 2025., рад прихваћен: март 2026.

Вук Гарача*, Светлана Вукосав**, Јелена Тепавчевић***, Милан Брадић****

АПСТРАКТ

Трифковићев трг је дио града Новог Сада и његовог старог градског подручја. Као такав, Трг има дугу историју и веома карактеристичан начин постанка и културно-историјске вриједности, које га између осталих локација стављају у фокус развоја туризма у Новом Саду. Предмет истраживања је јасно просторно ограничена цјелина Трифковићевог трга у Новом Саду. Циљ рада је дати један од могућих начина уређења датог простора за потребе и у функцији развоја туризма, који је у Новом Саду у сталном порасту посљедњих петнаестак година. Задаци рада су да се представе историјски контекст настанка и развоја Трифковићевог трга у Новом Саду, направи анализа његовог тренутног стања у смислу положаја, функције, урбаног мобилијара, зеленила, као и планских докумената, који узимају у обзир ову просторну цјелину у ужем градском језгру Новог Сада. Истраживање је спроведено на основу објављених студија и расположиве документације, које се баве сличном проблематиком. На основу прикупљених података спроведена је систематска анализа простора, његова картографска и фотографска презентација и дати приједлози за његово даље уређење и функционалну организацију. Циљ рада је да се укаже на значај овог дијела Новог Сада за развој туризма и његово могуће укључивање у туристичке токове, кроз постојећа и нека будућа планска рјешења.

Кључне ријечи: стање, планирање, уређење, конкурсни задаци, Трифковићев трг

ABSTRACT

Trifkovic Square is part of the city of Novi Sad and its old city area. As such, the Square has a long history and a very characteristic way of its formation and cultural and historical values, which, among other locations, place it in the focus of tourism development in Novi Sad. The subject of the research is the clearly spatially limited entity of Trifkovic Square in Novi Sad. The aim of the paper is to present one of the possible ways of arranging the given space for the needs and in the function of tourism development, which has been constantly growing in Novi Sad for the last 15 years. The tasks of the paper are to present the historical context of the creation and development of Trifkovic Square in Novi Sad, to analyze its current state in terms of location, function, urban furniture, greenery, as well as planning documents that take into account this spatial unit in the central core of Novi Sad. The research was conducted on the basis of published studies and available documentation, which deal with similar issues. Based on the collected data, a systematic analysis of the space was carried out, its cartographic and photographic presentation was made, and proposals were made for its further development and functional organization. The aim of the paper is to point out the importance of this part of Novi Sad for the development of tourism and its possible inclusion in tourist flows, through existing and some future planning solutions.

Keywords: Condition, planning, development, Trifkovic Square.

УВОД

Предмет истраживања је јасно просторно ограничена цјелина Трифковићевог трга у Новом Саду. Циљ рада је дати један од могућих начина уређења датог простора за потребе и у функцији развоја туризма, који је у Новом Саду у сталном порасту посљедњих петнаестак година. Задаци рада су да се представе историјски контекст настанка и развоја Трифковићевог трга у Новом Саду, направи анализа његовог тренутног стања у смислу положаја, функције, урбаног мобилијара, зеленила, као и планских докумената, који узимају у обзир ову просторну цјелину у ужем градском језгру Новог Сада. Истраживање је спроведено на основу објављених студија и расположиве документације, које

* Вук Гарача, Редовни професор, Универзитет у Новом Саду, Природно-математички факултет, Департман за географију, туризам и хотелијерство, vuk_garasa@yahoo.com; ORCID 0000-0001-5706-6834

** Светлана Вукосав, Редовни професор, Универзитет у Новом Саду, Природно-математички факултет, Департман за географију, туризам и хотелијерство, cesamobr@yahoo.com; ORCID 0000-0003-3146-7933

*** Јелена Тепавчевић, Асистент са докторатом, Универзитет у Новом Саду, Природно-математички факултет, Департман за географију, туризам и хотелијерство, jelenat91@gmail.com; ORCID 0000-0003-4202-4687

**** Милан Брадић, Редовни професор, Универзитет у Новом Саду, Природно-математички факултет, Департман за географију, туризам и хотелијерство, milanbradic@gmail.com; ORCID 0000-0002-0333-4466

се баве сличном проблематиком. На основу прикупљених података спроведена је систематска анализа простора, његова картографска и фотографска презентација и дати су приједлози за његово даље уређење и функционалну организацију. На сличан начин Миловановић (2018) анализира „Трећи Београд“, Кузовић (2018) Трг Партизана у Ужицу, Гарача и сарадници (2012) Јодну Бању у Новом Саду, Петроварадинску тврђаву (2010) и Алмашки крај (2019), док Алаџић (2010) описује унутрашњи дио града у Суботици. Маруна и сарадници (2023) се баве трансформацијом институционалне структуре урбанистичког планирања у постсоцијалистичкој транзицији на примјеру Савског кеја на Новом Београду, Антешевић и Губић (2023) архитектуром занатско-услугних центара Ранка Радовића на примјерима старе чаршије у Новом Пазару, и занатског центра у Шапцу и Љигу и неких просторних цјелина у Београду, Слатић (2022) концептом очувања градитељског наслијеђа у случају Старог Сајмишта у Београду, док се Реба (2023) осврће на естетику, архитектуру и урбанизам на примјеру Новог Сада. При томе су кориштени методолошки поступци анализе постојеће литературе, просторно-планских докумената, постојећег стања, те синтезе приликом доношења одговарајућих рјешења, идеја и размишљања о могућим правцима развоја. Теренски рад током маја и октобра 2025. године омогућио је увид у постојеће стање и његову успоредбу са ПДР-ом и другим нижим планским документима.

ТЕОРИЈСКИ ОКВИР: ПЛАНИРАЊЕ И УРЕЂЕЊЕ ГРАДОВА ЗА ПОТРЕБЕ ТУРИЗМА

Планирање и уређење градова за потребе туризма представља интердисциплинарну активност која повезује урбанизам, просторно планирање, економију, социологију и менаџмент туристичке дестинација. Град се у савременој теорији све чешће посматра као туристички производ, односно као систем који обједињује просторну структуру, културну баштину, инфраструктуру и имиџ (Morrison & Maxim, 2022). Такав приступ захтијева интегрисано планирање, у којем туризам није изолована дјелатност, већ саставни дио укупне урбане стратегије развоја (Krabokoukis, Polyzos, 2023). Класичне теорије урбаног дизајна наглашавају важност композиције простора, амбијенталних вриједности и јавних површина, као кључних елемената квалитета града (Васон, 1967). Историјска језгра, тргови, кејови и пјешачке зоне често представљају носиоце туристичке атрактивности, и у том контексту, уређење градског простора мора осигурати естетску кохерентност, функционалност и доступност, уз очување аутентичности и идентитета мјеста (Bellini & Pasquinelli, 2017; Morrison & Maxim, 2022).

Савремена литература о урбаном туризму наглашава потребу одрживог и партиципативног планирања (Smolčić, Sušilović, 2026; Krabokoukis, Polyzos, 2023; Bellini & Pasquinelli, 2017), што подразумева баланс између економских користи туризма, заштите културних и природних ресурса,

те квалитета живота локалног становништва. Један од кључних концепата у том оквиру јесте носиви капацитет простора, који означава максимални ниво туристичке активности који град може поднијети, без деградације ресурса и друштвених конфликта (UNWTO, 2018).

У складу са тим постоје и различити модели планирања туристичких зона унутар града, међу којима су концентрација туристичких садржаја у централним, историјским зонама, која омогућује лакше управљање туристичким токовима, али и ствара чешће гужве у врховима туристичке сезоне, као и модел дисперзије туристичких активности, кроз више градских четврти, која доприноси равномјернијем просторном развоју и смањењу притиска на најпосјећеније локалитете (Bellini & Pasquinelli, 2017).

Ревитализација урбаних простора представља важан инструмент планирања за развој туризма (Smolčić, Sušilović, 2026; Krabokoukis, Polyzos, 2023; Pearce, 2001), гдје трансформација индустријских зона у културне четврти, адаптација историјских објеката у туристичке садржаје и уређење приобалних зона, често служе као покретачи урбане регенерације и развоја туризма (Morrison & Maxim, 2022).

ПОЛОЖАЈ И ИСТОРИЈСКИ ОКВИР НАСТАНКА И РАЗВОЈА ТРИФКОВИЋЕВОГ ТРГА

Трифковићев трг је дио амбијенталне цјелине старог градског језгра Новог Сада (*Sl. glasnik RS*, br. 71/94), трапезоидног облика, површине 4000 m². Простор на коме се налази трг има богату историју, што за туристичку презентацију има велики значај (ПДР, 2011). Улице које га окружују су: Његошева на југу, Светозара Милетића на сјеверу и Лазе Талчког на истоку (Сл. 1). Трг је издвојен и увучен у односу на тргове у његовој близини, који су туристички уређени, валоризовани и у функционалном смислу знатно доступнији локалном становништву и туристима. С обзиром на повољан положај и близину других туристички цјелина, Трифковићев трг би могао постати један значајан простор реализације услуга за домаће и стране туристе.

Ширењем Новог Сада током 18. вијека формирају се обриси првих улица, које данас чине Трифковићев трг (Сл. 2.1). Пробијањем данашње Његошове улице 1793. године настала је слободна парцела, која је на мапама уписана као „Platea theatralis“ (Сл. 2.2). Такав назив потиче од зграде позоришта, која се налазила на тој парцели од 1793. године. Куће на тргу су биле приземне, покривене трском или шиндром, а бомбардовањем града 1849. године су потпуно или дјелимично порушене. Након бомбардовања, тачније 1852. године, почиње обнова порушених кућа, али овог пута зидањем и покривањем чврстим материјалом (Srbulov, 1997). Позоришни живот на Трифковићевом тргу настављен је 1869 године, захваљујући средствима Градског магистрата, којима је зграда адаптирана и

Сл. 1. Положај и изглед Трифковићевог трга данас (Извор: www.googlemaps.rs)
 Fig. 1 The location and appearance of Trifković Square today (Source: www.googlemaps.rs)

враћена првобитној намени. Године 1892. одлуком истог органа објекат је порушен (Сл. 3.1).

Можда је најстарији назив данашњег Трифковићевог трга био Јарчев трг, а касније Gutte-Hirt Gasse (Улица доброг пастира), односно Jorasztor ter (Трг доброг пастира) и на крају Deak Ferenc ter. Тек између два светска рата појављује се данашњи назив Трифковићев трг (Srbulov, 1997). На тргу су радиле и живјеле неке познате личности Новог Сада. Тако је у објекту под бројем 1 кратко вријеме живио Коста Трифковић, књижевник, правник и комедиограф (1843–

1875) чије име трг данас носи. Осим њега, на тргу су живјели: у објекту под редним бројем 2 љекар и драмски писац Лазар Марковић, под бројем 3 познати градски физичар и љекар Младен Јојкић, те у објекту број 7 пар љекара Ђорђе и Марија Огњановић (Srbulov, 1997). Почетком осамдесетих година XX века, Трифковићев трг је једно време служио као привремени градски аутобуски терминал, када је скоро у потпуности асфалтиран, да би у време увођења паркинг зона у центру Новог Сада постао јавни паркинг, и ту функцију и данас има (Сл. 3.2) (Militar, 2000).

Сл. 2. Трифковићев трг на картама Новог Сада из 1745. (2.1) и 1889. са позориштем (2.2) (Извор: Исјечак плана Новог Сада из 1745. и 1889. године, Петровић, 1987.) Fig. 2. Trifković Square on maps of Novi Sad from 1745 (2.1) and 1889 with the theater building (2.2) (Source: Fragment of the plan of Novi Sad from 1745 and 1889, Petrović, 1987.)

2.1

2.2

Сл. 3. Трифковићев трг крајем XIX вијека (3.1) и 1964. године (3.2) / Fig. 3 Trifković Square at the end of 19th century (3.1) and in 1964 (3.2) (Извор / Source: (3.1) <https://ns.in.rs/o-trifkovicvom-trgu/> (3.2) https://www.facebook.com/stare.ns/photos/1964trifkovi%C4%87ev-trg/10158204718951241/?locale=ko_KR&_rd)

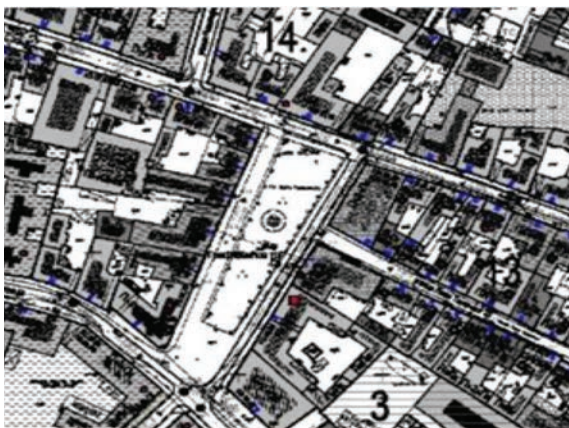
3.1

3.2

ТРИФКОВИЋЕВ ТРГ У ПРОСТОРНО-ПЛАНСКИМ АКТИМА

Скупштина Града Новог Сада је усвојила генерални урбанистички план, планове детаљне регулације и низ нижих планских докумената и подзаконских аката, који ближе одређују уређивање града као цјелине и неких његових дијелова. Трифковићев трг се не помиње у генералном урбанистичком плану (ГУП, 2022), нити у Просторном плану града (2012), јер се сматра дијелом старог градског језгра, те се детаљнија регулација овог простора спроводи Планом детаљне регулације Старог градског језгра (Сл. 4.1) (*Službeni list Grada Novog Sada* br. 42/2006, 17/2011). Овим планом предвиђено је очување постојеће урбане матрице и начина изградње по блоковима, односно на парцелама. Веће измјене профила и траса улица нису предвиђене, осим у случају Трифковићевог трга, гдје постојећи профили не остављају могућност за адекватну функцију свих садржаја и опремање инфраструктуром, док се регулациона линија поклапа са грађевинском линијом, осим у случајевима гдје је грађевинска линија посебно дефинисана. У погледу нове изградње, задржава се доминантан тип ивичне изградње на парцели који подразумева замијену, доградњу и надоградњу постојећих објеката новим, спратности од П+Пк до П+2+Пк. Трифковићев трг, као већ формирана урбана цјелина, задржава се, без промјена и нових грађевинских структура, а „правила за привремено постављање монтажних и других објеката на јавним површинама (љетње баште), ријешити се према пројекту партерног уређења” (PDR, 2006). ПДР још спомиње Трифковићев трг у контексту неколико спорних

4.1

4.2

трафостаница, гдје се децидирано каже да је, између осталих, постојећу трафостаницу на Трифковићевом тргу неопходно измјестити на погодну локацију, што је ближе одређено планом енергетске инфраструктуре (PDR, 2006). Треба напоменути да је у међувремену спорна трафостаница измјештена са простора Трифковићевог трга. Када је ријеч о уређењу Трифковићевог трга, треба рећи да је план уређења његовог партера требало да буде реализован путем конкурса, који ако добије сагласност Завода за заштиту споменика културе, подразумева и обавезу обиљежавања основе срушене зграде првог намјенски зиданог позоришта у Новом Саду (*Službeni list Grada Novog Sada* br.17/2011, 420). Уређење Трифковићевог трга повјерено је 2011. године ЈП „Завод за иградњу Града”, а извор финансирања били су Град Нови Сад, Покрајински Фонд за капитална улагања и појединачни донатори. Као највећи проблем Трифковићевог трга издваја се његова функција јавног паркинга, али се изградњом јавних гаража стварају предуслови за уређење овог градског трга и његово привођење другој, ПДР-ом предвиђеној намјени (*Strategija privrednog razvoja Grada Novog Sada*, 2009).

Задатак конкурса расписаног 1997. године био је да се представи идејно рјешење цјелине града са детаљима. Предметом конкурса била су дефинисана сlijедећа питања: утврђивање да ли је тренутно стање добро или су потребне промјене; рјешавање празног простора између трга и околних објеката; анализа градње нових објеката и надограђи; рјешавање питања куће Косте Трифковића и објекта некада чувене кафане „Бела лађа” у Његошевој бр. 5; намјена и садржаји објеката који се налазе на Тргу и начин коришћења слободних површина (према регулационом плану, зграде на тргу морају бити мјешовитог или пословног карактера); постављање споменика Кости Трифковићу, пожељно и фонтане; задржавање постојеће колско-саобраћајне везе између Његошеве и Милетићеве улице; зелене површине треба да буду дефинисане садницама копривића, по којем је трг познат; на тргу не смије бити паркирања, а киосци и трафостаница нису дио трга. Изведба пројекта уређења Трифковићевог трга повјерена је јавном комуналном предузећу „Градско зеленило”. Пројекат је финансирала Градска управа за заштиту животне средине, а обухватао је: резивање 30 стабала, садњу 511 комада украсног шибља и 100 садница ружа, постављање пет корпи за отпатке и седам парковских клупа и изградњу двије пјешачке стазе (Сл. 4.2) (ПДР, 2011).

СТАЊЕ УРЕЂЕНОСТИ И ОПРЕМЉЕНОСТИ ТРИФКОВИЋЕВОГ ТРГА

Туристичко уређење градова је специфичан вид уређења простора и врши се у функцији развоја градског и културног туризма. Овакав вид уређења подразумева постављање,

Сл. 4. Исјечак графичког прилога Плана детаљне регулације из 2006. (4.1 - горе лево) (Извор: ПДР, 2006.); Постојеће стање уређености, опремљености и намјене Трифковићевог трга (4.2 - доле лево) (Извор: <https://gradskeinfo.rs/wp-content/uploads/2022/01/Trifkovic-ev-trg-1.jpg>) / Fig. 4 Excerpt from the graphic annex to the Detailed Regulation Plan from 2006 (4.1 - left above) (Source: PDR, 2006); The current state of arrangement, equipment and purpose of Trifković Square (4.2 left -below) (Source: <https://gradskeinfo.rs/wp-content/uploads/2022/01/Trifkovic-ev-trg-1.jpg>)

Сл. 5. Стање коловоза на Трифковићевом тргу (Извор: Вук Гарача, 2025.) / Fig. 5 Condition of the street road at Trifković Square (Source: Vuk Garača, 2025)

Сл. 6.1-6.12. Привредни субјекти на Трифковићевом тргу (Извор: Вук Гарача, 2025.) / Fig. 6.1-6.12. Business entities on Trifkovic Square (Source: Vuk Garača, 2025)

Сл. 7.1-7.4. Привредни субјекти на Трифковићевом тргу (Извор: Вук Гарача, 2025.) / Fig. 7.1-7.4 Business entities on Trifkovic Square (Source: Vuk Garača, 2025)

одржавање и заштиту комуналне и урбане опреме и свих површина видљивих са јавне површине. Према Одлуци о уређењу града Новог Сада, општа уређеност Града обухвата услове за постављање урбаног мобилијара и објеката и уређаја на јавној површини, и рекламних паноа на отвореним површинама, начин постављања и одржавања урбаног мобилијара, као и начин постављања, коришћења и одржавања комуналних објеката. Уређење и одржавање спољњег изгледа зграда обухвата услове и начин уређења и одржавања спољњег изгледа зграде, као и услове и начин постављања заштитних и техничких уређаја на спољњем делу зграде. Уређеност јавне површине обухвата уређење, коришћење, одржавање и заштиту јавне површине, обезбеђивање јавног освјетљења, освјетљавање објеката јавне намијене и свечано украшавање (Odluka о уређењу grada, 2017).

Коловоз и пешачке површине

Коловоз и тротоари на Тргу су у лошем стању (Сл. 5). На тротоару са стране Улице Лазе Телечког налазе се стари и оронули стубићи, као дио урбаног мобилијара, који нису истих величина, облика и боја (Сл. 9.4). Пјешачке стазе на самом Тргу су посљедњим пројектом изведене бехатон плочама и има их двије (Сл. 9.3). На коловозу је жутиим линијама обиљежено мјесто за такси возила.

Дјелатности

Једна од најпрепознатљивијих функција Трифковићевог трга у Новом Саду је функција јавног паркинг простора, са око 60 расположивих паркинг мијеста (Сл. 3.2, 4.2 и 8.2). Поред тога што је централни дио Трга намијењен за паркирање аутомобила, паркирање је могуће и на рубовима Трга, односно на његовој лијевој страни гледано са дна Трга, тј. из Његошеве улице, гдје се, између осталих, налази угоститељски објекат „Герила бар“ (Сл. 6.1).

Десна страна Трга је предвиђена за стајалиште такси возила (Сл. 7.4). Због паркинг простора, угоститељски објекти нису у могућности да поставе љетње баште, како би имали посјетиоце током љетне туристичке сезоне, што је вјероватно највећи проблем угоститељских објеката који послују на Тргу. На Тргу се осим ове јавне и комуналне услужне дјелатности, могу наћи и пет угоститељских објеката (један ресторан (Сл. 6.3), два експрес ресторана (Сл. 6.4 и 6.8), два кафебара (Сл. 6.1 и 6.7)), једна апотека (Сл. 6.11), аутоперионица (Сл. 6.6), трговинско-пословни центар (Сл. 7.2), пословна јединица Аутомото савеза Србије (Сл. 7.1), аутошкола (Сл. 6.2), два киоска (један није у функцији) (Сл. 7.3 и 6.12), медицинска лабораторија (Сл. 6.10) и један butik трикотажне робе (Сл. 6.5). Треба напоменути да привремена монтажно-демонтажна јавна гаража код Српског народног позоришта од 26.01.2026. више није у функцији, те да је рок за њену демонтажу 45 дана. Ово ће представљати додатни проблем и правити још већи притисак на површину трга и његову паркинг функцију, те би требало што прије пустити у функцију нову подземну јавну гаражу у Улици Модене.

Зелене површине

На Тргу се налази тридесетак вишегодишњих стабала копривића (Сл. 1, 4.2 и 8.2) и жалосног јасена посађених око паркинга, изнад кога се у висину дижу њихове густе крошње. У централном дијелу посађено је украсно шибље и грмље распоређено без икаквог реда, као и сто садница ружа у једном кругу, које су временом проријеђене и изгубиле естетску форму. Травната површина између ивичњака само дјелимично постоји, јер је, усљед сталног гажења, у значајној мјери девастирана (Сл. 8.1). Генерално гледано, цјелокупно стање зеленила на тргу није на завидном нивоу. Крошње копривића и жалосног јасена су веома густе и остављају утисак нереда (Сл. 8.2), тако да поједине крошње и густо грање сасвим прекривају

Сл. 8.1-8.3. Стање зеленила и зелених површина на Трифковићевом тргу (Извор: Вук Гарача, 2025.) / Fig. 8.1-8.3 The condition of greenery and green areas on Trifković Square (Source: Vuk Garača)

8.1

8.2

8.3

туристичке путоказе и чине их нефункционалним (Сл. 9.9 и 10.4), супротно Правилнику о садржини и начину истицања туристичке сигнализације (Sl. Glasnik RS, br. 22/2010).

Урбана опрема

Урбана опрема подразумева: урбани мобилијар, комуналне објекте, монтажно-демонтажне објекте и опрему, средства за оглашавање и друге уређаје постављене на јавним површинама (Odluka о uređenju grada, 2017). Прије извјесног времена Град Нови Сад је извршио дјелимичну реконструкцију и допуну урбане опреме на Трифковићевом тргу. Замијењен је један дио опреме, само у централном дијелу Трга, не рачунајући површине коловоза и пјешачке стазе непосредно уз стамбене и пословне објекте, те постављен апарат за градски wi-fi. Од урбаног мобилијара на тргу је постављено седам дрвених клупа. Украсних жардињера у њиховој примарној функцији нема.

Може се видјети по нека жардињера која има улогу чувара паркинг мјеста (Сл. 9.7 и 9.8). Изграђене су двије стазе од бехатон плоча, на мјестима гдје су грађани претходно највише ходали и тако формирали стазе. На тротоарима који воде ка Улици Лазе Телечког, гдје се таксисти паркирају, постављени су стубићи (Сл. 9.4), који онемогућују промет аутомобилског саобраћаја, с тим што нису сви истих димензија, облика и боје. Комунални објекти на тргу, постављени према посљедњем пројекту, обухватају пет дрвених канти истих боја и облика (Сл. 10.1) и једну сасвим

другачију. (Сл. 10.2) На тргу се налазе стубови јавне расвјете модерног дизајна (Сл. 10.6), који се разликују од оних на улицама, коловозима и објектима који га окружују. (Сл. 10.5) На врху трга се налазе два (Сл. 9.1), а на дну три подземна контејнера (Сл. 9.2), намијењена за неселективно прикупљање отпада, те по један контејнер за прикупљање стаклене амбалаже. Чесме и фонтане на тргу не постоје, иако је пројектом фонтана предвиђена.

Теренским радом се дошло до сазнања да урбана опрема, иако функционална, није уједначених стилова, облика, старости и стања у којем се налази, постављана је стихијски, без плана и неког нарочитог реда. То се најбоље види на примеру стубова јавне расвјете и канделабра (Сл. 9.5, 9.6, 10.5 и 10.6) који су на тргу и улицама које га формирају потпуно различити. И док стубови јавне расвјете прате модерну линију (Сл. 10.6), докле клупе (Сл. 9.3), постављене у исто вријеме, прате концепт старих времена и стилова из доба настанка Трга и већине објеката на њему. Оно што оку не може да промакне јесу контејнери за прикупљање комуналног отпада који својом рогобатном појавом „блокирају“ трг, како са горње, тако и са доње стране и стварају већ на први поглед лошу слику и утисак о тргу код сваког његовог посјетиоца.

Објекти на тргу

Основне карактеристике објеката који окружују Трг су њихова различитост и међусобна неусаглашеност, како по старости, висини, облику, волумену, тако и по стилу

Сл. 9.1-9.9. Урбана опрема на Трифковићевом тргу (Извор: Вук Гарача, 2025) / Fig. 9.1-9.9 Urban equipment on Trifkovic Square (Source: Vuk Garača, 2025)

Сл. 10.1-10.8. Урбана опрема на Трифковићевом тргу (Извор: Вук Гарача, 2025.) / Fig. 10.1-10.8 Urban equipment on Trifkovic Square (Source: Vuk Garača, 2025)

и садржају. Са становишта старости издвајају се објекти грађени средином 19. вијека (Сл. 11.3, 11.5, 11.7 и 11.8), они грађени почетком или у првој трећини 20. вијека (Сл. 11.1 и 11.6), они из друге половине 20. вијека (Сл. 11.2 и 11.9), те они најновијег датума, као што је зграда „Levi nine“ (Сл. 7.2). Спратност објеката се креће од П до П+3, а архитектонски стилови који су заступљени на Тргу су историцизам, неоренесанса, еклектика, сецесија, примијењени социалреализам, те модерна (Објекти у старом градском језгру – Анализа Завода за заштиту споменика, 1994).

Различитост стилова може и треба да представља предност овог малог, уоквиреног и недовољно естетски уобличеног градског ткива. Оно што представља проблем јесу фасаде и стање неких објеката, нарочито на згради у Његошевој бр. 5 (Сл. 11.8), што је историјски објекат у коме је била чувена новосадска кафана „Бела лаћа“, у којој је први пут Нови Сад назван Српском Атином. Такође, надоградње неких објеката (Сл. 11.4) нису у складу са основом, него прате савремене архитектонске правце, и на тај начин одударују, како од приземља, тако и од цијелог простора на и око Трга. Осим тога, клима уређаји који „висе“ по фасадама руже спољашњост грађевина, а и представљају прекршај на основу Закона о планирању и изградњи (Службени бр. 91/2025).

Партерно уређење

На основу претходно реченог, те приложених фотографија, јасно је да партерно уређење трга није спроведено на начин и у духу конкурсног задатка. У том смислу, није извршено

обилеживање основе прве зграде позоришта у Новом Саду, нити су постављени споменик Кости Трифковићу и фонтана. Зелена површина дефинисана ивичњацима и паркинг просторима представља партерну површину која је била предмет наведених конкурса, а која је само допуњена одређеним бројем садница ружа, украсног шибља, те добила и неку јавну функцију постављањем неколико клупа и канти за отпатке дуж двије шетне стазе израђене од бехатон плоча. Тако трг и даље нема ПДР-ом предвиђену функцију и није уређен и опремљен тако да представља трговску површину од јавног значаја, као што би требало, када се узме у обзир положај у старом градском језгру.

КОНЦЕПТУАЛНО РЈЕШЕЊЕ УРЕЂЕЊА ТРИФКОВИЋЕВОГ ТРГА

Тргови се уређују са циљем да се простор оплемени и прилагоди локалном становништву и туристима који посјећују град. Најчешће представљају оазе мира, пуне зеленила, опремљене одговарајућом урбаном опремом, тако да чине лијепу и функционалну цјелину. Уобичајена је ситуација да је главни трг позициониран у самом центру града, док се у ширем језгру налази више мањих тргова, а Трифковићев трг управо представља један од тих мањих тргова, веома близу главног градског трга, у старом заштићеном језгру. При уређивању оваквих цјелина, важно је водити рачуна да се сви елементи урбане опреме уклапају у простор и буду истог дизајна, материјала и боја, као и да функција трга буде што је могуће више јавног, а што мање комуналног карактера.

Сл. 11.1-11.9. Урбане структуре на Трифковићевом тргу (Извор: Вук Гарача, 2025.) / Fig. 11.1-11.9 Urban structures on Trifkovic Square (Source: Vuk Garača, 2025)

Коловоз и пјешачке површине

Узимајући у обзир да је ПДР-ом дефинисано задржавање колско-саобраћајне везе између Његошеве и Милетићеве улице, те да пјешачка зона већ постоји дуж цијеле Улице Лазе Телечког и дијела Његошеве, од броја 1 до 14, логично је задржати постојећу колско-саобраћајну везу између Његошеве и Милетићеве улице са лијеве стране Трга, а ону са десне стране, према Улици Лазе Телечког и Његошевој од броја 1 до 14, укинути и претворити у јединствену пјешачку зону. С обзиром да се ради о Тргу који припада старом градском језгру, требало би постојећи асфалт замијенити гранитном коцком стандардних димензија за поплочавање коловоза и гранитном коцком већих димензија за поплочавање пјешачких површина и површине трга. Постојеће ивичњаке потребно је замијенити новим, адекватним, вишим или коловоз од тротоара одвојити новим стубићима међусобно повезаним ланцима.

Дјелатности

Једина сасвим уочљива функција Трифковићевог трга је функција јавног паркинга, што је у супротности са конкурсним задацима. Евидентно је да Град још увијек има проблем са мањком паркинг мијеста, али треба узети у обзир да се у Улици Модене гради подземна јавна гаража великог капацитета, те да је она код зграде Бановине већ у пуној функцији, тако да више није неопходно да на

Тргу и даље постоји јавни паркинг. Треба испоштовати ПДР и наведене конкурсне задатке и укинути паркинг површине и тзв. мирујући саобраћај на тргу и на тај начин омогућити да Трг оживи попут Његошеве или Улице Лазе Телечког, које као пјешачке зоне нуде бројне угоститељске услуге са баштама на јавним површинама. На исти начин, такси стајалиште би требало измјестити у Успењску улицу. Како је туризма у Новом Саду у сталном успону, може се размишљати и о увођењу смјештајних објеката мањег капацитета, тзв. „бутик“ хотела, и тиме обогатити туристичку понуду овог простора. Осим тога, Град Нови Сад мора узети у разматрање отварање неког галеријског или музејског објекта на Тргу, чиме би и културна функција била заокружена.

Зелене површине

Зеленило и хортикултурно уређење су веома важни елементи општег уређења сваке јавне површине, а нарочито цјелина од посебног значаја и заштите, какав је Трифковићев трг, па му стога и по овом питању треба прићи веома пажљиво и плански, тако да се скучени простор трга не затрпа нефункционалним зеленилом, а да ипак остане зелена оаза у центру града. Зеленило које већ постоји на тргу треба редуковати, тако да се задрже постојеће формације копривића на рубовима трга уз повремено орезивање које

ће га одржавати уредним и ненаметљивим. Централни дио простора, који је сада под извјесним хортикултурним засадима, треба формирати као поплочани трг и учинити доступним пјешацима.

Урбана опрема

Оно што посебно доприноси изгледу сваке јавне површине јесте урбана опрема. Када је ријеч о Трифковићевом тргу, ту се тренутно не налази велики избор, нити по врсти, нити по укупном броју комада, урбане опреме. С обзиром на површину трга, неопходно је направити естетски избор врста и броја комада урбане опреме, који ће бити постављени на јавну површину, тако да се они уклопе у задати простор као цјелину. Клупе које постоје су већ препознатљив дио старог градског језгра и тако треба и да остане. Корпе за отпатке, као и стубови јавне расвјете, овде су другачији, па их треба прилагодити онима у старом језгру. Распоред клупа и других елемената урбане опреме треба да буде такав да централни дио трга буде слободан за постављање споменика Кости Трифковићу и евентуалне фонтане, док би остала опрема (клупе, корпе за отпатке, поштански сандучићи, јавни часовници или чесме) била постављена са горње и доње стране трга, тако да његове бочне стране остану на располагању угоститељским објектима за постављање љетњих башта.

Туристичка сигнализација на тргу није довољна. Постоји један стуб у ужем, доњем дијелу трга, према Његошевој улици, чији су натписи видљиви са друге стране, дакле из правца Милетићеве и Улице Лазе Телчког, али не и из Његошеве, што је само по себи проблем. Осим тога, овај стуб са туристичком сигнализацијом тако је постављен да се у љетњим мјесецима не види од крошњи дрвећа и тиме не испуњава одредбе Правилника које се тичу начина и мјеста постављања туристичке сигнализације. Зато је потребно постојећи стуб туристичке сигнализације учинити функционалним и видљивим и из правца Његошеве улице и додати још један стуб са информацијама намијењеним туристима у горњем, ширем дијелу трга, према Милетићеве улици. Такође, на мјесту гдје се сада паркирају возила, према Улици Лазе Телчког, могуће је поставити једну инфотаблу мултимедијалног карактера, која би туристима пружала историјске, али и друге корисне информације о Тргу. Уз то, на фасаде значајних објеката на тргу било би добро поставити табле са информацијама о времену изградње, умјетничком стилу објекта, његовом архитекти и значајним личностима које су у њему живјеле и/или радиле. Што се тиче монтажно-демонтажних објеката и уређаја, на тргу од те врсте урбане опреме нема ничег постављеног, али постоји могућност да се поставе апарати за кокице, кестење, кукуруз или расклопне тезге, сходно потреби, а декоративно прилагођени мјесту на коме се налазе.

Објекти на тргу

Тренутно стање објеката на тргу и око њега тешко је мијењати. Оно што се може учинити по питању грађевина на Трифковићевом тргу јесте да им се фасаде реновирају и освјеже бојама које су красиле ова здања приликом првобитне градње, о чему податке поседује Завод за заштиту споменика културе. На тај начин се презентују традиција и аутентичност овог простора. Било би пожељно дати дозволу власницима приземних објеката да изврше надоградњу, али у стилу основног објекта, како би се подржала архитектура из времена његовог зидања, тј. са краја 19. и почетка 20. вјека. Тиме би се сачувао историјски дух овог мјеста, а вертикалне линије уједначиле, што сада није случај.

...

Дакле, да би Трифковићев трг био преобликован у „малу градску оазу“ у којој туризам има једну од водећих улога, потребно је урадити слиједеће: уредити коловоз на начин да десна страна трга, према улицама Лазе Телчког и Његошевој, буде претворена у пјешачку зону, а функција паркинг простора сасвим измјештена; извести партерно уређење централног дијела трга, уз ново поплочање пјешачког и коловозног дијела; задржати постојећи фонд стабала копривића уз редовно орезивање, а травнате површине претворити у пјешачке; поставити савремену урбану опрему, тако да она у свему одговара епохи којој трг и објекти на њему и око њега припадају; фасаде објеката на тргу обновити у потпуности; увести сасвим нове угоститељске и културне садржаје; обновити и допунити туристичку сигнализацију; поставити адекватан споменик Кости Трифковићу, са или без фонтане.

Урбанистички дизајн је кључан за унапрјеђење сваког простора, како естетско, тако и функционално, при чему су туризам и угоститељство само неке од посљедичних функција које доживљавају успон након адекватно обављених урбанистичких захвата приликом обнове и оживљавања неког простора. Много је примјера у туристички развијеној Европи, нарочито у великим градовима као што су Париз, Лондон, Рим или Амстердам, у којима се веома досљедно врши примјена адекватног урбанистичког дизајна за потребе уређења и опремања улица, тргова и цијелих градских четврти, управо у функцији развоја туризма и атрактивирања и активирања цјелина на којима је примјењен такав развојни приступ. Обнова старе Варшаве, Гдањска, Дрездена или Нирнберга, након потпуног разарања током Другог свјетског рата, у историјском духу и урбани дизајн као приступ и концепт у уређењу тих градова у функцији развоја туризма дали су вишеструке резултате, о чему говоре показатељи туристичке привреде ових градова. Примјеном овог концепта у току су уређење и обнова Алмашког краја у Новом Саду, као старе четврти наслоњене на строго градско језгро, а раније су дјелимично или потпуно уређени

Дунавски парк, Горњи град Петроварадинске тврђаве и улице Дунавска, Змај Јовина и Трг слободе у Новом Саду. На тај начин обновљени и редизајнирани дијелови града, услед веома доброг положаја унутар градског ткива, лако привлаче велике инвестиције из области културе, умјетности, али прије свега угоститељства, туризма и трговине. Сходно томе, попут поменутих улица, Његошеве, Лазе Телчког, Милетићеве, које током дана привлаче велики број грађана, омладине и туриста који тамо радо и често проводе своје слободно вријеме конзумирајући туристичку понуду и услуге њима намијењене, слични процеси се могу очекивати, ако се и када буде примјенио концепт планирања и уређења Трифковићевог трга у Новом Саду у функцији развоја туризма.

Закључак

Нови Сад је модеран, универзитетски, културни, туристички, научни, политички и административни центар сјеверног дијела Србије. Град музеја, галерија, позоришта, фестивала, богате алтернативне сцене и Европска пријестоница културе 2021. године, у коме Трифковићев трг још увијек чека да постане мала оаза иза главних тргова, улица и зграда, која ће пружати мир и одмор у сваком тренутку и сваком његовом становнику или туристи. Трг представља потенцијални простор за развој туризма и угоститељског сектора, што је реализовано у сусједним улицама, Његошевој и Лазе Телчког, у којима свакодневно, а нарочито у вечерњим часовима, има много забаве и све „врви“ од пролазника, туриста и омладине и гдје се одвија динамичан друштвени живот. Сачувани су аутентични објекти, који уљепшавају простор и тргу дају дух прошлих времена. Да би се развијао туризам, неопходни су одговарајући смештајни и угоститељски капацитети који ће служити као примарни елемент посјете одређеном простору, али и као секундарна естетика простора у којем се налазе. На тај начин подстакла би се туристичка потрошња и повећао робно-новчани промет. Уређеност саме површине трга мора бити уклопљена у целокупни амбијент, водећи рачуна о естетици, али и функционалности простора. Његовим уређењем, грађани Новог Сада добили би још један кутак у свом већ богатом граду, гдје би на квалитетан начин могли да проводе своје слободно вријеме, а туристи садржај више за обилазак и боравак. Трг зрачи историјом која је дубоко уткана у зидине његових приземних и спратних објеката и чезне да буде представљена свима.

ЗАХВАЛНОСТ

Истраживање је финансирао Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Ев. бр. 451-03-137/2025-03/ 200125 и 451-03-136/2025-03/ 200125).

РЕФЕРЕНЦЕ / BIBLIOGRAPHY

- Aladžić, V. 2010. Razvoj koncepta unutrašnjeg grada Subotice u XVIII i XIX veku. *Arhitektura i urbanizam*, 29, 22–29.
- Antešević, N., Gubić, I. 2023. O arhitekturi zanatsko-uslužnih centara Ranka Radovića – stvaranje urbanog ambijenta. *Arhitektura i urbanizam*, 56, 20–34. <https://doi.org/10.5937/a-u0-44073>
- Bacon, E. 1967. *Design of Cities*. New York: Viking Press.
- Bellini, N., Pasquinelli, C. 2017. *Tourism in the City: Towards an Integrative Agenda on Urban Tourism*. La Rochelle: Springer.
- Garača, V., Jovanović, G., Trifković A. 2010. Planiranje i turističko uređenje prostora: Slučaj Petrovaradinske tvrđave. *Arhitektura i urbanizam*, 30, 53–63.
- Garača, V., Curčić, N., Vukosav, S. 2012. Stanje, planiranje i turističko uređenje Jodne Banje u Novom Sadu. *Arhitektura i urbanizam*, 36, 36–43. <https://doi.org/10.5937/arhurb12360366>
- Garača, V., Bradić, M., Vukosav S. 2019. Stanje, planiranje i turističko uređenje Almaškog kraja u Novom Sadu u funkciji razvoja turizma. *Arhitektura i urbanizam*, 48, 19–27. <https://doi.org/10.5937/a-u0-21865>
- Generalni urbanistički plan grada Novog Sada do 2030. godine. 2022. JP „Urbanizam“. Zavod za urbanizam, Novi Sad. „Službeni list Grada Novog Sada“, 33/22.
- Krabokoukis, T., Polyzos, S., 2023, *A Bibliometric Analysis of Integrating Tourism Development into Urban Planning*, Sustainability, 15(20), 1–18. 14886; <https://doi.org/10.3390/su152014886>
- Kuzović, D. 2018. Trg i ulica – prostorni i funkcionalni odnosi na primeru Trga partizana u Užicu (1961). *Arhitektura i urbanizam*, 46, 47–53. <https://doi.org/10.5937/a-u0-16049>
- Maruna, M., Teofilović, V., Milovanović Rodić D. 2023. Transformacija institucionalne strukture urbanističkog planiranja u postsocijalističkoj tranziciji – primer Savskog keja na Novom Beogradu. *Arhitektura i urbanizam*, 57, 5–16. <https://doi.org/10.5937/a-u0-45379>
- Militar, T. 2000. *Novi Sad na raskršnicu minulog i sadašnjeg veka*, Novi Sad: Gradska biblioteka u Novom Sadu.
- Milovanović, A. 2018. Treći Beograd: pregled razvoja urbanističke misli i delovanja u periodu od 1921. godine do danas. *Arhitektura i urbanizam*, 46, 16–25. <https://doi.org/10.5937/a-u0-16882>
- Morrison, A. M., Maxim, C. 2022. *World Tourism Cities: A Systematic Approach to Urban Tourism*, Oxfordshire: Routledge.
- Objekti u starom gradskom jezgru Novog Sada – Analiza, Novi Sad: Zavod za zaštitu spomenika kulture.
- Odluka o utvrđivanju starog jezgra Novog Sada za prostorno kulturno-istorijsku celinu. „Sl. glasnik RS“, 71/94.
- Odluka o uređenju Grada Novog Sada. „Službeni list Grada Novog Sada“, 67/2017.
- Pearce, D., 2001. An Integrative Framework for Urban Tourism Research, *Annals of Tourism Research*, 28(4):926–946. [https://doi.org/10.1016/S0160-7383\(00\)00082-7](https://doi.org/10.1016/S0160-7383(00)00082-7)
- Petrović, B. 1987. *Novi Sad*. Novi Sad: Matica Srpska.
- Plan detaljne regulacije Starog gradskog jezgra. „Službeni list Grada Novog Sada“, 42/2006.
- Plan detaljne regulacije zone Starog gradskog jezgra u Novom Sadu. „Službeni list grada Novog Sada“, 17/2011.
- Pravilnik o sadržini i načinu isticanja turističke signalizacije. „Sl. glasnik RS“, 22/2010.
- Prostorni plan grada Novog Sada. „Službeni list Grada Novog Sada“, 11/2012.
- Reba, D. 2023. Estetika i arhitekture i urbanizma na primeru Novog Sada, U: Marić, I., ur. *Estetika arhitekture i urbanizma danas*. Beograd 2023, 174–205.
- Slavić, S. 2022. Disonanca kao koncept očuvanja graditeljskog nasleđa – studija slučaja Beogradskog sajmišta. *Arhitektura i urbanizam*, 54, 69–86. <https://doi.org/10.5937/a-u0-30588>
- Smolčić, Jurdana, D., Sušilović, Z. 2026. *Planiranje turističkog razvoja grada: načela i specifičnosti, Tourism and hospitality management*, 12(2), 135–144. <https://doi.org/10.20867/thm.12.2.12>
- Srbulov, Đ. 1997. *Istorijat Trifkovićevog trga*. Novi Sad: Zavod za zaštitu spomenika.
- Strategija privrednog razvoja Grada Novog Sada. „Sl. list Grada Novog Sada“, 49/2009.
- Zakon o planiranju i izgradnji, „Sl. glasnik“, 91/2025.
- UNWTO. 2018. *Overtourism? Understanding and Managing Urban Tourism Growth beyond Perceptions*. Madrid: World Tourism Organization.

IZVORI SLIKA / SOURCES OF ILLUSTRATIONS

- Сл. 1. / Fig. 1 www.googlemaps.rs
- Сл. 2.1.-2.2. / Fig.2.1,2.2. Petrović, B. 1987. *Novi Sad*. Novi Sad: Matica Srpska.
- Сл. 3.1. / Fig 3.1 <https://ns.in.rs/o-trifkovic-evom-trgu>
- Сл. 3.2. / Fig. 3.2. https://www.facebook.com/stare.ns/photos/1964trifkovi%C4%87ev-trg/10158204718951241/?locale=ko_KR&_rdr
- Сл. 4.1. / Fig.4.1. Plan detaljne regulacije Starog gradskog jezgra из 2006.
- Сл. 4.2. / Fig.4.2. <https://gradskeinfo.rs/wp-content/uploads/2022/01/Trifkovic-ev-trg-1.jpg>
- Сл. 5. / Fig.5. аутор: Вук Гарача / author: Vuk Garača
- Сл. 6.1.-6.12. / Fig.6.1.-6.12. аутор: Вук Гарача / author: Vuk Garača
- Сл. 7.1.-7.4. / Fig.7.1.-7.4. аутор: Вук Гарача / author: Vuk Garača
- Сл. 8.1.-8.3. / Fig.8.1.-8.3. аутор: Вук Гарача / author: Vuk Garača
- Сл. 9.1.-9.9. / Fig.9.1.-9.9. аутор: Вук Гарача / author: Vuk Garača
- Сл. 10.1.-10.8. / Fig.10.1.-10.8. аутор: Вук Гарача / author: Vuk Garača
- Сл. 11.1.-11.9. / Fig.11.1.-11.9. аутор: Вук Гарача / author: Vuk Garača

**THE SERIAL VISION METHOD IN VERNACULAR ARCHITECTURE RESEARCH
OF THE CULTURAL HERITAGE OF SVETI STEFAN**

Прегледни рад, рад примљен: октобар 2025, рад прихваћен: новембар 2025.

Горан Копривица*

АПСТРАКТ

Некадашње средњовековно утврђење и рибарско село острво Свети Стефан у Црној Гори је последњих седамдесет година служило као луксузни „град хотел“. Иако је проглашено културним наслеђем од националног значаја 1960. године, његов дугорочни најам страном закупцу, модификације вернакуларног окружења, недостатак институционалног учешћа и новије управљачке праксе указују на неадекватан третман. Ова студија нуди поглед на Свети Стефан где његове културне и историјске вредности, интегрисане у сложени вернакуларни амбијент, надмашују његов економски значај. Користећи методу Серијског Сагледавања Простора, аутор документује просторно стање изабране путање кроз низ слика, наглашавајући вернакуларни карактер културног станишта. Метод је интегративан (пружа историјски преглед који допуњује слободоручне цртеже), практичан (истиче проблеме који угрожавају аутентичност острва), едукативан (показује потенцијал као алат за учење за студенте архитектуре) и економичан (захтева једноставну опрему и скромна финансијска средства). Посматрање путање 1-1 открила је највеће модификације вернакуларног амбијента у погледу прекомерног озелењавања, недовољног одржавања и генералне комерцијализације. Серијско сагледавање Светог Стефана служи као референца за побољшање постојећег стања културног наслеђа, нудећи привремену алтернативу ограничењу приступа острву.

Кључне речи: просторна анализа; вернакуларна архитектура Светог Стефана; културно наслеђе; Метода Серијског Сагледавања Простора

ABSTRACT

Formerly a medieval fortification and a fishing village, the island of Sveti Stefan in Montenegro has functioned as a luxury “town hotel” for the past seventy years. Although declared a cultural heritage of national importance in 1960, its long-term lease to a foreign tenant, modifications to the vernacular environment, insufficient institutional involvement, and recent management practices indicate improper treatment. This study offers a view of Sveti Stefan in which its cultural and historical values, integrated into a complex vernacular ambiance, outweigh its economic importance. Using the Serial Vision Method, the author documents the spatial condition of a chosen path through a sequence of images, emphasizing the vernacular character of the cultural habitat. The method is integrative (providing a historical overview that complements the freehand drawings), practical (highlighting the problems that threaten the island’s authenticity), educational (showing potential as a learning tool for architectural students), and economical (requiring only basic equipment and modest financial resources). Observation of the delineated path 1–1 revealed the most significant modifications of the vernacular environment in terms of excessive greening, insufficient maintenance, and general commercialization. The Serial Vision of Sveti Stefan serves as a reference for improving the current state of the cultural heritage, offering a temporary alternative to the island’s restricted access.

Keywords: spatial analysis; vernacular architecture of Sveti Stefan; cultural heritage; Serial Vision Method

1. INTRODUCTION

The challenging integration of vernacular architecture into contemporary socioeconomic processes has led to functional repurposing as a popular preservation method. However, successful adaptation to the newly assigned function often entails the sacrifice or commercialization of some authentic features. Recognizing such a problem during the radical transformation of the traditional Sveti Stefan village into a luxury hotel in the 1950s, the project’s lead architects emphasized the necessity of preserving the island’s original vernacular ambiance (Z., Đ. 1963, 42), making it the most significant offering to visitors. Nevertheless, the long operational duration

* Goran Koprivica, School of Art and Design, Wuhan University of Technology, Wuhan 430070, China, gorangao@qq.com; gorangao@whut.edu.cn
ORCID 0009-0009-9076-2159

and changing political and social environments have created unfavorable circumstances that threaten the heritage status of Sveti Stefan and its vernacular authenticity.¹

In 2007, the Montenegrin government leased Sveti Stefan to the companies Adriatic Properties, the official tenant, and Aman Resorts, responsible for hotel management (Đurašević, 2015, 19).² The request for complete privacy in managing the Sveti Stefan town hotel contradicts the Law on the Protection of Cultural Property of Montenegro, allowing access only to the hotel guests and thus disregarding the local community, the islander's descendants, and people of Montenegro in general, who all have the right to enjoy the cultural heritage.³ Even though the Administration for the Protection of Cultural Property of Montenegro had the obligation to monitor the reconstruction and later exploitation of the cultural monument (Vujović, 2009, 198-199), without the necessary governmental support, the tenant successfully avoided cooperating (Kisic et al., 2024, 17).⁴

The general dissatisfaction with the management that generated only a marginal profit and disallowed any visiting tours, reinforced by the successive replacement of official tenants and the fact that the hotel found its way onto the stock exchange in 2019, culminated in 2021 when protesting locals breached the fences of the hotel's private beach (Koprivica, 2025, 15). The incident prompted the tenant to close the hotel and file a lawsuit against the Montenegrin government (Kisic et al., 2024, 12). At the initiative of the local community, experts from the Europa Nostra organization, in partnership with the European Investment Bank Institute, included Sveti Stefan among the seven most endangered cultural sites in Europe in 2023.⁵ The lessee recently announced plans to reopen the hotel in summer 2026. This research addresses the issue of restricted access to cultural heritage by reconstructing the on-site experience through a series of images that emulate the three-dimensional space.

Developed under insular conditions, the organic pattern of Sveti Stefan's vernacular architecture defies the rules of planned design. The difficulty in finding criteria and parameters for observation analysis demanded a more holistic approach in the research. The author uses the Serial Vision Method, along with a historical and contextual overview, to document the spatial condition of a part of the island, emphasizing the vernacular

quality of its ambiance and highlighting the observed issues that compromise its authenticity. Serving as a place of business for over seventy years, Sveti Stefan represented a significant source of wealth and was a magnet for other tourist destinations in Montenegro (Koprivica, 2025, 19). Consequently, its overlooked cultural and historical significance has led to a lack of research on the topic. The scarce literature on Sveti Stefan – indirectly mentioned in studies on the Paštrovići tribe and their living areas (Vukmanović, 1960; Luketić, 1966; Božić, 1979, 105-149; Kovačević, 2024), evaluated as a tourist destination (V. Mitrović, 2007; Duletić, 2010; V. Mitrović, 2014), promoted as a tourist offer (Martinović, 1964; Edwards, 1974), or studied for its unusual transformation from folk architecture to object of tourism (Vujović, 2009; S. Mitrović, 2014) – tends to avoid its vernacular character. Considering the growing importance of islands in an increasingly homogenous world (Baldacchino, 2007, 1), and the underrated value of vernacular architecture as part of cultural heritage, the research offers a new perspective on Sveti Stefan, presenting it as a complex system of spatial experiences that has evolved through time, and is vulnerable to change.

2. METHODOLOGY

The choice of research method had to respond to the present conditions and research limitations: restricted island access and the need for efficiency; greenery as a physical obstacle; challenges in recording narrow spaces; the island's cultural significance; and financial constraints. Condition analysis reveals the current state and repair needs, but it insufficiently addresses the evolution of vernacular architecture by overlooking intangible cultural values. Although photogrammetry is useful for rendering accurate circumstances, it appears time-consuming and impractical for dealing with narrow, hard-to-reach spaces. The vernacular architecture of Sveti Stefan, developed on the island, represents a uniquely intricate case, which is difficult to comprehend through the generalizing tendencies of comparative analysis. GIS mapping provides dynamic layering of maps. However, the difficulty in reading maps of vernacular ambiance, due to their complexity and randomness, calls for a method preferably independent of the plan. Popularized by Gordon Cullen, the leading promoter of "Townscape," the Serial Vision Method connects the observer with the observed on a deeper emotional level, bridging the gap between the existing and the experienced (Cullen, 1971, 17; Whistler, Reed, 1994, 17). Proposing pastiche environments by embracing historic and modern, vernacular and classic to achieve a complex visual delight and a playful living environment (Engler, 2016, 86), Townscape methods apply to human-made environments closely related to natural landscapes, thus finding a new application in vernacular architecture research. The intricate configuration of the Sveti Stefan island settlement contains many of the townscape qualities described in Cullen's masterpiece (Cullen, 1971). The Serial Vision of Sveti Stefan displays a progression of images along a chosen path, placing the vernacular buildings inside a context.

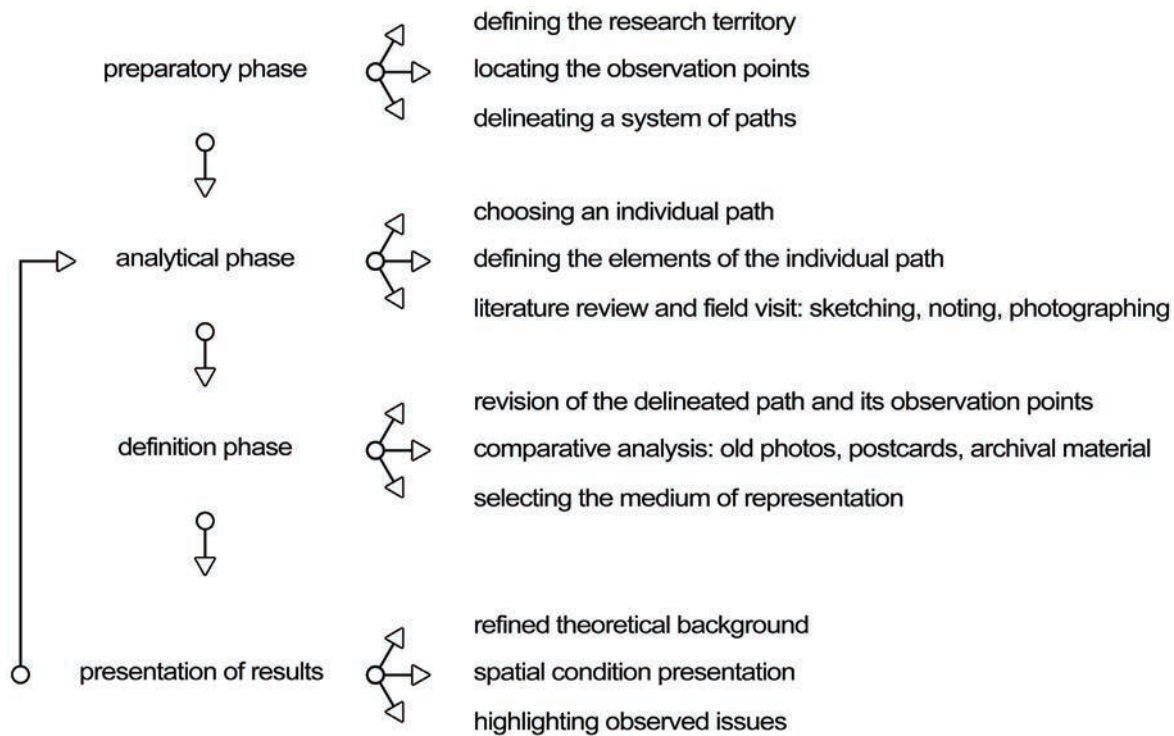
1 In 1960, Sveti Stefan received the status of cultural monument, confirmed in 2017, by declaring the island a cultural asset of national importance (Službeni List CG, 39/2023).

2 The forty-two-year lease of Sveti Stefan expires in 2049.

3 The 2017 Decision (Rješenje) clearly states that activities that affect the integrity of the cultural property and its protected environment must accord with the Law on the Protection of Cultural Property of Montenegro (Službeni List CG, 67/2017). Furthermore, it declares that "an immovable cultural asset in state ownership cannot be alienated" (Službeni List CG, 49/2010).

4 The protective measures of the 2017 Decision request that the activity bearers, whether national or local institutions, obtain conservation conditions from the Administration for the Protection of Cultural Property before handling any activities affecting the cultural property (Službeni List CG, 67/2017).

5 In the report that followed, they addressed several issues directly regarding Sveti Stefan: the difficulty of entering the island, the illegal construction of terraces on the island, the concern for the buildings' insufficiently ventilated interior, and the lack of public access to heritage, beaches, and culture (Kisic et al., 2024).

Сл. 1. Четири корака методолошког процеса (Извор: Аутор) / Fig.1 The four steps of the methodological process (Source: Author)

The methodological process consists of four phases (Fig. 1). The preparatory phase starts with the physical definition of the researched area. The analysis of the vernacular settlement design pattern and its environment precedes the division of the entire territory into observation points with overlapping visual impacts. The disposition and number of points first appear as a suggestion, later refined and corrected through field visits and additional data collection. The observation points group into a system of paths that follow physical routes with defined start and finish positions to indicate the observation direction. Since some observation points of different paths share visual materials, regrouping paths into a different system to cover the researched area remains a possibility. The analytical phase focuses on one of the delineated paths. A literature review offers background information on the observed sequence, introducing its historical and cultural elements. The field research concentrates on the physical aspects by photographing the site, making quick sketches, and taking observation notes. Physical inaccessibility and visual obstacles make quick sketching an effective substitute for taking clear photographs. Observation notes, however subjective, record experiential impressions on-site that are impossible to capture on camera and are valuable later for recalling memories of places. In the definition phase, the Serial Vision finally takes shape, first revising the number and location of scenes to describe the chosen path, in accordance with the collected data. Archival visual materials, such as old photos and postcards, help assess changes in the vernacular environment over time. The decision on the medium of representation can vary depending on the subject and the research goal, from computational to freehand renderings. In the final step of the methodological process, the presentation of the results refines the theoretical background, presents the

spatial condition illustrated through a series of images, and highlights the observed problems and challenges that threaten the vernacular ambiance of the island.

3. RESULTS

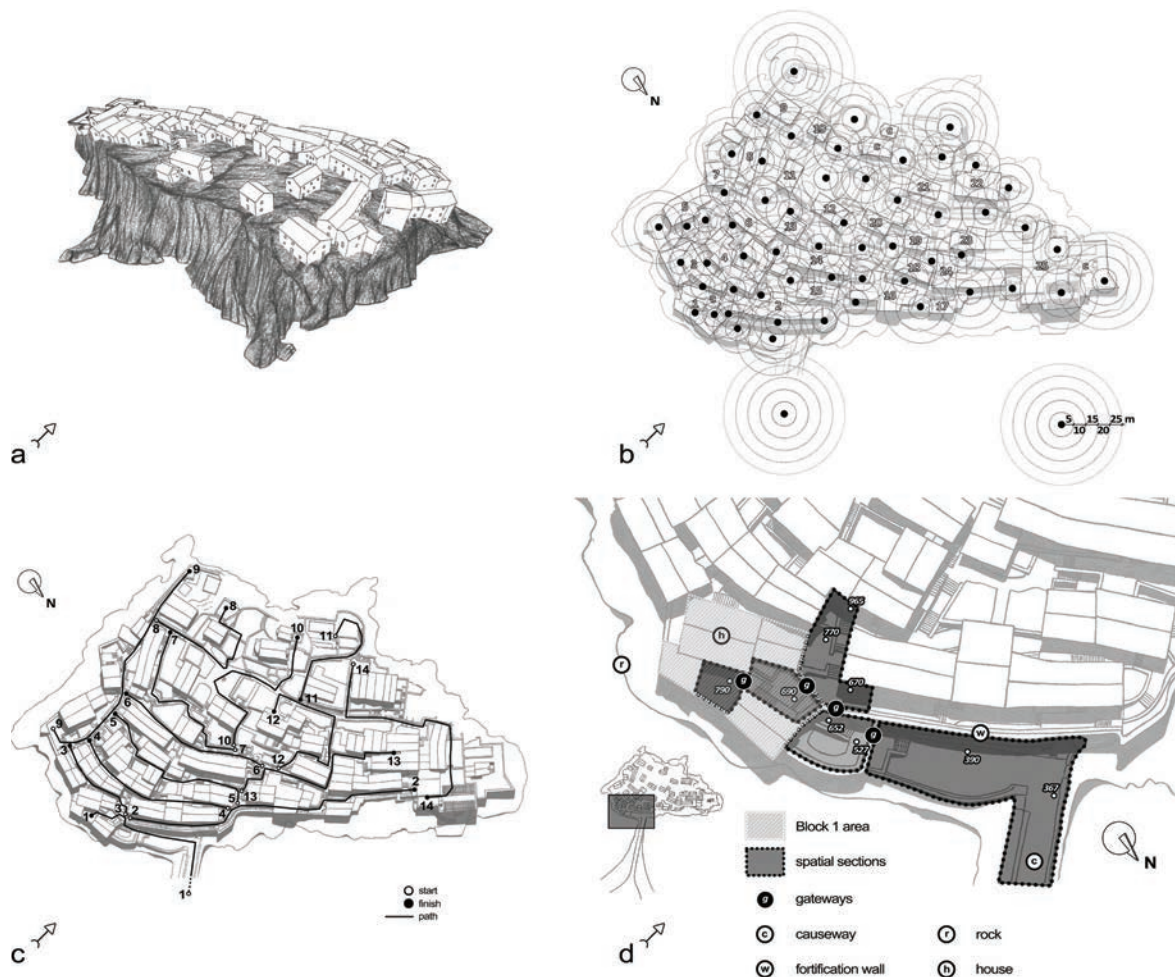
The clear definition of the island's physicality simplified the task of finding observation points to cover the island's entire territory (Fig. 2a), starting with the obvious – defined enclosures, well-known sights and characteristic elements, corner spaces, etc. – and filling in the remaining gaps (Fig. 2b).⁶ The traced paths connect the observation points into a system, practical in the field research (Fig. 2c).

This paper observes the delineated path 1-1, covering its segments and elements (Fig. 2d). The four gateways and elevation differences define five spatial sections, indicating the need for at least five observation points to cover the route. With greenery often concealing architectural features, quick sketching and observational notes proved useful in field research, providing additional information about specific elements observed on site. Gathering all the data clarified the need for revision, modifying the location of observation points and adding new ones, bringing the total to eight (Fig. 3).

Archival materials (old photos, postcards) assisted with the separation of the island's vernacular character from its general context (Fig. 4).⁷ The comparison of images taken at different

⁶ Collected from the Administration for the Protection of Cultural Property of Montenegro, the island's dimensional analysis maps served as a valuable source of information (M. Kovačević, 1987).

⁷ Archival materials come from various sources: Administration for the Protection of Cultural Property of Montenegro, State Archives of Montenegro, National Library of Budva, National Library of Montenegro, Museums and galleries of Budva, tourist guides (Martinović, 1964; Edwards, 1974), etc.

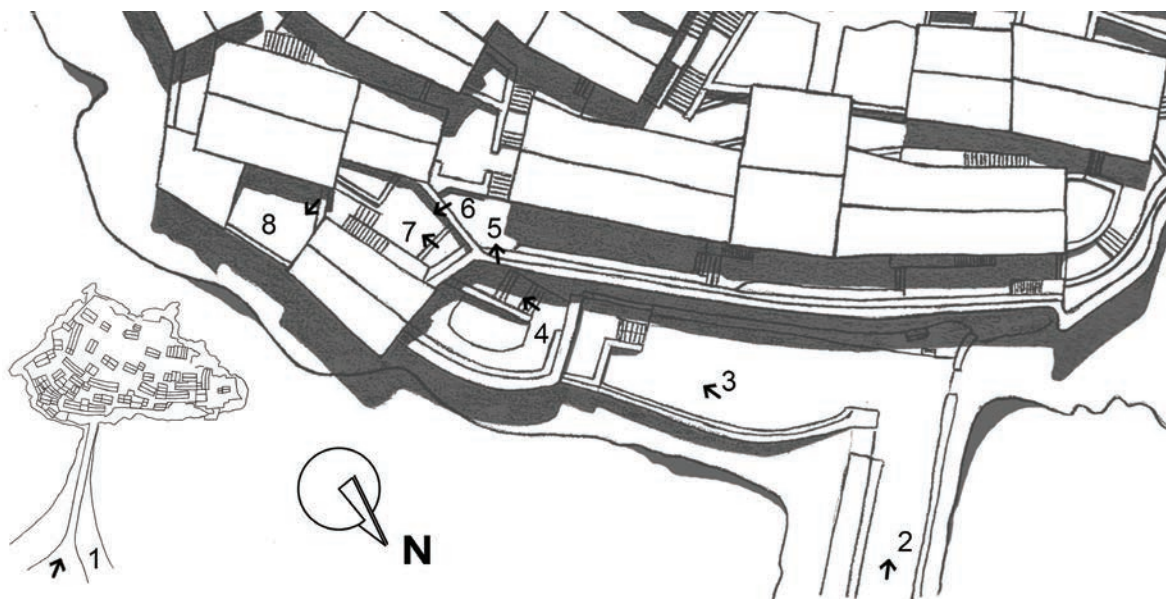

Сл. 2. Поједностављени модел кућа на острву постављених на природној стени (а); Предлог тачака посматрања и њихових визуелних утицаја (б); Предлог путања (с); Анализа дефинисане путање 1-1 (д) (Извор: Аутор) / Fig. 2 A simplified model of the island's houses on the natural rock (a); Suggestion for observation points and their visual impacts (b); Suggestion for paths (c); Analysis of the delineated path 1-1 (d) (Source: Author)

times shed light on the modification of the ambience in the past hundred years, most notable in the details of openings, green cover, and the building's transformation. The choice of rendering medium depended on its ability to demonstrate subtle variations of natural and vernacular forms in their intrinsic

relationship, evoking direct visual-tactile experience. The flexibility in capturing the vernacular ambience (emphasizing the focus of attention, assigning the appropriate level of detail to different elements, rendering contrasting feelings of surroundings through light and shadow, etc.) and excluding the

Сл. 3. Карта одабране путање: бројеви означавају распоред сцена, док стрелице указују на смер посматрања (Извор: Аутор) / Fig. 3 A map of the chosen path: the numbers show the disposition of scenes, whereas the arrows indicate the direction of observation (Source: Author)

Сл. 4. Пример архивске грађе (Разни извори) / Fig. 4 A sample of the archival material (Various sources)

unnecessary and cluttering elements made freehand drawing an appropriate choice for the Serial Vision representation of Sveti Stefan. The following section presents background information on the chosen sequence and documents its spatial condition.

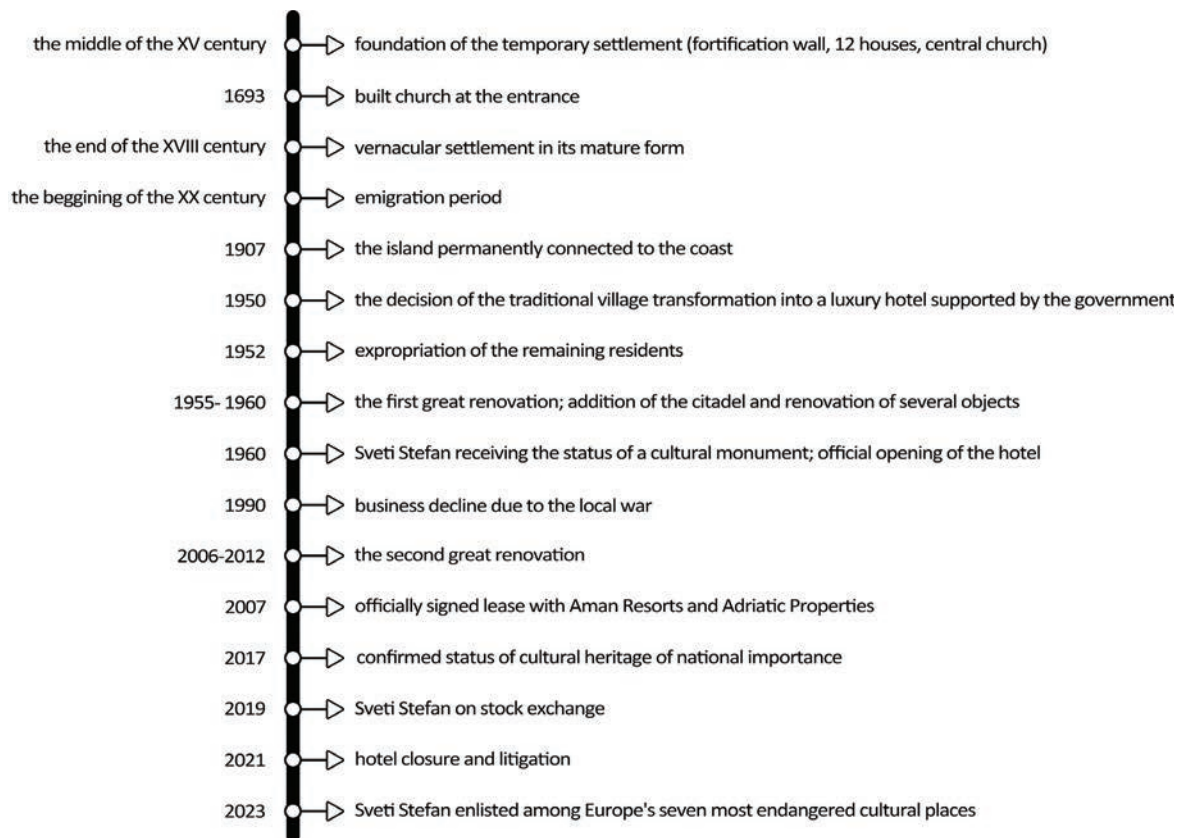
Built around the fifteenth century as a temporary refuge for the Paštrovići tribe families (Joksimović, 2017, 81-85; Ljubiša, 2022, 14-17), the early Sveti Stefan settlement consisted of twelve houses and a small church, secured by a fortification wall (Luketić, 1966, 160; Službeni List CG, 2017) (Fig. 5). The island's original landscape, made up of rocky surroundings with short Mediterranean shrubs, provided little patches of arable land, later used as vegetable gardens. The four churches, built from the fifteenth to the nineteenth centuries, occupy the island's most distinguished locations. Among the oldest structures on the island, the fortification wall appears where the natural cliffs failed to provide necessary physical protection, specifically along the island's front and left sides, as viewed from the coast.

Built of thick stone walls, the houses of Sveti Stefan expanded gradually into chainlike clusters, remaining the property of one family (Vukmanović, 1960, 47; Službeni List CG, 2017). A single cubical room occupied each floor, divided only by light partitions for functional separation. Typically, the ground floor served as a storage, whereas the upper floors functioned as

living quarters (Keković, 2001, 200). Amateur builders used local stone for all the structures on the island, replacing it with more refined imported pieces only for details, such as door- and window- frames. Well-known for building their hinterland houses with lean-to roofs (Vuksanović, 1998, 80), the Paštrovići used gable roofs for the island's buildings instead, responding to the climatic conditions of the lower mountain area (Fig. 6). The terrain slope conditioned the predominant northeast orientation of houses, facing the coast. The mature form of the settlement by the end of the eighteenth century featured a dense arrangement of some hundred residential units (Luketić, 1966, 161), immersed in a complex network of narrow streets, vaulted passages, small piazzas, and endless stairs.

One hundred and fifty meters from the coast, the miniature island provided a safe environment for the tribe's organized social life. For two to three hundred years, Sveti Stefan served as a judicial, economic, and cultural center for the surrounding villages (Vukmanović, 1960, 417; Martinović, 1964, 15).⁸ However, due to political and financial reasons, the town

⁸ Throughout their existence, the Paštrovići retained self-administration by acting as an army of powerful rulers, most notably the Venetian Republic, for which they enjoyed protection and trade privileges in return (Vukmanović, 1960, 244–251; Karadžić, 1977, 144; Božić, 1979, 137). They made all the decisions pertinent to the islanders' lives at official assemblies in Sveti Stefan until 1929, when the tribal leaders gathered for one last time (Luketić, 1966, 160).

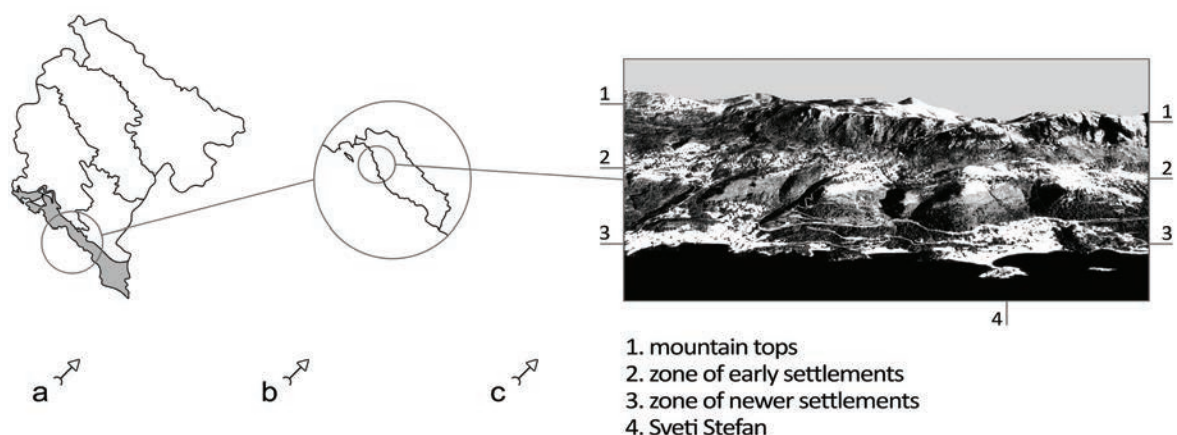
Сл. 5. Временска линија (Извор: Аутор) / Fig 5 Timeline chart (Source: Author)

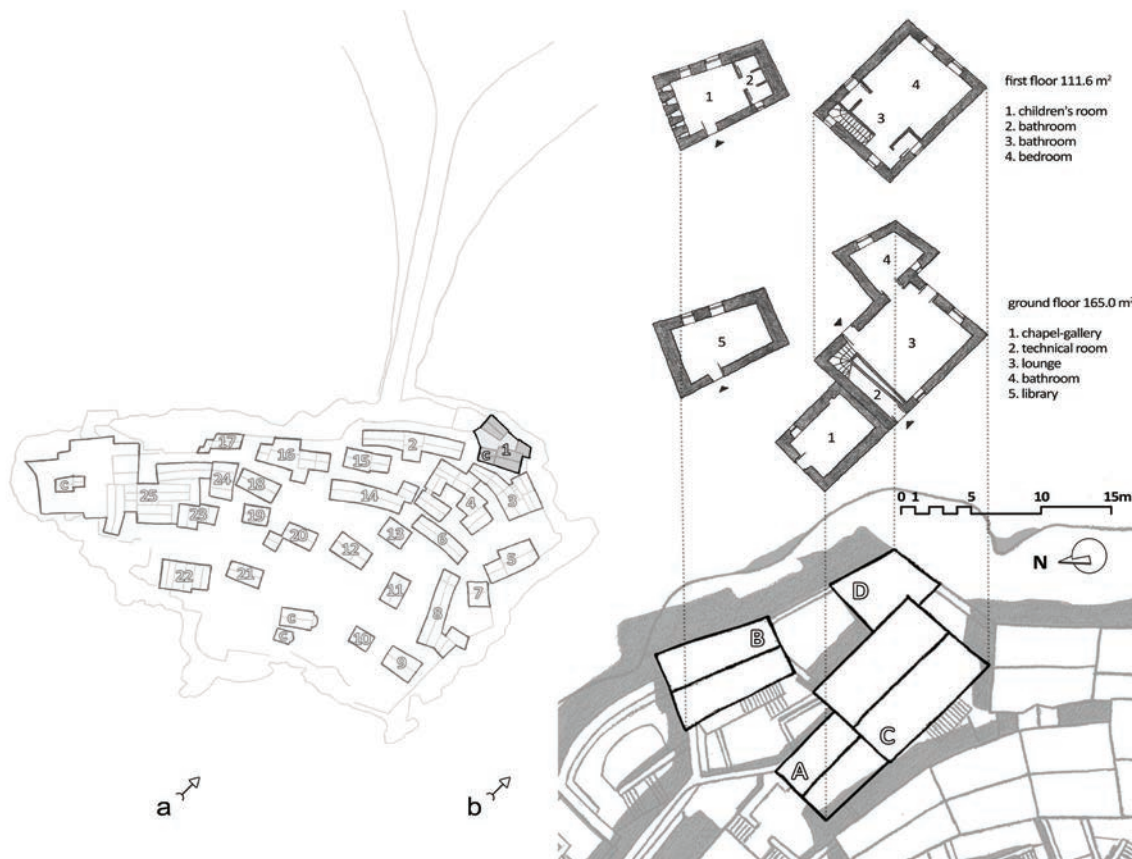
experienced massive emigration at the end of the nineteenth and the beginning of the twentieth centuries (Luketić, 1966, 21; Kovačević, 2024, 53), gradually turning into a fishing village. In 1950, the communist government of the former Yugoslavia decided to turn the abandoned settlement into one of the most luxurious hotels on the Adriatic (Edwards, 1974, 45-46; Duletić, 2010, 157), relocating the remaining residents to the newly built coastal community (V. Mitrović, 2014, 28). The five-year restoration turned the houses into accommodation units (S. Mitrović, 2014, 70-71), preserving the original ambiance as much as possible (Z., Đ., 1963, 42). Now called a town hotel, Sveti Stefan, the favorite meeting place of the local and international elite, and a primary destination for visiting tours, obtained world recognition as a business success in the hotel industry

(V. Mitrović, 2014, 29-31). This progress terminated at the beginning of the nineties with the disintegration of Yugoslavia. By jointly leasing Sveti Stefan in 2007, Adriatic Properties and Aman Resorts envisaged the town hotel as an independent tourist unit providing all services within the island's premises, exclusively for the hotel guests (Đurašević, 2015, 19). The new management upgraded the accommodation units' installation equipment and expanded the usable area of the suites, often internally connecting houses in a row. The buildings on the island form twenty-five physically connected functional groups, otherwise called Blocks.⁹ Situated next to the island's entrance,

⁹ The number of houses in a Block varies from a single building to a dozen linked-together units. Mirko Kovačević uses the classification by Blocks in his project of the current state of Sveti Stefan (Kovačević, 1987).

Сл. 6. Карта Црне Горе (а); Подручје племена Паштровићи (b); Распоред насеља Паштровића (c) / Fig. 6 A map of Montenegro (a); Area of the Paštrovići tribe (b); Distribution of the Paštrovići settlements (c) (Source: Author)

Сл. 7. Блок 1 у односу на суседне блокове (а); Планови Блока 1 (б) (Извор: Аутор) / Fig. 7 Block 1 in relation to neighboring Blocks (a); Block 1 plans (b) (Source: Author)

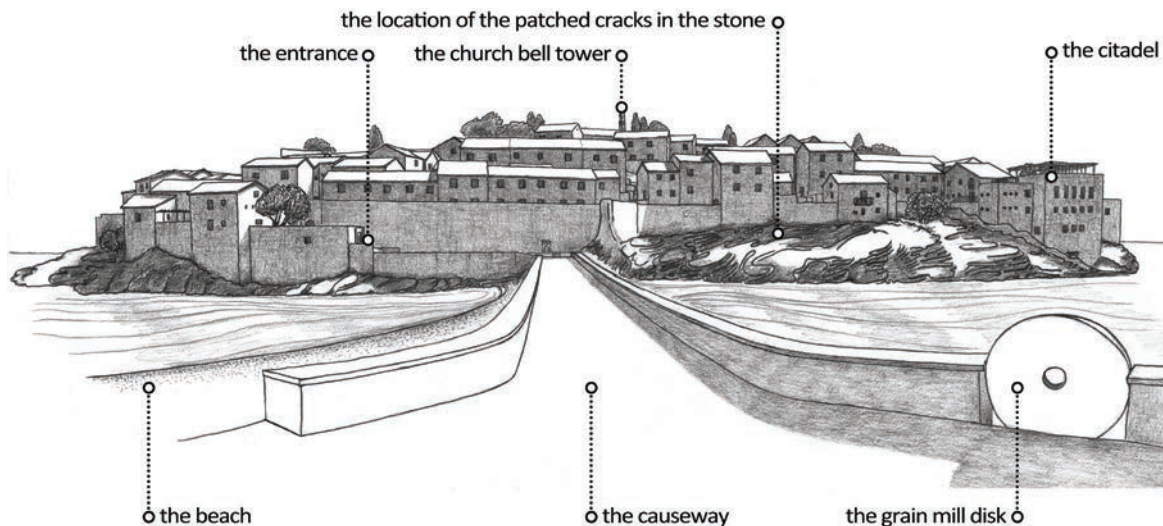
the cluster Block 1, a part of the Serial Vision presented, includes four buildings, one of which is a church, and the outdoor spaces between them (Fig. 7). The three residential buildings now compose one two-bedroom suite, meeting the requirements of a five-star hotel. The continuous greening of the island over the past seven decades has significantly changed the authentic rocky landscape. The disappointing results of one decade of business and intolerable restrictions on access to the island and its private beaches generated dissatisfaction and protests from the local community, leading to a lawsuit and the hotel's closure.

The Serial Vision starts with the coastal view of the island's front, introducing its size and scale before engaging with it more directly (Fig. 8). The citadel-like building on the right, an addition of the reconstruction in the 1950s, balances out the building masses on the far left, completing the architectural composition of six centuries. It deliberately differs in style and material from the rest of the complex to clearly distinguish the old from the new, but the shape and proportion, as well as the hint of medieval legacy, make it a valuable contribution to the island's visual representation (S. Mitrović, 2014, 71). Arising from the natural rock, the cube houses of various proportions pile up in several vertical layers, giving depth to the predominantly shaded frontal view. The current circumstances record the extensive greening of the rocky landscape with the addition of numerous tall trees, redefining the island's primarily geometrical silhouette. As a result, the bell tower of the tallest church, in the island's approximate center, once a gravitational point of visual focus, today competes for attention with the overgrown treetops. Stone-paved and finally shaped in 1907,

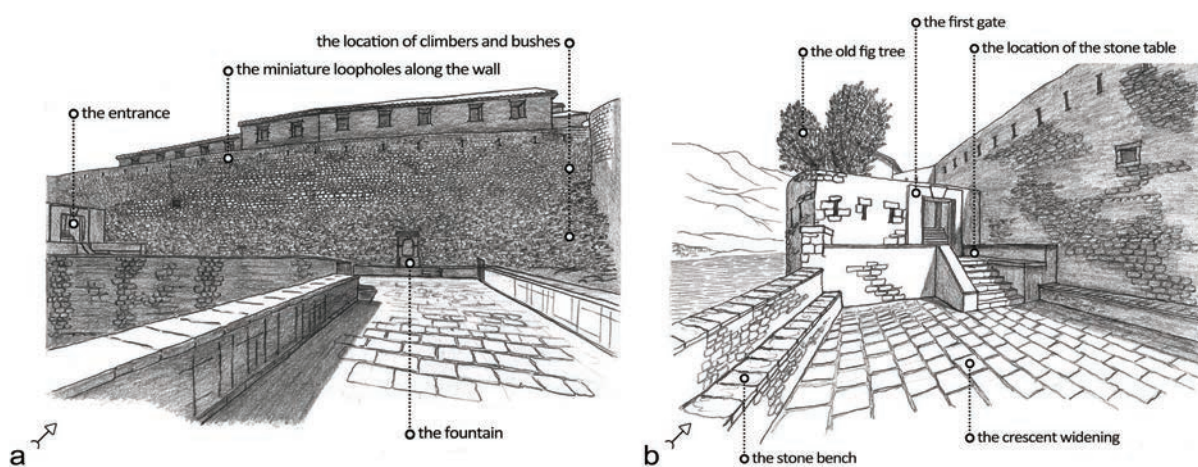
the causeway transformed the natural island into an artificial peninsula while permanently connecting Sveti Stefan with the coast (Luketić, 1966, 159). A disk element integrated into the parapet wall at the beginning of the causeway appropriately indicates the former existence of a grain mill at the shore. The abundance of fish in Sveti Stefan's surroundings once resulted in a landscape filled with fishing nets and rowboats (Vukmanović, 1960, 177), whereas today the vacant side beaches and restricted sea area serve only affluent hotel guests. The attempt to patch cracks in the foundation rock with mismatching stone tiles on the right side of the causeway shows a lack of consideration for the vernacular design, but also brings into question the island's stability and safety.

The second scene illustrates an example of truncation: as the observer approaches the fortification wall, the houses behind gradually disappear (Fig. 9a).¹⁰ Opposing the brightness of the pavement, the richly shaded wall texture transitions from the abstract natural stone at the bottom to the refined, smaller stone blocks at the top. At present, it appears less impactful and solid, invaded by large patches of climbers and bushes. The miniature loopholes above, sized by the light weapons once used in battle, hint at the approximate position of a walking trail on the other side of the wall, together constituting a typical medieval line of defense. Built in 1960, the small fountain at the foot of the fortification wall draws the observer's attention and humanizes the wall's massiveness, making it visually easy to measure. The

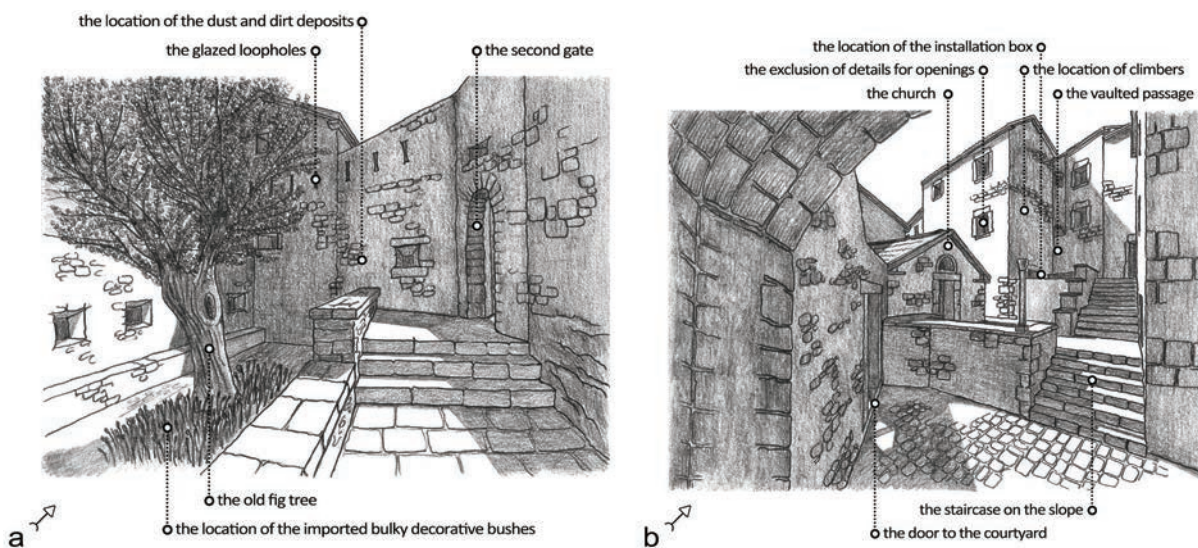
¹⁰ Cullen uses the term "truncation" to describe a "sudden visual break" where "foreground cuts out background," disrupting a gradual transition (Cullen, 1971, 37).

Сл. 8. Поглед на Свети Стефан са обале (Извор: Аутор) / Fig. 8 The coastal view of Sveti Stefan (Source: Author)

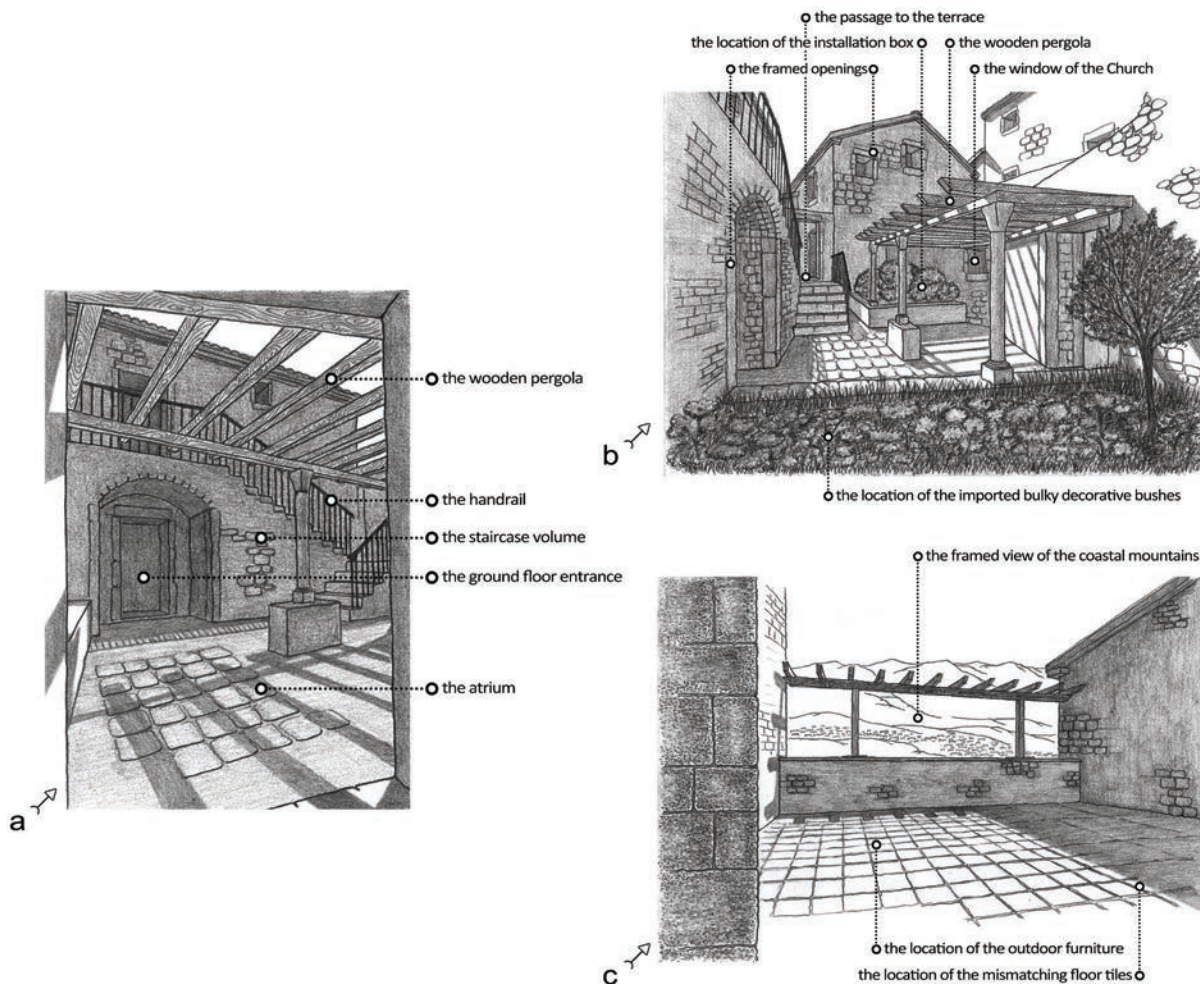
Сл. 9. Прилаз утврђењу (а); Улаз на острво (б) (Извор: Аутор) / Fig. 9 Approaching the fortification wall (a); The island's entrance (b) (Source: Author)

Сл. 10. „Улазни хол“ Светог Стефана (а); Прва сцена унутрашњости острва (б) (Извор: Аутор) / Fig. 10 The “entrance hall” of Sveti Stefan (a); The first scene of the island's interior (b) (Source: Author)

documented request by the Paštrovići for the Venetian Republic to fund the rebuilding of the fortification wall, badly damaged during the Cyprus war (Vukmanović, 1960, 416; Šekularac, 1999, 33), calling it a matter of life and death, testifies to its crucial importance for the survival of the islanders.

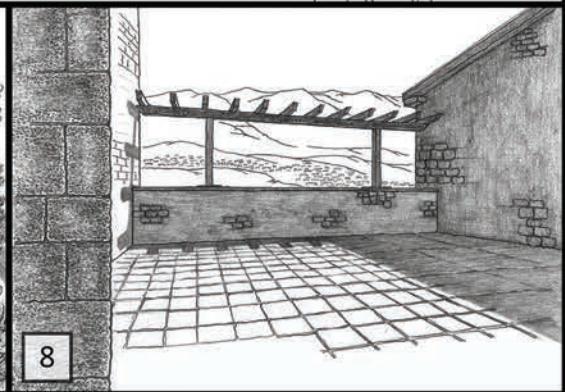
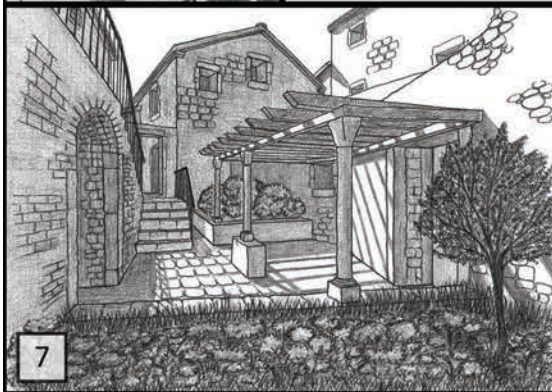
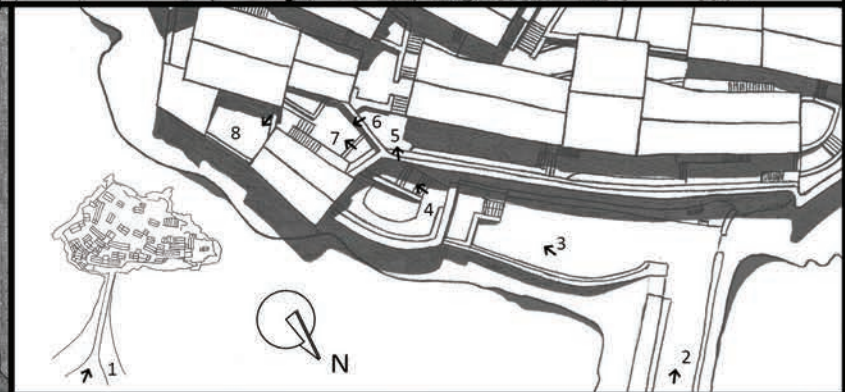
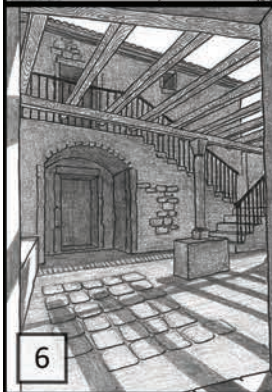
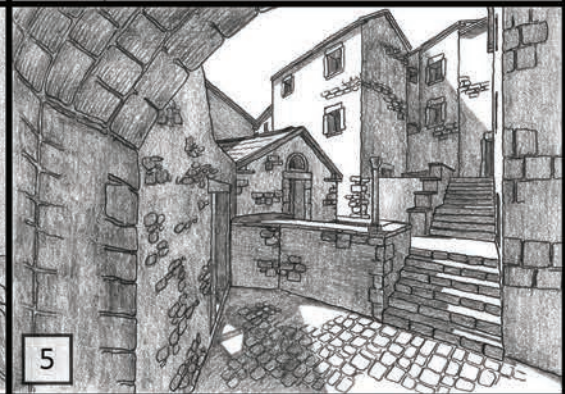
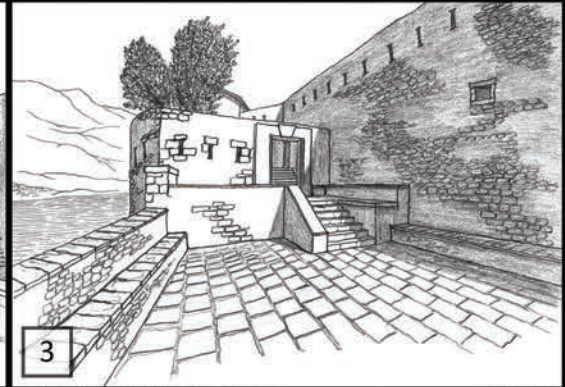
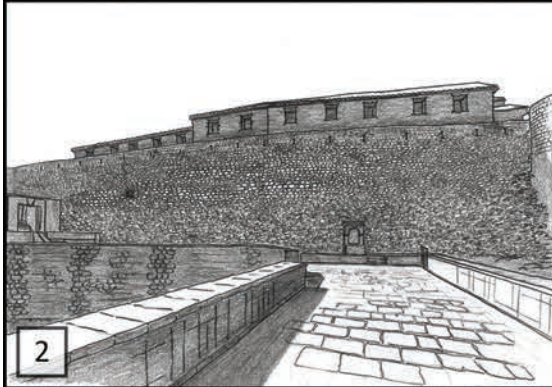
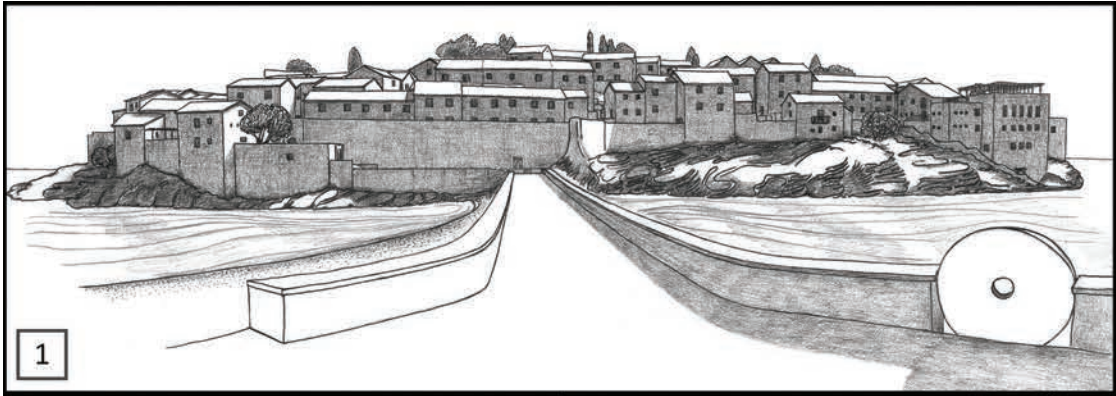
Apart from being a physical obstacle, the wall also acts as a directional element, bending left towards the doorway. The only entrance to the island consists of two gates, strengthening the weakest point of the fortification (Figs. 9b, 10a). Its corner position bridges the elevation difference between the causeway

Сл. 11. Улазак у приватно двориште Блока 1 (а); Унутрашњост дворишта Блока 1 (b); Приватна тераса Блока 1 као крајње одредиште серијског сагледавања простора (c) (Извор: Аутор) / Fig. 11 Entering the private courtyard of Block 1 (a); Inside the courtyard of Block 1 (b); The private terrace of Block 1 and the final destination of the Serial Vision (c) (Source: Author)

and the island's interior. The crescent widening before the entrance served as a venue for tribal leaders' official gatherings and trading affairs (Kovačević, 2024, 63). Stone parapets throughout the island make smooth transitions between the buildings and public spaces, defining physical borders or functioning as outdoor furniture, such as the benches in Figure 9b. The decorative key stone of the first gate, once functioning on a chain mechanism (Luketić, 1966, 160), indicates that the entrance is "here." The stone table, used as a selling point for entrance tickets, now only blocks the doorway. The first gate leads into the small courtyard with an old fig tree, one of the few original tall trees on the island (Fig. 10a). The detail inside shows the fortification wall merging with the residential building, indicating that the second floor of the house was an addition to the original single-story unit. The glazed loopholes, used as small window openings, make the top-floor bedroom interior design uniquely different. A closer inspection of the framed portion of the wall reveals long-standing dust and dirt deposits. Inauthentic decorative bushes of today introduce new fragrances to the island, overwhelming the narrow open spaces with bulky volumes (Koprivica, 2024, 323), as seen in the courtyard. With only one entrance, the insular settlement encountered the danger of autocratic tendencies in medieval times.

The arched doorway, the second gate, leads towards the island's interior (Fig. 10b). The tall buildings in the background create a cocoon for the small Orthodox church, the focus of attention, inscribed with the year 1693, probably referring to the date of its consecration. Caused by the island's physicality, the church's orientation deviates from strict canonical regulations, indicating that the islanders had their own sense of space. Used as the hotel's gallery for several decades, the church hosted many art exhibitions, gaining a high reputation among artists. Limited physical space demanded the grouping of houses, usually in a row, leaving narrow corridors in between, which sometimes penetrate the building clusters with vaulted passages, as seen in the drawing. However, in the current situation, visual obstacles obscure the vaulted passage at the top of the staircase, thereby interrupting the observer's perception of spatial continuity. Laying out the stairways, the builders relied on the natural terrain slopes, keeping the original landscape flow as a foundation for the urban setting. Windows and shutters of the island's buildings presently replicate the details of coastal townhouses, forcing repetition and uniformity, practical for commercial purposes but uncommon in the vernacular environment (Mitrović, 2016, 168). Their exemption from the drawings suggests the need for further archaeological research to determine the extent of their contribution in shaping the cultural habitat.

The door to the courtyard (Fig. 10b), framed with finer pieces of stone, as is the case with all windows and doors on the island, opens towards the building group labeled Block 1 (Figs. 11a, 11b). The unusual arrangement of houses around a private atrium, seen nowhere else on the island, suggests the different function of the cluster, probably as a monastery (Vujović, 2009, 192). The church's constructive reliance on the neighboring structure supports such a hypothesis. To connect the floors of the buildings, in a few places where the terrain slope provided little support, the builders created constructively independent staircase volumes annexed to the main body of the house (Fig. 11a). The vaulted structure that supports the staircase slab frames an entrance to the ground floor, formerly used as storage space. The simplicity of the handrail appropriately complements the overall minimalism of architectural forms. The wooden pergola defines a space once used to keep cattle outside, making a successful addition to the original ambience. The organization of the atrium demonstrates confidence and maturity in shaping the architectural space (Fig. 11b), knowledge brought from countless Mediterranean travels.¹¹ Significantly upgrading the comfort, during the last hotel reconstruction, the new management introduced modern installation equipment, placed in small outdoor boxes throughout the island, one located in the atrium. Although aiming for visual discretion, their influence on the vernacular environment remains noticeable.

Approaching the island's edge and reestablishing the awareness of the surrounding water, the Serial Vision ends with a framed view of the coastal mountains (Fig. 11c). A minimum of architectural details and overall stone materialization (the floor, the walls, the parapet) emphasize the collective impression before individual elements, a principle applied throughout the island. The terrace now offers a small haven for the suite's guests. However, the metal sunbathing furniture appears inflexible and heavy, occupying a significant portion of the usable area. Material mismatching of some floor tiles indicates the recent replacement of installation cables and the unsuccessful restoration to the previous setting. Supposedly providing a protected environment for the cultural monument, the coastal area has endured intense and uncontrolled urbanization over the last thirty years. The destruction of the natural landscape of the mountains compromises the exclusivity of the cultural habitat. The last scene completes the visual loop, as the observer looks back at the starting point of the Serial Vision. The physical route described appears much longer and more time-consuming than initially expected.

11 The Paštrovići established themselves as successful merchants and sailors (Vukmanović, 1960, 178-187).

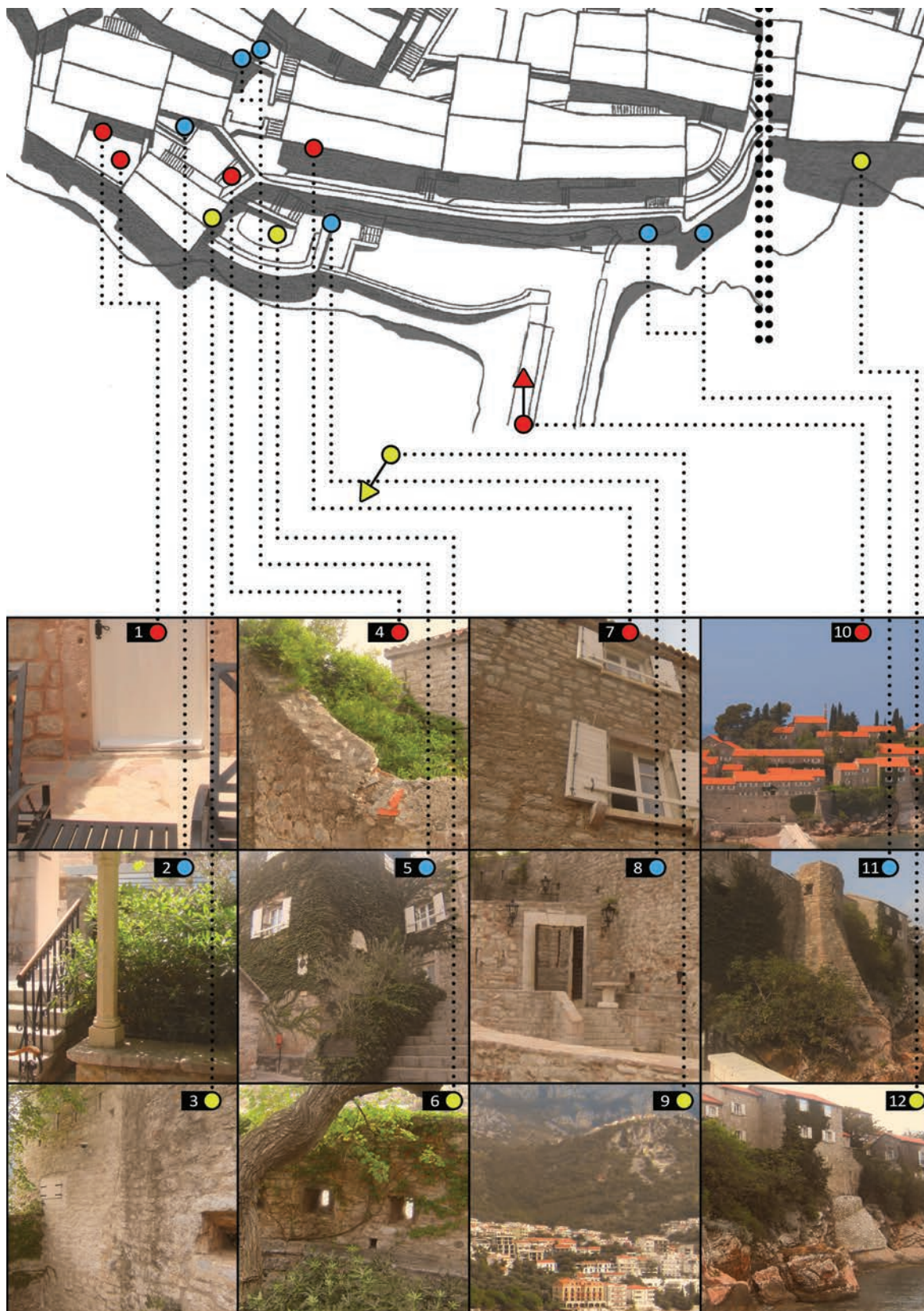
Сл. 12. (лево) Серијско сагледавање Светог Стефана (Извор: Аутор) / Fig. 12 (left) The Serial Vision of Sveti Stefan (Source: Author)

The eight images and the map of their disposition together complete the Serial Vision (Fig. 12), following the example given in Cullen's "Townscape" (Cullen 1971, 17).

4. DISCUSSION

The Serial Vision of the chosen path displays a multitude of visual impressions over a relatively short distance, contradicting the general notion of vernacular architecture, often regarded as simple and unsophisticated. The use of freehand drawing as a medium of representation revealed a new appreciation for the vernacular ambience and the spontaneous variety of its constituent elements, usually neglected and generalized in other research methods. The presented Serial Vision provides a second-hand experience as a response to the restriction of access to the island's interior content. This research has shown that the organic development of the cultural habitat Sveti Stefan formed a dynamic spatial system, enhanced by an emphasis on collective rather than individual structures. The gradual expansion of residential units and the most recent addition of the citadel buildings and the drinking fountain represent successful alterations of the vernacular ambience of Sveti Stefan, in accordance with the developmental logic of the existing ambience. However, the study revealed a disregard for the settlement's vernacular character, largely deriving from its use as a luxury hotel (Fig. 13).

The lush green cover of the island created several unfavorable modifications to the ambience: altering the island's silhouette, overpowering and concealing architectural features, hindering visual corridors, suppressing the native flora, and introducing new fragrances. Additional exposure to weather conditions makes the exterior walls particularly susceptible to dust accumulation, as observed in the entrance courtyard, requiring better maintenance. The handling of repairs, such as the rock patching and floor tiling replacement, shows little consideration towards the original circumstances. Learning about the commercialization of the details in the openings raises the question of necessary archaeological research, whose conduct, thanks to significant technological advancement, would minimally disturb the built structures. The latest modernization of the hotel's installation systems produced equipment cubicles, which, scattered around the island, now participate in the urban logic of the architectural composition. Although needed for the smooth operation of the upgraded accommodation units, they occupy a noticeable amount of space (e.g., the entire corner of the Block 1 atrium), thus visibly influencing the vernacular ambience. Reconsidering the outdoor furniture, with attention to equipment size (terrace deckchairs) and appropriate positioning (the stone table at the entrance gate), would improve the communication flow and user

Сл. 13. Уочени проблеми дуж дефинисане путање 1-1 (Извор: Аутор) / Fig. 13 Observed issues along the delineated path 1-1 (Source: Author)

experience. The degradation of the coastal mountain negatively affects both the heritage status of Sveti Stefan - given that its immediate surroundings should enjoy legal protection - and a constituent trait of its vernacular identity, namely its relational closeness to the natural environment, manifested through spectacular landscape vistas.

5. CONCLUSION

The private interest of foreign tenants negates the islanders' gradual, collective effort that built the cultural habitat over six centuries. The long-term lease indicates further alienation and questionable future prospects for Sveti Stefan, due to the lack of institutional control. Simultaneously an island,

a distinct vernacular environment, and proclaimed cultural heritage, Sveti Stefan offers a unique spatial experience worth preserving. The observation of one part of the island revealed unfavorable modifications that threaten its authenticity. Controlling the green cover by replacing imported plant species with native ones or removing them where unnecessary and thus revealing the rocky landscape, would open visual corridors, reestablishing connections between buildings of different elevations. Further investigation of the details of the openings reveals that distancing them from the imitation of coastal houses and reintroducing certain original features now holds commercial value, as consumers' demands increasingly gravitate towards the authenticity of a destination. Redirecting priorities with regard to achieving luxury, from providing a kind of comfort expected from a five-star hotel to offering a piece of genuine ambiance, would, on the one hand, benefit the tenant's interests, and on the other, acknowledge Sveti Stefan's cultural value of national importance. That implies regular maintenance and controlled modification of the vernacular ambiance, as well as professionally conducted restoration, to avoid unskilled improvisation repairs.

This research could extend to cover the entire island's territory, following the suggested path system in the analysis phase of the methodology section. The completed work would serve as a reference point for managing the vernacular ambiance, suggesting areas for improvement, and also showing the influence of potential alteration through comparison. Lacking the skill to translate natural landscape forms into architecture, local architects rarely produce significant work responsive to the place of origin. As the practice of freehand drawing in architectural schools encourages naturally attentive observation, the involvement of students in rendering the vernacular ambiance appears appropriate, with both educational and practical purposes, using only simple equipment. Evoking interest in the vernacular architecture of Sveti Stefan contributes to its acknowledgement as Montenegrin cultural heritage.

РЕФЕРЕНЦЕ / BIBLIOGRAPHY

- Baldacchino, G. 2007. Editorial: Introducing A World of Islands. In Baldacchino G. Ed. 2007. *A World of Islands: An Island Studies Reader*. Canada, Malta: Institute of Island Studies and Agenda Academic, 1-29.
- Božić, I. 1979. *Nemirno Pomorje XV Veka*. Beograd: Srpska Književna Zadruga.
- Cullen, G. 1971. *The Concise Townscape*. London: Architectural Press.
- Duletić, V.Đ. 2010. *Budva, od Mita do Stvarnosti: Studija o Razvoju Budvanskog Turizma*. Budva: Vlado Đ. Duletić.
- Đurašević, S. 2015. Aman Sveti Stefan Resort: A Challenge for Destination Management. In Stanišić M. Ed. 2015. *SITCON 2015-Singidunum International Tourism Conference*. Belgrade: Singidunum University, 18-22.
- Edwards, L. F. 1974. *The Yugoslav Coast*. New York: Hasting House Publishers.
- Engler, M. 2016. *Cut and Paste Urban Landscape: The Work of Gordon Cullen*. London: Routledge.
- Joksimović, Z. 2017. *From Water and Stone to Story and Storytelling: After the Motifs of Budvan Legends*. Budva: Public Library Budva/ NGO Talas Budva/ Association of Literary Translators of Montenegro.
- Karadžić, V.S. 1977. *Crna Gora i Boka Kotorska*. Beograd: Nolit.
- Keković, A. 2001. The House of Pastrovici: Universal in Traditional. *Facta Universitatis, Architecture and Civil Engineering*, 2, 193-208, Available at: https://www.researchgate.net/publication/277107863_The_house_of_Pastrovici_universal_in_traditional [Accessed: 08.12.2025.].
- Kisic, V., Abando, L.L., Neale, L. 2024. *Cultural Landscape of Sveti Stefan Paštrovići, Montenegro: Technical Report*. [Online] Europa Nostra and European Investment Bank Institute. Available at: <https://www.europanostra.org/wp-content/>

- uploads/2024/07/202407-7ME-2023-Sveti-Stefan-Montenegro-Report.pdf [Accessed: 08.12.2025].
- Koprivica, G. 2025. Islandness of Sveti Stefan: A Collection of Particular Manifestations Through Time. *Island Studies Journal*, Early Access, Available at: <https://doi.org/10.24043/001c.146163>
- Koprivica, G. 2024. Freehand Drawing in Representing the Vernacular Architecture of Sveti Stefan in Montenegro. *Journal of Traditional Building, Architecture and Urbanism*, 5, 312-326, Available at: <https://doi.org/10.51303/jtbau.vi5.764>
- Kovačević, M. 1987. *Sveti Stefan, Volumes I-V*. Projects. PD-385 – PD-389. Cetinje: Uprava za Zaštitu Kulturnih Dobara.
- Kovačević, P. 2024. Paštrovići. In Ljubanović G., Simonović M. Eds. 2024. *Paštrovići, Grbalj*. Budva: JU Narodna Biblioteka Budve, 17-129.
- Ljubiša, S. M. 2022. Opštestvo Paštrovsko u Okružju Kotorском. In Uljarević R., Baljević M., Jerkov A. Eds. 2022. *Sabrana Djela Stefana Mitrova Ljubise: Knjiga 4, Govori i Članci*. Budva, Podgorica, Beograd: JU Narodna Biblioteka Budve, Obodsko Slovo, Štampar Makarije, 7-22.
- Luketić, M. 1966. *Budva, Sv. Stefan, Petrovac*. Cetinje: Obod.
- Martinović, J. 1964. *Budva, Petrovac, Sveti Stefan*. Beograd: Izdavački Zavod "Jugoslavija."
- Mitrović, S. 2014. Grad-Hotel "Sveti Stefan", Nacionalno Kulturno Dobro. In Kentera M., Luketić M. Eds. 2014. *Paštrovski Almanah I*. Petrovac, Sveti Stefan: Marko Kentera and Miroslav Luketić, 61-78.
- Mitrović, V. 2007. *Sveti Stefan-Snaga Mog Uspeha*. Budva: MontenegroTurist.
- Mitrović, V. 2014. Osvrt na Razvoj Turizma na Paštrovskoj Rivijeri. In Kentera M., Luketić M. eds. 2014. *Paštrovski Almanah I*. Petrovac, Sveti Stefan: Marko Kentera and Miroslav Luketić, 27-33.
- Mitrović, Ž. P. 2016. Prozor Pamćenja. In Luketić M. Ed. 2016. *Paštrovski Almanah II*. Petrovac, Sveti Stefan: NVU "Paštrovski Almanah," 168-169.
- Službeni List Crne Gore. 49/2010. *Zakon o Zaštiti Kulturnih Dobara*. Podgorica: Javna Ustanova Službeni List Crne Gore. Available at: <https://www.sluzbenilist.me/propisi/9C7D766D-D429-4D96-A6F9-4836B92A6996> [Accessed: 08.12.2025.].
- Službeni List Crne Gore. 67/2017. *Rješenje, Broj: UP/I 05-162/2017*. Podgorica: Javna Ustanova Službeni List Crne Gore. Available at: <https://www.sluzbenilist.me/propisi/87DC45D5-49AE-4B82-AEE3-7A99C224CA85> [Accessed: 08.12.2025.].
- Službeni List Crne Gore - Opštinski Propisi. 39/2023. *Odluka o Usvajanju Programa Razvoja Kulture Opštine Budva 2024-2028*. Podgorica: Javna Ustanova Službeni List Crne Gore. Available at: <https://www.sluzbenilist.me/propisi/0E159057-9A57-45C5-BCA2-729C9C5A26E6> [Accessed: 08.12.2025.].
- Šekularac, B. 1999. *Paštrovske Isprave: Knjiga 3*. Petrovac: Odbor za Sakupljanje Istorijske Građe o Paštrovićima.
- Vujović, T. 2009. Sveti Stefan - Grad Koji To Više Nije. In Vlahović P. Ed. 2009. *Etnologija Grada u Crnoj Gori*. Podgorica: Crnogorska Akademija Nauka i Umjetnosti, 177-203.
- Vukmanović, J. 1960. *Paštrovići: Antropogeografsko-etnološka Ispitivanja*. Cetinje: Obod.
- Vuksanović, D. P. 1998. *Tradicionalna Arhitektura Crne Gore i Bioklimatizam*. Beograd: Zadužbina Andrejević.
- Whistler, W.M., Reed, D. 1994. Townscape as a Philosophy of Urban Design. *Urban Design Quarterly*, 52, 16-20.
- Z., Đ. 1963. Sveti Stefan - Grad-Hotel. *Arhitektura Urbanizam*, 22-23, 42-43, Available at: <http://www.docomomo-serbia.org/biblioteka/arhitektura-urbanizam-22/> [Accessed: 08.12.2025.].

ИЗВОРИ ИЛУСТРАЦИЈА / SOURCES OF ILLUSTRATIONS

- Сл. 1 Дијаграм аутора / Fig 1. Chart by the author
- Сл. 2 Цртежи и планови аутора / Fig 2. Drawings and plans by the author
- Сл. 3 Карта аутора / Fig 3. Map by the author
- Сл. 4 Различити извори: Управа за заштиту културних добара Црне Горе, Државни архив Црне Горе, Народна библиотека Будве, Народна библиотека Црне Горе, Музеји и галерије Будве, туристички водичи (Martinović, 1964; Edwards, 1974) и др.
- Fig 4. Various sources: Administration for the Protection of Cultural Property of Montenegro, State Archives of Montenegro, National Library of Budva, National Library of Montenegro, Museums and galleries of Budva, tourist guides (Martinović, 1964; Edwards, 1974), etc.
- Сл. 5 Дијаграм аутора / Fig 5. Chart by the author
- Сл. 6 Илустрација аутора / Fig 6. Illustration by the author
- Сл. 7 Планови аутора / Fig 7. Plans by the author
- Сл. 8 Цртеж аутора / Fig 8. Drawing by the author
- Сл. 9 Цртежи аутора / Fig 9. Drawings by the author
- Сл.10 Цртежи аутора / Fig 10. Drawings by the author
- Сл. 11 Цртежи аутора / Fig 11. Drawings by the author
- Сл. 12 Цртежи аутора / Fig 12. Drawings by the author
- Сл. 13 Илустрација и фотографије аутора / Fig 13. Illustration and photos by the author

архитектура | architecture

Давор Ереш*, Јелена Митровић**

АПСТРАКТ

Ослањајући се на мисао Ранка Радовића о нераздвојивости архитектонске идеје и њене материјализације, текст полази од разумевања архитектонске праксе као сложеног, процесног и интердисциплинарног поља. Кроз приказ пројекта *Расплитање: Нови простори*, представљеног на Венецијанском бијеналу архитектуре 2025. године, а у односу на кустоски оквир Карла Ратија (*Carlo Ratti*), архитектура се разматра као отворени систем односа, а не као коначан објекат. Метафора лавиринта и Аријаднине нити успоставља се као епистемолошки и оперативни модел савремености архитектонске праксе, у којем се пројектно тежиште помера са коначности решења ка оријентацији унутар сложености. Пројекат *Расплитање: Нови простори* интегрише архитектуру, дизајн, материјалност вуне и инжењерске приступе, генеришући кинетичку и адаптивну форму која реагује на енергетске и климатске услове света у сталној трансформацији, и то у односу на нужност помага од митигације ка адаптацији. Тиме архитектонска пракса постаје поље за обликовање променљивих односа између материјалног, друштвеног и еколошког. Кроз колективно и интердисциплинарно деловање, *Расплитање: Нови простори* предлаже нове модалитете архитектонског мишљења и праксе у контексту данашњих глобалних изазова, афирмишући отвореност, интердисциплинарност и релациони карактер архитектонске праксе у времену.

Кључне речи: савременост архитектуре, интердисциплинарност, изложба, Бијенале архитектуре, Ранко Радовић

ABSTRACT

Drawing on Ranko Radović's position of the inseparability of architectural thought and its materialisation, this text approaches architectural practice as a complex, process-related, and interdisciplinary field. Through *Unraveling: New Spaces*, exhibited at the 2025 Venice Architecture Biennale, and in relation to the curatorial framework of Carlo Ratti, architecture is understood as an open system of relations rather than a finite construction. The metaphor of the labyrinth and Ariadne's thread is established as the epistemological and operational model for the contemporaneity of architectural practice, in which the designing focus shifts from the finality of the solution toward the navigation within complexity. The *Unraveling: New Spaces* project integrates architecture, design, the materiality of wool, and engineering approaches, generating a kinetic and adaptive form responsive to the energy and climate conditions of an ever-changing world, particularly emphasising the need to shift from mitigation toward adaptation. In this sense, architectural practice becomes a field for shaping evolving relationships between the material, social, and ecological conditions. Through collective and interdisciplinary action, *Unraveling: New Spaces* proposes new approaches to architectural thought and practice within the context of today's global challenges, affirming the openness, interdisciplinarity, and the relational character of architectural practice as embedded in the temporality of the present.

Keywords: contemporaneity of architecture, interdisciplinarity, exhibition, Architecture Biennale, Ranko Radović

* др Давор Ереш, истраживач сарадник; Институт за филозофију и друштвену теорију, Универзитет у Београду; Србија; davor.eres@ifdt.bg.ac.rs, ORCID 0009-0004-9819-2246

** др Јелена Митровић, доцент, Универзитет „Унион–Никола Тесла“ Београд, Србија; jmitrovic@unionnikolatesla.edu.rs, ORCID 0000-0003-0147-7719

1 Овај текст је део говора приређеног за свечаност доделе Награде „Ранко Радовић“ која је одржана 22. децембра 2025. године на Коларчевом народном универзитету у Београду.

1 This text is part of a speech prepared for the awards ceremony of the Ranko Radović Award, held on 22nd of December 2025 at the Kolarac People's University in Belgrade.

Аутор фотографије: Д. Удовичић / Photo credit: D. Udovičić

Расплитање: Нови простори

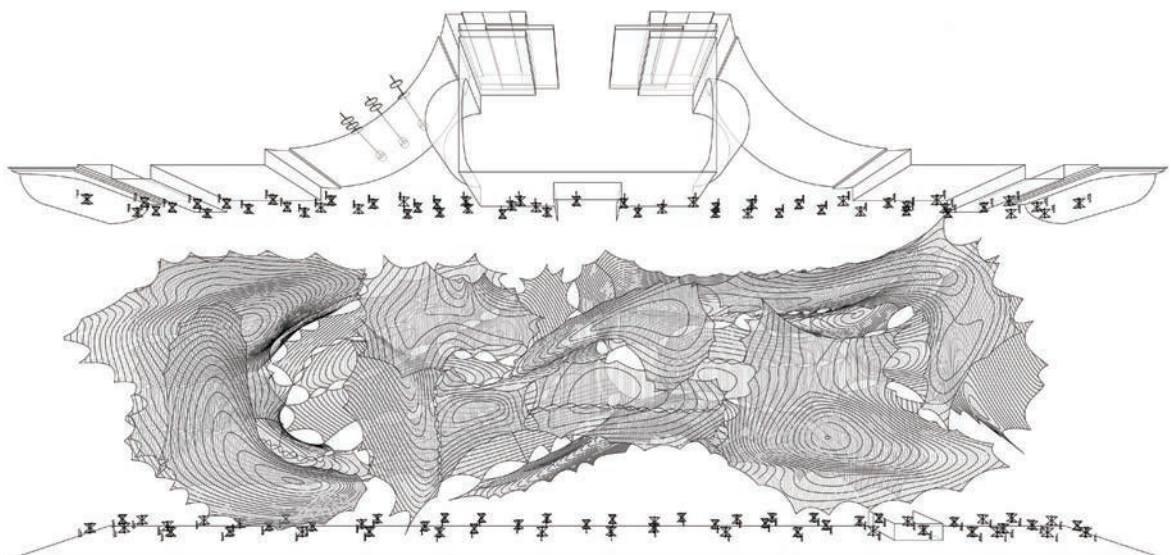
Павиљон Републике Србије, 19. Међународна изложба архитектуре – Бијенале у Венецији: Интелигенција. Природна. Вештачка. Колективна. 10. мај – 23. новембар 2025.

Аутори: Давор Ереш, Јелена Миторвић, Игор Пантић, Соња Крстић, Ивана Најдановић, Петар Лаушевић; Кустос: Слободан Јовић, Комесар: Стеван Матриновић, Стручни савет: Биљана Јотић, Слободан Јовић, Милена Кордић, Драгана Константиновић, Милка Ђато, Павле Стаменовић, Данило Дангубић

Unraveling: New Spaces

Pavilion of the Republic of Serbia, 19th International Architecture Exhibition – La Biennale di Venezia: Intelligens. Natural. Artificial. Collective. 10 May – 23 November 2025

Authors: Davor Ereš, Jelena Mitrović, Igor Pantić, Sonja Krstić, Ivana Najdanović, Petar Laušević; Curator: Slobodan Jović; Commissioner: Stevan Martinović; Advisory Board: Biljana Jotić, Slobodan Jović, Milena Kordić, Dragana Konstantinović, Milka Gnjato, Pavle Stamenović, Danilo Dangubić

Ранко Радовић је архитектуру разумео као место сусрета идеја и стварности, као сложен и целовит израз људског делања. У уводу књиге *Антологија кућа*, настале на основу телевизијских емисија кроз које смо сазнавали да архитектонско знање и вештине морају бити део јавног дискурса, Ранко Радовић истиче:

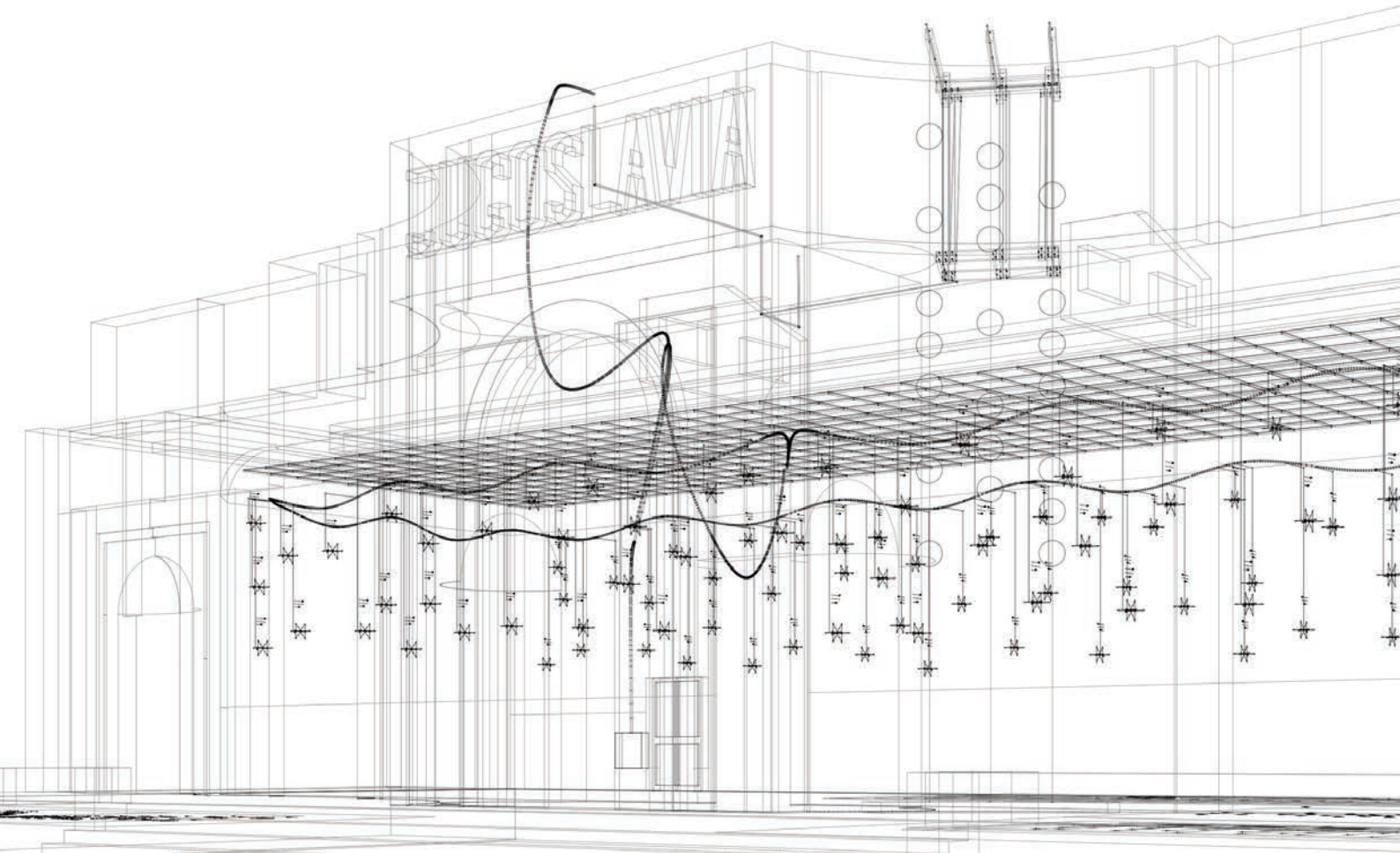
„Грађевина, одолела времену или срушена, градски трг или цели градови, дело појединца или десетина хиљада неимара, настала ‘преко ноћи’ или кроз векове, као миланска катедрала (мењана и допуњавана као доказ континуитета, сталности и промена), или недирнута – увек је кућа, целовито место које је недвосмислено слика људске идеје и руке.” (Radović, 1985, 11).

Ово инсистирање на целовитости као слици људске идеје и руке можда најбоље сажима мисао Ранка Радовића: архитектура није само резултат, већ процес, траг и сведочанство.

Ranko Radović understood architecture as the meeting point of ideas and reality, as a complex and comprehensive expression of human action. In the introduction to his book *Antologija kuća* (Anthology of Houses), developed from a series of television programmes dedicated to bringing architectural knowledge and culture into public discourse, Ranko Radović points out:

“A building, weathered or demolished, a town square or entire cities, the work of an individual or tens of thousands of artisans, built ‘overnight’ or over centuries, like Milan Cathedral (altered and expanded as evidence of continuity, permanence, and change), or left untouched – is always a house: a complete place which is an unambiguous image of human mind and hand.” (Radović, 1985, 11).

This insistence on completeness as an image of the *human mind and hand* perhaps best encapsulates Ranko Radović’s thought: architecture is not merely a result, but a process, a trace, and a testimony.

Аутор фотографије: Д. Удовичић / Photo credit: D. Udovičić

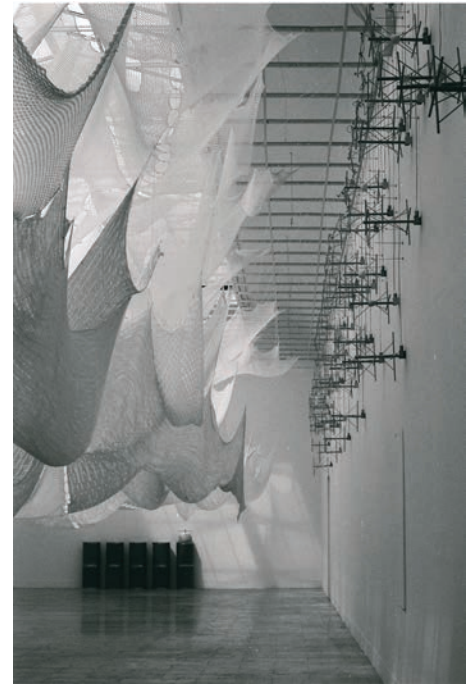
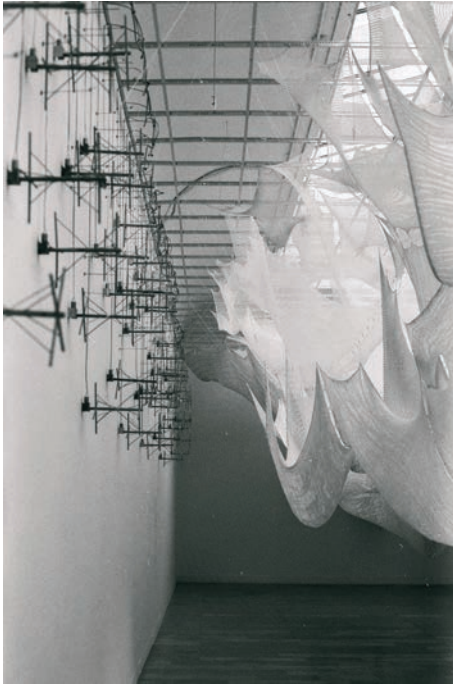

Ранко Радовић се залагао за оно што је назвао предношћу архитектуре – залагао се за способност архитектуре да апстрактну људску мисао претвори у опипљиву, конкретну, употребљиву и сложену творевину (Radović, 1985); која не раздваја свет идеја од света ствари, већ их недељиво повезује. Управо због те двојности, како је говорио, ми се архитектури увек враћамо, и као појединци и као заједнице.

У том смислу, метафора кроз коју је често тумачен наш пројекат, мит о Аријадниној нити и Дедалу, првом

Ranko Radović advocated for what he called the fundamental advantage of architecture – its capacity to transform abstract human thought into tangible, concrete, usable, and complex creation (Radović, 1985). Architecture therefore does not separate the world of ideas from the world of things, but rather links them inseparably. It is precisely this duality, Radović suggests, that continually draws both individuals and communities back to architecture.

In this sense, the metaphor often used to interpret our project – the myth of Ariadne and Daedalus, the first architect –

Аутор фотографија: В. Шекуларац / Photo credit: V. Šekularac

градитељу, не указује се само као прича о изласку из лавиринта, већ као прича о оријентацији у сложености.²

У тој релацији, лавиринт је стање света, а не проблем који треба уклонити. Нит је метод, а не решење. Нит не води „напоље“ (“изван”), већ омогућава сналажење унутар сложености: мапирање односа, разумевање структура, успостављање нових неопходних веза између дисциплина, знања, простора, тела, материјалности и времена. Зато се ова метафора за нас не чита као херојски мит о изласку, већ као сазнајни и просторни модел савремене праксе, и то не само архитектонске праксе (Ratti, 2025a,b).

Интердисциплинарност нашег рада заснива се на преплитању вештина архитектуре, дизајна текстила и знања електроинжењерства, из којег настаје кинетичка, темпорална форма. Она реагује на промене енергетских токова и климатских услова у својој материјалности, ту архитектура наступа у својој пуној комплексности. Кроз колективно делање, пројекат нуди одговор на могућу улогу архитектонског знања у разумевању и развоју нових приступа савременој архитектонској пракси у условима неминовности промена (Ereš, Mitrović, 2025).

Пројекат Расплитање: Нови простори, представљен у оквиру Венецијанског бијенала, настао је управо из тог

emerges not merely as a story of escaping the labyrinth, but as a reflection on how to navigate complexity.²

In relation to this, the labyrinth signifies the condition of the world, rather than a problem to be overcome. The thread is not a solution, but a method: It does not lead “outside” (“outward”), but instead enables orientation in complexity: mapping relations, understanding structures, and establishing new necessary connections between disciplines, forms of knowledge, space, bodies, materiality, and time. For us therefore, this metaphor does not function as a heroic myth of escape, but rather as a cognitive and spatial model of contemporaneity of practice, beyond architecture alone (Ratti, 2025a,b).

The interdisciplinarity of our work is grounded in the intertwining of architectural skills, textile design, and electrical engineering knowledge, from which a kinetic and temporal form emerges. Through its materiality, this form responds to changes in energy flows and climate conditions; it is precisely here that architecture appears in its full complexity. Through collective action, the project proposes a possible role for architectural knowledge in understanding and developing new approaches to questions of contemporaneity of architectural practice under conditions of inevitable change (Ereš, Mitrović, 2025).

2 Погледати: C. Ratti, A. Picon, *Atlas of the Senseable City* (New Haven, CT: Yale University Press, 2023); такође и: P. R. Doob, *The Idea of the Labyrinth: From Classical Antiquity through the Middle Ages* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1990); конкретније у односу на изложбени пројекат: D. Hollier, *Against Architecture: The Writings of Georges Bataille* (Cambridge, MA: The MIT Press, 1993); K. G. P. Hulten, *The Machine: As Seen at the End of the Mechanical Age* (New York: The Museum of Modern Art, 1968); као и: R. Sennett, *The Craftsman* (New Haven, CT: Yale University Press, 2008).

2 See: C. Ratti, A. Picon, *Atlas of the Sensible City* (New Haven, CT: Yale University Press, 2023); also: P. R. Doob, *The Idea of the Labyrinth: From Classical Antiquity through the Middle Ages* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1990); more specifically regarding the exhibition project: D. Hollier, *Against Architecture: The Writings of Georges Bataille* (Cambridge, MA: The MIT Press, 1993); K. G. P. Hulten, *The Machine: As Seen at the End of the Mechanical Age* (New York: The Museum of Modern Art, 1968); as well as: R. Sennett, *The Craftsman* (New Haven, CT: Yale University Press, 2008).

питања: како danas, u uslovima tehnoloških, globalnih i pre svega klimatskih promena, u rastućim nejednakostima i neravnoправностима, u fragmentisanim društvenim i prostornim strukturama, ponovo uspostaviti veze, između materijalnog i efemernog, između prostora i zajednice, između arhitekture i svakodnevnog života (Ratti, 2025c).

Umesto konacnosti objekta, projekat je ponudio proces. Umesto konacnosti forme, projekat je ponudio razvijanje odnosa neprestanog preoblikovanja. Umesto zatvorenog značenja, projekat je ponudio otvoren sistem saznavanja. U tom smislu, izložbeni projekat „Расплитање“ не покушава да реши лавиринт, већ да покаже како се у њему може мислити, кретати и делати заједно, колективно, интердисциплинарно, солидарно и емпатично (Ereš, Mitrović, 2025).

Зато ову награду доживљавамо не само као признање једном пројекту, већ као потврду да је критичко мишљење у архитектури и даље потребно, да има своје упориште у неопходности промене, да има своју укорененост и своју релевантност за данашње друштво али и за будућност.

И да се, на самом крају, у духу мисли Ранка Радовића, сетимо да архитектура није оно што остаје иза нас, већ оно што непрестано и изнова градимо, у простору и у мишљењу.

The *Unraveling: New Spaces* project, presented within the framework of the Venice Biennale, emerged precisely from this question: how is it possible, under conditions shaped by technological, global, and above all climate change – alongside growing inequalities and fragmented social and spatial structures – to re-establish ties between the material and the ephemeral, between space and community, between architecture and everyday life (Ratti, 2025c).

Instead of the finality of a building, the project offered a process. Instead of the finality of form, the project offered the development of a relationship of constant reshaping. Instead of closed meaning, the project offered an open system of cognition. It is in this sense that the *Unraveling* exhibition project does not attempt to solve the labyrinth, but rather to show how one can think within it, move and act within it together – collectively, interdisciplinarily, and do so with solidarity and empathy (Ereš, Mitrović, 2025).

That is why we understand this award not only as the recognition of a single project, but also as an affirmation that critical thinking in architecture remains necessary, that it finds its grounding in the necessity of change, and that it is precisely here that architecture, both as a discipline and as a practice, retains its rootedness and relevance for today's society as well as for its future.

And finally, in the line of thought of Ranko Radović, let us recall that architecture is not simply what remains behind us, but what we ceaselessly reimagine and rebuild – both in space and in thought.

Аутор фотографије: Д. Удовичић / Photo credit: D. Udovičić

РЕФЕРЕНЦЕ

- Doob, P. R. 1990. *The Idea of the Labyrinth: From Classical Antiquity through the Middle Ages*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Eco, U. 2014. "L'Antiporfirio." In *From the Tree to the Labyrinth: Historical Studies on the Sign and Interpretation*. Cambridge, MA: Harvard University Press
- Ereš, D., Mitrović, J. 2025. Rasplitanje: energija - materijalnost - temporalnost, i uvek nova arhitektonska forma. U: Ereš, D., Mitrović, J. ur. 2025. *Rasplitanje: novi prostori: katalog izložbe. Paviljon Republike Srbije, 19. Međunarodna izložba arhitekture - Bijenale u Veneciji: Inteligencija. Prirodna. Veštačka. Kolektivna. 10. maj - 23. novembar 2025*. Beograd: Muzej primenjene umetnosti, 9–10 / Ereš, D., Mitrović, J. 2025. Unraveling: Energy - Materiality - Temporality, and the Ever-New Architectural Form. In: Ereš, D., Mitrović, J. eds. 2025. *Unraveling: New Spaces: exhibition catalogue. Pavilion of the Republic of Serbia, 19th International Architecture Exhibition – La Biennale di Venezia: Intelligens. Natural. Artificial. Collective. 10 May – 23 November 2025*. Belgrade: Museum of Applied Art, 25–26.
- Hollier, Denis. 1993. *Against Architecture: The Writings of Georges Bataille*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Hulten, K. G. Pontus. 1968. *The Machine: As Seen at the End of the Mechanical Age*. New York: The Museum of Modern Art.
- Ingold, T. 2013. *Making: Anthropology, Archaeology, Art and Architecture*. London: Routledge.
- Radović, R. 1985. *Antologija kuća*. Beograd: Građevinska knjiga.
- Ratti, C. 2025a. A Time of Adaptation. In: Ratti, C. ed. 2025. *Intelligens. Natural. Artificial. Collective. Catalogue of the 19th International Architecture Exhibition – La Biennale di Venezia*. Venice/Milan: La Biennale di Venezia; Silvana Editoriale, 24–32.
- Ratti, C. 2025b. Circular Economy Manifesto. In: Ratti, C. ed. 2025. *Intelligens. Natural. Artificial. Collective. Catalogue of the 19th International Architecture Exhibition – La Biennale di Venezia*. Venice/Milan: La Biennale di Venezia; Silvana Editoriale, 36–38.
- Ratti, C. (ed.) 2025c. *Intelligens. Natural. Artificial. Collective. Catalogue of the 19th International Architecture Exhibition – La Biennale di Venezia*. Venice/Milan: La Biennale di Venezia; Silvana Editoriale.
- Ratti, C., Picon A. 2023. *Atlas of the Senseable City*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Sennett, R. 2008. *The Craftsman*. New Haven, CT: Yale University Press.

REFERENCES

- Doob, P. R. 1990. *The Idea of the Labyrinth: From Classical Antiquity through the Middle Ages*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Eco, U. 2014. "L'Antiporfirio." In *From the Tree to the Labyrinth: Historical Studies on the Sign and Interpretation*. Cambridge, MA: Harvard University Press
- Ereš, D., Mitrović, J. 2025. Rasplitanje: energija – materijalnost – temporalnost, i uvek nova arhitektonska forma. U: Ereš, D., Mitrović, J. ur. 2025. *Rasplitanje: novi prostori: katalog izložbe. Paviljon Republike Srbije, 19. Međunarodna izložba arhitekture - Bijenale u Veneciji: Inteligencija. Prirodna. Veštačka. Kolektivna. 10. maj - 23. novembar 2025*. Beograd: Muzej primenjene umetnosti, 9–10 / Ereš, D., Mitrović, J. 2025. Unraveling: Energy – Materiality – Temporality, and the Ever-New Architectural Form. In: Ereš, D., Mitrović, J. eds. 2025. *Unraveling: New Spaces: exhibition catalogue. Pavilion of the Republic of Serbia, 19th International Architecture Exhibition – La Biennale di Venezia: Intelligens. Natural. Artificial. Collective. 10 May – 23 November 2025*. Belgrade: Museum of Applied Art, 25–26.
- Hollier, Denis. 1993. *Against Architecture: The Writings of Georges Bataille*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Hulten, K. G. Pontus. 1968. *The Machine: As Seen at the End of the Mechanical Age*. New York: The Museum of Modern Art.
- Ingold, T. 2013. *Making: Anthropology, Archaeology, Art and Architecture*. London: Routledge.
- Radović, R. 1985. *Antologija kuća*. Beograd: Građevinska knjiga.
- Ratti, C. 2025a. A Time of Adaptation. In: Ratti, C. ed. 2025. *Intelligens. Natural. Artificial. Collective. Catalogue of the 19th International Architecture Exhibition – La Biennale di Venezia*. Venice/Milan: La Biennale di Venezia; Silvana Editoriale, 24–32.
- Ratti, C. 2025b. Circular Economy Manifesto. In: Ratti, C. ed. 2025. *Intelligens. Natural. Artificial. Collective. Catalogue of the 19th International Architecture Exhibition – La Biennale di Venezia*. Venice/Milan: La Biennale di Venezia; Silvana Editoriale, 36–38.
- Ratti, C. (ed.) 2025c. *Intelligens. Natural. Artificial. Collective. Catalogue of the 19th International Architecture Exhibition – La Biennale di Venezia*. Venice/Milan: La Biennale di Venezia; Silvana Editoriale.
- Ratti, C., Picon A. 2023. *Atlas of the Senseable City*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Sennett, R. 2008. *The Craftsman*. New Haven, CT: Yale University Press.

актуелности | current affairs

ВИШЕКРИТЕРИЈУМСКИ МОДЕЛ ЗА ВРЕДНОВАЊЕ ПОТЕНЦИЈАЛА ПРЕНАМЕНЕ ПОСЛОВНИХ У ХОТЕЛСКЕ ОБЈЕКТЕ

A MULTI-CRITERIA MODEL FOR EVALUATING THE POTENTIAL CONVERSION OF COMMERCIAL BUILDINGS INTO HOTEL FACILITIES

Награђена докторска дисертација

Годишња награда „Милорад Маџура“ за најбољу докторску дисертацију у области Архитектуре и урбанизма одбрањену у 2024/25. години

Универзитет у Београду - Архитектонски факултет

Кандидат: др Дамјана Недељковић

Ментор: др Лидија Ђокић, редовни професор, Универзитет у Београду – Архитектонски факултет

Тема докторске дисертације кандидаткиње др Дамјане Недељковић је актуелна, јер указује на проблем изграђеног фонда ван употребе, пренамену као једно од могућих решења и примену вишекритеријумских модела као помоћ у процесу доношења одлука ради успешније имплементације пројеката пренамене. Формирање вишекритеријумског модела овог типа је научно и друштвено оправдано с обзиром на то да је чињеница да до сада овакав вид модела за пословне објекте, који би могао да се користи у Београду и Србији, није креиран, а утврђено је да просторни контекст у великој мери утиче на елементе модела. Актуелност теме заснива се на уоченим недостацима примењених стратегија у различитим деловима процеса пренамене, међу којима је и сам избор и одлука о објекту који ће бити пренамењен, а који доводе до недовољне заступљености пренамене у савременој архитектонској пракси у Србији.

Оригиналност дисертације се може посматрати двоструко, на методолошком и практичном нивоу. На методолошком нивоу, оригиналност рада се огледа у начину формирања новог вишекритеријумског модела за вредновање потенцијала пренамене пословних у хотелске објекте и успостављању платформе која представља структуру оваквих модела засновану на упоредној анализи постојећих вишекритеријумских модела овог типа и релевантне литературе. С обзиром на то да су вишекритеријумски модели увези са просторним контекстом коме су намењени, формиран је модел чију је структуру, захваљујући избору оптимизационе методе, могуће прилагодити локалним условима другог контекста, што моделу даје општу вредност. Изабрани начин вредновања успостављеног сета критеријума омогућава међусобно уважавање појединачних критеријума, што доприноси прецизнијем одређивању потенцијала пренамене. На практичном нивоу, оригиналност дисертације се огледа у могућности директне примене корисничке форме вишекритеријумског модела у циљу унапређења ефикасности и успешности процеса пренамене пословних у хотелске објекте у Србији у раним фазама одлучивања о пренамени.

Савременост дисертације огледа се у њеном фокусу на актуелни проблем (пословних) објеката ван употребе на атрактивним локацијама и недовршеним пренаменама услед различитих непредвиђених проблема који се јављају током реализације. Узевши у обзир да објекти као физичке структуре врло често „надживе“ своје првобитне намене, као и степен изграђености градова уопште, може се закључити да ће различити видови адаптација имати све значајније место у оквиру целокупног архитектонско-урбанистичког деловања. У том контексту, очекивано је да ће „инструменти“ на основу којих се рационализују улагања, побољшава квалитет пројектантског решења, унапређује ефикасност имплементације пројекта и потенцијално омогућава већа профитабилност у периоду експлоатације, бити предмет многих будућих истраживања. Спроведено истраживање је указало на велики потенцијал примене вишекритеријумских модела у процесу различитих видова адаптације. Оно представља и врсту афирмације пренамене као једног од начина за реактивацију (пословних) објеката ван употребе.

Примена вишекритеријумских модела подразумева савремени начин анализе различитих карактеристика објеката према успостављеном сету критеријума, за које је утврђено да имају утицај на успешност поступка пренамене у целости. Формиран је нови вишекритеријумски модел који обухвата сет аспеката, утицајних параметара, критеријума и индикатора на основу којих се вреднује потенцијал пренамене пословног у хотелски објекат (Сл. 1). Препознато је седам аспеката пренамене: тржиште и финансијски аспект, регулаторни аспект, адекватност локације за хотелску намену, постојеће стање објекта, просторна и функционална компатибилност са хотелском наменом и енергетска одрживост, чији је утицај на успешност имплементације пројекта пренамене препознат у оквиру истраживања. Сваки од аспеката прецизније је одређен низом утицајних параметара и критеријума. Аспектима, утицајним параметрима и критеријумима додељени су приоритети којима је изражен утицај сваког од њих на ниво изнад. За сваки критеријум утврђене су индикаторске скале које се састоје од лингвистичких вредности.

Слика 1: Приказ хијерархијске структуре аспеката, утицајних параметара, критеријума и индикатора новог вишекритеријумског модела

Аспекти, утицајни параметри и критеријуми груписани су према претходно успостављеној подели. Препознати су аспекти, утицајни параметри и критеријуми, који су општи, затим они који су специфични за пренамену као тип адаптације и додатни специфични за контекст Србије (тестирани на примеру Београда). У циљу дефинисања позиције вишекритеријумског модела у процесу пројектовања, спроведена је анализа на основу које је формиран преглед извора информација о објекту које су потребне за вредновање сваког аспекта и његових поднивоа. На основу овог прегледа закључено је да је највећи допринос употребом вишекритеријумског модела за вредновање потенцијала пренамене пословног у хотелски објекат у процесу пројектовања могуће остварити уколико се модел користи након израде предлога решења имплементације хотелске намене на нивоу идејног пројекта.

За начин вредновања изабрана је метода која се заснива на *фази* логици. Коришћена метода омогућава приступ доношењу одлука који је најсличнији људском размишљању. Заступљено је изражавање вредности критеријума на индикаторској скали речима, што не би било могуће са методама које се базирају на класичној логици и бројевима. Финални резултат има текстуалну форму.

На основу свега наведеног, формиран је компјутерски програм који представља корисничку форму употребе новог вишекритеријумског модела за вредновање потенцијала пренамене пословног у хотелски објекат у програмском пакету *Matlab*, и тестиран је на примерима хотелских објеката који су резултат пренамене некадашњих пословних објеката. Резултати тестирања указали су на предности и недостатке модела. Предности употребе новог вишекритеријумског модела огледају се у великом броју критеријума у односу на које се сагледава предметни објекат (што у великој мери доприноси квалитету и ефикасности

процеса пренамене) и могућност коришћења модела у другим срединама ван Србије (уз модификације утицајних параметара који се односе на локалне услове). Недостатак модела је неопходност израде идејног пројекта како би унети подаци били релевантни. Савременост дисертације огледа се у доприносу развоју вишекритеријумских модела за адаптације и пренамену објеката различитих функција.

Резултати остварени у овој докторској дисертацији имају широку теоријску и практичну примену у областима архитектонског пројектовања и архитектонских технологија.

У теоријском смислу, основни резултат дисертације је успостављање методолошког приступа за формирање новог вишекритеријумског модела и платформе на основу које се могу формирати вишекритеријумски модели различитих намена применљиви у области архитектуре. У оквиру вредновања потенцијала пренамене пословних у хотелске објекте, теоријски резултат дисертације односи се на: идентификацију општих критеријума који имају утицаја на потенцијал адаптације пословних објеката у објекте привременог и сталног становања, идентификацију специфичних критеријума који имају утицаја на сам потенцијал пренамене пословних објеката у објекте привременог и сталног становања, и идентификацију специфичних критеријума који се односе на просторни контекст Србије.

Директна практична примена јесте употреба корисничке форме новог вишекритеријумског модела за вредновање потенцијала пренамене пословних у хотелске објекте. Захваљујући структури модела, постоји могућност примене и ван Србије, уз модификације утицајних параметара који се односе на локалне услове, што представља значајан допринос.

др Лидија Ђокић, редовни професор,
Универзитет у Београду – Архитектонски факултет

ПРОСТОРНО – ФУНКЦИОНАЛНА ОРГАНИЗАЦИЈА УПРАВЉАЊА ОТПАДОМ НА ЖЕЛЕЗНИЧКОЈ МРЕЖИ У СРБИЈИ

SPATIAL–FUNCTIONAL ORGANIZATION OF WASTE MANAGEMENT ON THE RAILWAY NETWORK IN SERBIA

Награђена докторска дисертација

Годишња награда „Димитрије Перишић” за најбољу докторску дисертацију у области Просторног планирања одбрањену у 2024/25. години

Универзитет у Београду – Географски факултет, Катедра за просторно планирање

Кандидат: др Никола Ристић

Ментор: др Дејан Филиповић, редовни професор, Универзитет у Београду – Географски факултет

Докторска дисертација *Просторно – функционална организација управљања отпадом на железничкој мрежи у Србији* др Николе Ристића представља свеобухватно и системски конципирано истраживање проблематике управљања отпадом у оквиру железничке инфраструктуре, са посебним освртом на оптимизацију транспортних процеса и смањење негативних утицаја на животну средину. Истраживање је позиционирано у оквиру ширег научног поља просторног планирања и одрживог развоја транспортних система, при чему се проблем управљања отпадом анализира као интегрални део функционисања железничког система.

Разлог за израду дисертације произилази из недовољне заступљености ове проблематике у постојећој научној и стручној литератури. Иако је управљање отпадом широко истраживана тема, интеграција овог проблема са специфичностима железничког система, а посебно са аспектом оптимизације транспортних процеса, остаје недовољно обрађена. Овај истраживачки јаз био је кључни мотив за спровођење истраживања, са циљем да се понуди систематичан и научно утемељен приступ решавању овог проблема. Обиман библиографски корпус омогућио је квалитетну теоријску основу и адекватно позиционирање истраживања у односу на постојећа сазнања.

Полазиште истраживања заснива се на чињеници да у Републици Србији не постоји довољно развијен, системски уређен и функционално интегрисан приступ управљању отпадом, посебно у домену железничке инфраструктуре. Уочено је да се процеси генерисања, прикупљања, транспорта и третмана отпада не прате на свеобухватан и координисан начин, као и да недостаје адекватан ниво дигитализације и контроле токова отпада. Овај проблем је додатно наглашен у условима повећаних захтева за заштиту животне средине и усклађивања са европским регулаторним оквиром.

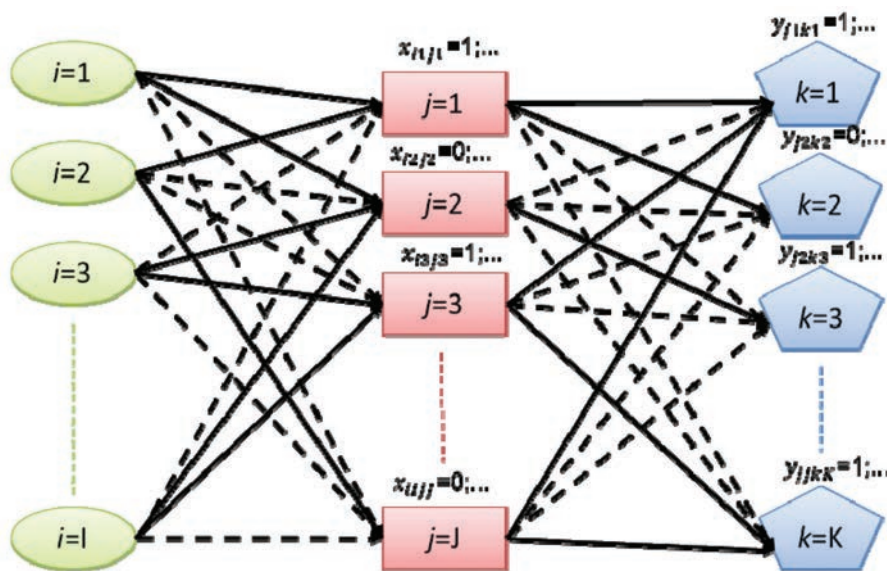
Полазећи од наведених ограничења, аутор дефинише истраживачки оквир који обухвата анализу просторних

законитости генерисања отпада, идентификацију кључних фактора који утичу на организацију система управљања отпадом, као и испитивање могућности оптимизације транспортног процеса. Посебан допринос огледа се у анализи геоеколошких детерминанти и њиховог утицаја на елементе животне средине у оквиру просторно дефинисаног железничког система.

Методолошки приступ истраживању заснива се на системској и мултидисциплинарној парадигми, која интегрише просторну анализу, економску евалуацију и еколошке критеријуме, уз примену бројних научних метода, укључујући анализу и синтезу, дедукцију, индукцију и компарацију. Посебан значај има примена вишекритеријумских метода одлучивања, пре свега TOPSIS и PROMETHEE II метода, које омогућавају објективну евалуацију различитих сценарија на основу више релевантних критеријума.

Простор истраживања обухвата железничку инфраструктуру Републике Србије, где је извршена детаљна анализа постојећег стања система управљања отпадом, која обухвата врсте и количине генерисаног отпада, моделе транспорта и складиштења, као и организационе и институционалне аспекте функционисања система. У циљу добијања шире слике и идентификације добрих пракси спроведена је компаративна анализа са одабраним европским железничким системима (Немачка и Хрватска), чиме су идентификовани примери добре праксе и могућности њихове примене у домаћем контексту.

Општи циљ истраживања је утврђивање просторних фактора и законитости генерисања токова отпада на железници, локацијски и квантитативно, као и утврђивање, идентификација и објашњење законитости које условљавају организацију и коришћење простора. Посебан циљ истраживања представља унапређење теоријско–методолошке и стручне основе за оптимизацију система управљања отпадом и развој математичког модела, заснованог на принципима целобројног линеарног

Сл. 1: Графички приказ транспорта отпада у моделу

програмирања, у циљу оптимизације транспортног процеса и смањења негативних утицаја на животну средину. Модел је формулисан као оптимизациони проблем избора локација и организације транспорта, уз уважавање више ограничења и критеријума.

Модел је конципиран као универзално применљив, што омогућава његову адаптацију на различите просторне и функционалне нивое, од појединачних деоница пруге до целокупних железничких мрежа, при чему је тестиран кроз више сценарија који узимају у обзир просторне, техничке и еколошке параметре, што потврђује његову практичну применљивост.

Верификација модела извршена је на примеру железничке мреже у Војводини, где је анализирана железничка мрежа дужине 1.735 km и функционисање система на нивоу 57 железничких станица које генеришу отпад. Посматрано подручје обухвата преко 20.000 km² и представља репрезентативан узорак за тестирање модела. У оквиру анализе дефинисани су релевантни трошкови, укључујући фиксне и варијабилне компоненте, као и еколошки параметри, пре свега емисија CO₂.

Научни допринос дисертације и њена оригиналност се огледају, пре свега, у дефинисању математичког модела који омогућава оптимизацију система управљања отпадом на железничкој мрежи, уз уважавање просторних, економских и еколошких параметара. Модел има универзални карактер и може се применити у различитим просторним и организационим условима. Поред тога, дисертација доприноси унапређењу теоријско-методолошког оквира у области управљања отпадом у транспортним системима, интегришући различите научне приступе у јединствен модел одлучивања.

Резултати истраживања имају значајан апликативни потенцијал, посебно за институције и организације које се баве управљањем железничком инфраструктуром. Предложени модел може послужити као алат за подршку одлучивању у циљу оптималне организације система управљања отпадом, уз смањење трошкова и негативних утицаја на животну средину.

Такође, дисертација пружа конкретне препоруке за унапређење постојећег система, укључујући потребу за дигитализацијом процеса праћења токова отпада, примену примера добре праксе из европских земаља и континуирано унапређење институционалних и организационих капацитета.

Обрађена тема, са јасно дефинисаним предметом и циљем, методологијом и добијеним резултатима истраживања, научно је утемељена и крајње апликативна. Сагледавајући резултате истраживања, може се закључити да дисертација представља значајан допринос како научној теорији, тако и стручној пракси у области управљања отпадом и развоја одрживих транспортних система. Истраживање отвара могућности за даља научна истраживања, посебно у домену интеграције развијеног модела са другим сегментима управљања инфраструктуром и примене у различитим просторним и функционалним окружењима.

У контексту ограниченог броја претходних истраживања у овој области, докторски рад представља важан корак ка систематизацији и унапређењу праксе управљања отпадом на железничким мрежама.

др Дејан Филиповић, редовни професор, Универзитет у Београду – Географски факултет

ТИПОЛОШКА АНАЛИЗА И МОДЕЛИ РЕВИТАЛИЗАЦИЈЕ ТРАДИЦИОНАЛНЕ АРХИТЕКТУРЕ ГОРЕ У ФУНКЦИЈИ ПОСТИЗАЊА СОЦИОЕКОНОМСКЕ ОДРЖИВОСТИ

TYPOLOGICAL ANALYSIS AND REVITALIZATION MODELS OF THE TRADITIONAL ARCHITECTURE OF GORA FOR THE PURPOSE OF ACHIEVING SOCIOECONOMIC SUSTAINABILITY

Награђени мастер рад

Годишња Награда „Милорад Мацура“ за најбољи мастер рад у области Архитектуре и урбанизма одбрањен у 2024/25. години

Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици – Факултет техничких наука, Мастер академске студије Архитектура

Кандидаткиња: Веснера Шерифи

Менторка: др Саја Косановић, редовни професор

Традиционална архитектура Горе представља значајан, али истовремено и угрожен сегмент градитељског наслеђа ширег простора Шар-планине. Обликована у сложеном међуодносу природних услова, локалних материјала, економских пракси и образаца становања условљених културом, горанска кућа се може тумачити као просторно-временски запис начина живота, друштвених односа и колективног идентитета једне заједнице. Традиционални објекти Горе, настали у специфичном планинском контексту применом локалних градитељских техника, данас су изложени процесима који воде ка губитку њихових суштинских вредности. Полазиште мастер рада заснива се на разумевању важности очувања традиционалне горанске архитектуре као питања које превазилази уске оквире конзерваторског приступа, интегришући архитектонску вредност са савременим друштвеним и развојним потребама заједнице.

Рад је усмерен ка типолошкој анализи традиционалних стамбених и помоћних објеката у селима Горе, са циљем да се испита на који начин се просторне, конструктивне и обликовне вредности ове архитектуре могу очувати и активирати у савременим условима. Основни идентификовани проблем јесте раскорак између високих културно-идентитетских вредности наслеђа и све израженије немогућности његовог опстанка у друштвено-економској реалности обележеној депопулацијом, старењем становништва, слабљењем локалне привреде и непланским трансформацијама простора. Уместо да се третира као статичан, непроменљив артефакт, у овом раду је традиционална горанска кућа позиционирана као адаптиван тип, способан да у условима пажљиво вођене ревитализације поново постане носилац живота, рада и локалног развоја.

Истраживање је засновано на комбинацији теренског документовања, анализе архивске и библиографске грађе, морфотиполошке анализе, усмених сведочења мештана и аналитичко-пројектантског поступка. Мешовити приступ омогућио је да се традиционална архитектура Горе сагледа истовремено као просторни систем, као грађевинска

пракса и као културни образац. Анализа обухвата положај и морфологију насеља, организацију основа, вертикалну структуру кућа, однос пуног и празног, материјализацију, конструктивне системе, као и улогу полуприватних и прелазних простора, попут ајата, чардака и трема. Управо кроз ову вишеслојну анализу издвајају се стални типолошки елементи, као и они сегменти који показују одређени степен флексибилности у процесу адаптације, што представља кључну основу за даљи пројектантски рад.

Теоријски оквир рада ослања се на савремено разумевање ревитализације као процеса који не подразумева само физичку обнову објекта, већ и његово поновно враћање у живот заједнице у складу са принципима социоекономске одрживости. У том смислу, ревитализација се заснива на критеријумима аутентичности, просторног континуитета, функционалне оправданости, локалних ланаца вредности, енергетске и материјалне рационалности, као и могућности да се у обновљеним структурама покрену програми који имају реално упориште у месту.

Пројектантска операционализација истраживања извршена је кроз пет одабраних објеката у горанском селу Крушеву. Сваки од њих се третира као засебан типолошки и програмски случај, али истовремено и као део шире, интегрисане просторне целине. Кендоска кућа ревитализована је као мали мотел; Ганијинска кућа као интерпретацијска кућа и простор за изнајмљивање; Абидиноска кућа као породична млекарска радионица са школом кулинарства и дегустацијом; Ештрефоска воденица као етно-музеј са павиљоном – анексом; Мустафинско „мађинче“ реконструисано је као радионица горанских ношњи. Овако дефинисане намене проистекле су из пажљивог читања структуре, степена очуваности објеката, њихове позиције у селу и могућности да подрже различите облике мале локалне економије засноване на традицији.

Појединачне интервенције повезане су у целину кроз концепт „Kruševo loop“, који подразумева јединствену пешачку интерпретативну руту и мрежни модел организације. На тај начин, ревитализација се сагледава

како на нивоу појединачних објеката, тако и на нивоу њихове повезаности, чиме се формира оквир за интегрисано деловање различитих садржаја. Предложени приступ омогућава да се појединачне адаптације међусобно допуњују и остварују заједничку функционалну стабилност. Управо у мрежној логици настаје и предлог развојног модела који би, уз локална прилагођавања, могао бити применљив и у другим насељима Горе.

Архитектонски језик предложених интервенција заснива се на принципу минималне и реверзибилне интервенције и јасном разликовању савремених слојева у односу на постојећу структуру. Савремени елементи се уводе као дискретан слој интерпретације који омогућава да се простор прилагоди новим потребама, а да се при томе не изгубе његова логика, мера и аутентичност. Тиме се успостављају континуитет и прецизно одмерен однос између наслеђене и нове фазе развоја, избегавајући радикалне трансформације које би довеле до губитка типолошких својстава.

Научни и практични допринос рада огледа се у неколико равни. Пре свега, рад доноси систематизован и аналитички јасно постављен увид у типолошки логос горанске куће, што представља значајан допринос недовољно истраженом пољу традиционалне архитектуре Горе. Истовремено, рад нуди применљиве моделе ревитализације, засноване на локалним ресурсима, реалним програмским претпоставкама и контекстуално осетљивом архитектонском приступу.

Слика лево:

- 1 – Абидиноска кућа – новопроектковано стање – фасаде
- 2 – Кендоска кућа – новопроектковано стање – фасаде
- 3 – Кендоска кућа – визуелизација
- 4 – „Kruševo loop“ – пешачка интерпретативна рута
- 5 – Мустафинско „маћинче“ – интеграција затечених зидова и нове структуре
- 6 – Ганијинска кућа – новопроектковано стање – фасаде
- 7 – Ештрефоска воденица – новопроектковано стање – основа, пресеци, фасаде
- 8 – Ештрефоска воденица – визуелизација

У закључку, мастер рад афирмише став да традиционална архитектура превазилази оквир пасивног наслеђа и може да постане активан носилац савремених функција, под условом да се њено тумачење и трансформација заснивају на типолошкој прецизности, културној осетљивости и стручној одговорности. У том смислу, рад се може сагледати као прилог истраживањима у области адаптивне поновне употребе и одрживог развоја руралних средина, са потенцијалом за ширу примену у сродним просторним и друштвеним окружењима, као и у оквиру проучавања улоге архитектуре у очувању и регенерацији идентитета.

др Саја Косановић, редовни професор, Универзитет у Приштини, Факултет техничких наука – Косовска Митровица, Архитектура

н о в е к њ и г е | n e w b o o k s

ОДРЖИВИ РАЗВОЈ УСУД АРХИТЕКТУРЕ SUSTAINABLE DEVELOPMENT - THE FATE OF ARCHITECTURE

Аутор: проф. др Борислав Стојков
Издавач: Orion Art Books, Београд, 2024.

„Лако је са добрим књигама, оне причају саме“, каже Диди на моју објаву да сам завршио писање приказа нове књиге Бате Стојкова. У праву је, и томе се нема шта додати.

Један од наших најистакнутијих савремених урбаниста-просторних планера проф. др Борислав Бата Стојков недавно се огласио књигом *Одрживи развој усуд архитектуре* (Orion Art Books, 2024). У суштини, она се наставља на његову претходну збирку есеја *Моја политика: о граду и другом* (Orion Art/PTC, 2021), коју сам пре извесног времена представио у истом овом часопису (бр. 57, 2023). У том тексту написао сам како је то сјајна збирка чији ниво је тешко досегнути. Но, Бату Стојкова очито не мучи проблем шта после одличне књиге - једноставно је написао нову одличну књигу. Упућеније то не чуди, с обзиром да знају да он свој живот живи заинтересовано и брижно, и да је његов радни сто натопљен великом стваралачком енергијом и страшћу.

Свих 48 текстова, колико их је у књизи, осим једног, претходно су објављени у Културном додатку „Политике“. Писани су у реалном времену и везани су за ауторову професију архитекте, урбанисте и просторног планера. Иако су омеђени годинама 2021. и 2024, њихов садржај је знатно обухватнији - задира у векове иза, али је и оријентир/сугестија за време које долази. Као и у претходној књизи, на почетку је дата *Уводна реч*, а на крају *Индекс* кључних имена поређаних по азбучном реду и краћа *Белешка о аутору*. Распоред текстова не прати хронологију првобитног објављивања, већ их је аутор сегментирао на следећа тематска поглавља: 1) *Архитектура* (17 текстова) 2) *Урбанизам* (18 текстова) и 3) *Одрживи развој вектор ка будућности* (13 текстова, не рачунајући текст који је писан као уводни испред наведеног поглавља). Текстови су обogaћени пригодним фотографијама у боји, цртежима и другим илустрацијама, од којих је неколицину израдио сам аутор. Писмо је ћирилица, број страна 218, повез броширан, формат 20x20 cm, тираж 200 примерака. Издавач је Orion Art Books, Београд. Хемија створена међу

кључним актерима који су „произвели“ претходну књигу срећно их је сјединила и овај пут. Издање је функционално и естетски веома привлачно, чиме буди жељу за спознајом. Објављивање књиге помогли су Wurth doo, Београд, ZAP doo, Београд и Urbo Integra, Београд.

Нови свет је, како примећују поједини савременици, препуштен шапатима. Бата Стојков не шапуће, присутан је и поносно изговара свој текст. У времену које слави глупост, површност и буку, свако његово оглашавање је прави противотров, химна интелигенцији, традицији и промишљености. И након шест деценија испуњених активним прегалаштвом, он се са поштовањем и пажњом односи према матичној професији и темама у вези са њом. Есеји које из дана у дан истрајно исписује испуњени су заносом, усхићењем, радозналошћу, љубављу.

Књига *Одрживи развој усуд архитектуре* није (само) обичан наставак претходног издања, већ збирка текстова која има ововременску вредност. Читајући је, осећамо да смо се нашли у издвојеном и повлашћеном простору, у простору сачињеном од мисли и идеја које не пристају на

привременост, баналност, конформизам, на перспективу која се завршава једном тачком. Бата Стојков пише са уверењем и ауторитетом. Он је посвећени ерудита и мисионар. Космополит духом и културом, порочно радознао за незнано и ново. Теме су од локалног до глобалног значаја. Сваку од њих аутор је обележио сопственим углом виђења и обојио сопственим доживљајем. Текстови се могу читати по реду или на прескок, према афинитетима. Писани су сажето, разумљивим језиком и лако се памте. Усмерени су на суштину теме, каткад са теоретским и историографским дигресијама. За разлику од претходне књиге, тон саопштавања је стишан и миран, чак и када аутор реферише о негативним савременим појавама и околностима.

Питању архитектуре (прво поглавље) аутор прилази као сложеном културолошком феномену. Оцењује да се о архитектури данас углавном пише са естетског становишта, чиме се умањује њен велики друштвени значај. Занимљиво и присно представља своје додире са савременим архитектима и њиховим делима, доноси информације и извештаје о модерним струјањима у архитектури, дискутује о вредновању архитектата и архитектуре кроз институције, промишља однос архитектуре и филозофије, истражује њене симболичке учинке... Притом, не парадирова својим знањем и не улази у замку интелектуализовања архитектуре, већ је демократизује и чини да је доживљавамо као нешто блиско и вредно.

У друго поглавље књиге смештени су текстови везани за урбанизам и просторно планирање у Србији. Ове теме спадају у трајне ауторове преокупације. Ма колико се њима бавили, чини се да се оне непрестано шире, а крај увек измиче. Жеља и потреба да се изнова и из другачијег угла сагледају феномени који их генеришу и обликују није могла заобићи ни ову књигу. Како то и сам аутор каже, кроз ове текстове учињен је покушај да се осветли тешка и апсурдна судбина урбанистичког и просторног планирања

као активности од јавног значаја, које су у нашем друштву данас извитоперене до крајње мере као сервис политичких директива и инвеститорских диктата.

Кохезиона сила књиге извире из теме одрживог развоја, којој је аутор посветио завршно, треће поглавље. Кроз посебан - уводни текст дата је потпора бољем разумевању појма одрживог развоја, а затим и недвосмислена порука како морамо да се ослободимо лоших навика и предрасуда из прошлости и у најкраћем могућем року предузмемо озбиљне кораке како бисмо могли да откријемо границе слободе и контролишемо будућност. Уз то иде и скуп инспиративних чланака у којима се евидентирају нове технолошко-жаргонске појаве, указује на важност и значај научног погледа на свет, и на неминовност хватања у коштац са ризицима - јер ризик није претња, он је „убрзивач“ иновација, замаха и промене!

Међу корицама књиге нашли су се и прави медаљони од текстова. По личном избору, то су пре свега: *Архитектура - симбиоза науке и уметности; Архитектура и објективизам Ајн Ренд; Мегалополиси у Кини; Смрт града; Од града ка музици; „Границе раста“ после 50 година; Одржива архитектура Дијебеда Керера; Квантни прескок уз помоћ просторног урбанизма* и др.

Одрживи развој усуд архитектуре на вредносном је и смисаоном трагу ауторовог претходног остварења. То је књига игре знања и критичког промишљања, „моделована“ - како би Богдан Богдановић рекао - „од небројених кодова и вишезначја“. За посвећенике архитектуре, урбанизма и просторног планирања она ће, несумњиво, представљати извор интелектуалног задовољства. За ширу читалачку публику, она доноси низ корисности: најпре, подсећа нас на то да смо део света и део културе који ову планету чине јединственом у универзуму, далеко од приче коју тренутно живимо; затим, помаже нам да не испаднемо из смисла, из историје, и не мање важно, ауторово залагање

и његове речи буде наду да ћемо једном стићи до света каквог прижељкујемо. Као и друга издања истог аутора, и ово нас учи да критички мислимо, повезује нас са другим ауторима, темама и идејама, и омогућава нове сарадње и дружења. Проницљивијим читаоцима, *Одрживи развој* ... ће, верујем, послужити и као извориште за сопствену авантуру духа.

Нека на овом месту остане забележено и да осим неупитних интелектуалних врлина, проф. Стојков поседује и грађанске врлине, односно осећање одговорности за јавне ствари и уверење да смо дужни да у њима учествујемо. Ових дана то увелико и потврђује као један од ангажованијих стручњака окупљених око *Декларације о судбини Београдског сајма и Генералштаба*, али и референцама садржаним у овој књизи које скрећу пажњу на системску кризу урбанистичког и просторног планирања у нас, и на коруптивне елементе у јавним политикама (контроверзни пројекти осмишљени да редефинишу урбани идентитет Београда; приватизација јавног добра; разарање институција; исцрпљивање природних ресурса и др.). Насловна страна књиге (Београдски сајам у предњем плану и панорама града са Палатом Београд и Црквом Светог Марка у позадини), верујем, поткрепљује овакво просуђивање и илуструје неке од важних мотива књиге.

Шта још нисам рекао? Без даљњег, Бата Стојков је свестран стваралац. Неспоран је квалитет његових архитектонских реализација, просторних и урбанистичких планова које је израдио и којима је руководио, радијских музичких емисија које је осмислио, клавирских реситала које је извео ... и тако даље и тако даље... но, упркос свему, слободан сам да тврдим да је његово писање највредније што је урадио. Кафка је говорио да писање спасава од смрти. Бата Стојков, засигурно, то зна, и пише. Заслужио је бесмртност.

Здравља и дуг живот, то Вам желим, професоре.

др Зоран Радосављевић, дипл. простор. план.

ОД ОСВАЈАЊА СЛОБОДЕ ДО ЛИЧНОГ ПЕЧАТА – ЖЕНЕ АРХИТЕКТИ У ЗБИРКАМА МУЗЕЈА НАУКЕ И ТЕХНИКЕ

FROM CONQUERING FREEDOM TO LEAVING A PERSONAL MARK – WOMEN ARCHITECTS
IN THE COLLECTIONS OF THE MUSEUM OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

Ауторка: Снежана Тошева

Дизајнерка: Данијела Парацки

Издавач: Музеј науке и технике Београд, 2025.

Објављивање књиге омогућили су: Министарство културе Републике Србије и Агенција Уједињених нација за родну равноправност и оснаживање жена (UN Women)

Књига *Од освајања слободе до личног печата – жене архитекти у збиркама Музеја науке и технике* доприноси проучавању историје архитектонске професије у Србији и отвара питање места и видљивости жена у историји архитектуре. Ауторка Снежана Тошева, историчарка уметности и кустоскиња Музеја науке и технике у Београду, теми је приступила ослањајући се, пре свега, на музејску збирку ове институције.

Наслов књиге јасно поставља наративни оквир. Синтагма „освајање слободе“ односи се на процес постепеног укључивања жена у високо образовање и архитектонску професију, док „лични печат“ означава фазу њихове професионалне афирмације и формирања ауторског исказа. Удводелној структури публикације сажет је шири историјски процес – од еманципације до изградње професионалног идентитета жена у српском архитектонском простору.

Истраживање се заснива на два основна извора: ранијим радовима и документацији истраживача као што су Дивна Ђурић-Замоло, историчарка архитектуре, и Надежда Богојевић, дипл. архитекта, као и фондovima Музеја науке и технике, који обухватају личне архиве, пројекте, техничке цртеже, фотографије и документа из професионалне праксе. Спајањем ових извора ауторка формира целину која истовремено функционише као каталог архитектонских фондова и као преглед биографија жена архитеката заступљених у музејским збиркама. Посебна вредност публикације лежи у чињеници да је значајан део ове грађе до сада био слабо познат или необјављен, као и у научној методологији ауторке која је користила студиозан научни апарат и систематизовала свеобухватну литературу о женама архитектама.

Структура књиге прати развојни пут женског присуства у архитектури – од образовног и друштвеног контекста у којем се жене појављују као студенткиње, до њихове професионалне афирмације. Посебно се истиче пионирска улога првих генерација које су избориле право на техничко образовање. Биографски прикази утемељени на музејској

документацији обухватају податке о образовању, професионалном ангажману и пројектима, репродукције студентских радова и техничких цртежа, уз драгоцену, разнолику документациону и писану грађу коју су прикупљале Дивана Ђурић Замоло и Надежда Богојевић, и чине средишњи сегмент књиге који има карактер лексикона, уз настојање да се материјал наративно хронолошки повеже у ширу историјску слику. Визуелни материјал има изузетно важну улогу, јер омогућава увид у архитектонску праксу, образовне моделе и професионалне мреже у оквиру којих су архитекте деловале.

Дизајн књиге је сведен, функционалан и типографски дисциплинован, са јасним ослонцем на музеолошко-научну публикацију. Прочишћен колорит и стабилан распоред страница доприносе прегледности и континуитету читања и општем утиску заокруженог и промишљеног рада на овој важној теми.

Књига се уклапа у савремене историографске приступе који, осим анализе, обухватају и професионалну историју, праксу и маргинализоване актере. У том контексту проширује сагледавање историје архитектуре у оквиру њених друштвених и институционалних димензија. Увођење родне историје архитектуре у корпус српске архитектуре, и то кроз праћење начина уласка жена у професију, такође је значајно. У домаћем контексту ова тема до сада није била свеобухватније систематски обрађивана, што публикацији даје пионирски карактер.

Једна од вредности књиге јесте и указивање на потенцијале музејских збирки као извора за историју архитектуре. Архитектонска документација – пројекти, скице, студентски радови, личне белешке, фотографије – омогућава проширење историографског оквира изван анализе реализованих објеката и показује да се историја архитектуре може заснивати и на ширем спектру документарних трагова.

Мада публикација представља значајан документациони допринос, биографски прикази остају углавном на нивоу основних података. Поједине целине могле би бити продубљене детаљнијом анализом пројеката и њихових архитектонских вредности, као и ширим компаративним оквиром који би укључио југословенски или европски контекст.

Но и поред тога књига *Од освајања слободе до личног печата – жене архитекти у збиркама Музеја науке и технике* представља важан корак у документовању и видљивости жена у архитектури Србије. Њен значај лежи у систематизацији архивске грађе и указивању на улогу жена у развоју професије, истовремено отварајући нови потенцијал за продубљена истраживања тако подстичући даља проучавања ове теме као и музејских фондова.

др Дијана Милашиновић Марић, историчар уметности

сећања | меморансе

БРАНИСЛАВ БРАНА ДЕРИЋ (1940-2006): НЕПРОЛАЗНА ПРОШЛОСТ

BRANISLAV BRANA DERIĆ (1940–2006): AN IMPERISHABLE PAST

Бранислав Брана Дерић (1940-2006) је био редовни професор Географског факултета, признат научник и популаран педагог. И то је општепознато. Мање је, међутим, познато да је био један од оснивача Асоцијације просторних планера Србије. То сам позван да овде испричам.

Октобар-новембар 1997.

Службеник сам Министарства за урбанизам, стамбено-комуналне делатности и грађевинарство. Делегиран у Организациони одбор за обележавање јубилеја 20 година смера Просторно планирање на Географском факултету Универзитета у Београду.

Рано је послеподне. Студентски трг З/III. На вратима сам кабинета проф. Бране Дерића, неформалног председника Организационог одбора.

Радујем се сусрету са њим.

Вежу нас *Методe програмирања развоја* из седмог и осмог семестра мог студирања на Географском факултету (1990-1991) и „финале“ израде првог *Просторног плана Републике Србије* (1994-1996).

Кошчат, висок и благо погрбљен. Проћелав, орловског носа. Маркантне појаве у којој има нечег древног и временитог, много старијег од његових земаљских година. Ведар и доброћудан, благ у погледу и у покрету. Мудар, племенит, дубоко осећајан, скроман, суздржан, одан колегама и пријатељима. Пажљив, да не угрози другога, да не засмета нечијем успеху... Таквог га познајем.

Љубазно сам примљен.

У кабинету је пар особа. Рукујем се са Дејаном Ђорђевићем и Богданом Лукићем, асистентима које ценим и поштујем, упознајем са осталима. Лако комуницирамо. Теткице мало-мало уносе шољице са свеже скуваном домаћом кафеом и празне садржај из стално пуних пепељара. Разговор је спонтан, жив. Време муњевито пролази.

Договарамо нови сусрет, за сутра, а затим и за сутра, прекосутра, четвртак, петак, суботу... Интензивно се састајемо. Пуно се смејемо, пуно причамо и једнако добро се осећамо док ћутимо. Готово свакодневно нашем „тиму за прославу“ придружују се нови чланови. Звани и незвани, сви добродошли.

Брана нас ревносно дочекује и испраћа. Стрпљив, приступачан, спреман свакога да саслуша. Понашање у коме има и спонтаности и срдачности, и обзира и углађености. Својим присуством улива поверење. Поуздан путовања.

СТИЖУ све нове и нове идеје - свакојакe, шаренолике, могуће и немогуће. Бојажљиво их износимо и храбро сахрањујемо. Многе и преживљавају - као она о потреби струковне организације просторних планера. Њу потурам ресорном министру у подсетник/скицу коју припремам за његов поздравни говор у „Енергопројекту“, 20. новембра. Бинго!

Децембар 1997-2004.

Након прославе узбуђење не јењава. Блистамо животом и растемо духом. Дружења у Бранином кабинету се настављају, а идеја о струковном удружењу се кристалише, згушњава.

Брана нас храбри и подстиче. Поштује наше предлоге, не надгласава нас, понаша се као саучесник и сведок, а не као судија. Помаже нам да се изразимо, да пронађемо пут за сопствене идеје, а то могу - данас видим - само велики педагози, они који разумеју људе и који воле живот.

Ту, на факултету, постајемо породица, препуна топлине, оне праве, завереничке. Све јасније чујемо и препознајемо свој глас, глас који није оптерећен ауторитетима и дозволама, глас који може све што пожели, глас који поступа лагано и једноставно.

На архиматрици Удружења урбаниста Србије формирамо Асоцијацију просторних планера Србије¹, а затим, постепено, освајамо право да будемо своји. Маргину премештамо у центар. Мењамо правила. Отварамо фронтове које раније нисмо познавали, учимо у ходу, а наша нова кућа расте из дана у дан: организујемо посећене и запажене научно-стручне скупове, конференције, округле столове; покрећемо издавачку делатност; иницирамо сарадњу са релевантним домаћим и међународним организацијама и институцијама; радимо на популаризацији просторног планирања и омасовљавању Асоцијације; установљавамо и додељујемо награде и признања истакнутим и заслужним појединцима и институцијама; путујемо, ослушкујемо искуства и размењујемо идеје и информације, стварамо пријатељства ослобођена предрасуда, испитујемо границе могућег, другачијег... Додирујемо срећу.

Брана је пуноправни члан Председништва Асоцијације. Дели са нама своје време и размишљања. Радује се сваком успеху. Кад зашкрипи, помаже, уноси „мрву“ свог зачина као нову, заједничку наду. Било коју врсту нервозе и

напетости снижава бар за степен. Чува нас, штити, његова бусола је увек исправна, не квари се. До јесени 2004. направили смо много вредних успомена, а онда, као да је одлучио да је непотребан у надолазећем времену. Загазио је у ћутање. Без образложења. Нисмо га се одрекли.

Јануар 2006.

24. јануара 2006. године, Брана Дерић се раздужио са обавезама овоземаљског живота. Отишао је без најаве. За њим су остали добри трагови и лепа сећања. Успео је што други нису, колико год преважни били. Уградио је себе у део историје Географског факултета и историју Асоцијације просторних планера Србије, тамо где му заборав не може ништа.

Октобар 2022.

Асоцијација просторних планера Србије је још увек ту, добро подноси године. Прославља четврт века постојања и рада. Припрема серију публикација о великанима и истакнутим личностима домаћег просторног планирања.

Децембар 2025.

Сунце се тешком муком пробија кроз Балканску улицу, залази. Дрхтаво се пале мусаве уличне светилке. Ужурбано ходам ка Студентском тргу 3/III, ка Географском факултету, који је након свих ових година остао важна тачка наших спајања. У 17.00 сати је састанак уредништва монографије о Брани Дерићу. Како се примичем згради Факултета, све јасније чујем гласове. Разбирем Бранин глас и гласове других из чудесне екипе из 1997. Причају приче, смеју се. Не маре за реалитет. Слушам их, чекам свој ред.

Постскриптум:

Соба Бране Дерића на Географском факултету, Студентски трг 3/III, полазно је место српског струковног удружења просторних планера. Кад дођу године захвалности, просторни планери би ту морали да поставе неко обележје.

др Зоран Радосављевић, дипл. простор. план.

¹ Како би имена оних који су оснивачи Асоцијације остала забележена „да их ветар као прах не разнесе“, на овом месту их и помињемо: Велимир Шећеров, Зоран Радосављевић, Драгослав Павловић, Братислав Милетић, Бранислав Дерић, Ненад Крчум, Саша Милијић, Милан Пејић, Драгана Дунчић и Милан Пунишић.

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Научни и стручни радови морају бити у складу са Упутством за ауторе. Рукописи који нису усклађени са Упутством биће враћени на дораду пре упућивања на рецензију. Ауторима је на располагању документ *Образац за пријаву радова** у ком су сугерисани структура и садржај рада. Аутори наводе своје податке и афилијацију у овом документу. Наводе се пун (званични) назив и седиште установе у којој је аутор запослен, а евентуално и назив установе у којој је аутор обавио истраживање. Самостални истраживачи и аутори којима научноистраживачки рад није примарна професија такође назначавачу свој статус. У сложеним организацијама наводи се укупна хијерархија те организације (од пуног регистрованог назива до унутрашње организационе јединице). Ако је аутора више, а неки потичу из исте установе, мора се, посебним ознакама или на други начин, назначити из које од наведених установа потиче сваки. Функција и звање аутора се не наводе. По правилу се даје само адреса једног аутора, задуженог за комуникацију тим поводом (заједно са адресом електронске поште и контакт телефоном).

Редакција часописа уклања све податке о ауторима из документа пре упућивања на рецензију да би се осигурала анонимност аутора.

Радови се достављају искључиво преко сервиса ASEESTANT. Техничком упутству за коришћење система електронског уређивања часописа ASEESTANT може се приступити преко веб адресе сервиса ASEESTANT која се односи на часопис *Архитектура и урбанизам* (<http://aseestant.ceon.rs/index.php/a-u/>).

Радови се предају на српском или енглеском језику и морају бити оригинални, необјављивани текстови аутора који нису у процедури објављивања за друге часописе. Аутори преузимају одговорност за мишљења и ставове изнете у радовима као и за ауторска права над коришћеним материјалом (илустрације, прилози, цитати итд.).

Сви предати рукописи подвргавају се детекцији и накнадној верификацији плагијаризма путем сервиса CrossCheck (систем iThenticate).

Објављивање радова се не плаћа. Радови се не враћају ауторима. Аутори чији радови буду објављени добијају један примерак часописа.

Образац за пријаву рукописа

Да бисмо омогућили доследније праћење упутства за ауторе, ауторима је на располагању *Образац за пријаву радова**, доступан на страници електронског система ASEESTANT

Рукописи се предају као MS Word документ, PDF формат није прихватљив.

ПРОЦЕС УРЕЂИВАЊА

Стандардне фазе уређивачког процеса су пријава рада, рецензија, лектура и прелом/публиковање рада. Након сваке завршене фазе аутори ће бити контактирани да потврде да су сагласни да рад у датом облику пређе у наредну фазу уређивачког процеса.

Рецензија

Радови подлежу анонимној рецензији. Након обављене рецензије, ауторима се шаље мишљење рецензента, по коме треба да поступи, уколико има примедби. Рад потом враћају редакцији.

Ауторима је на располагању образац са табелом* у којој треба да приложи одговоре на примедбе оба рецензента (у случају научних радова), односно једног рецензента (у случају стручних радова).

Лектура рада

Након позитивне рецензије и одлуке уредништва о прихватању рада, рад се упућује на лектуру делова текста на српском и енглеском језику. Ауторима се шаљу лекторисане верзије текста на преглед и корекцију. Аутори потврђују финалну кориговану верзију текста која се затим упућује на прелом и публиковање.

Прелом и објављивање рада

Финално лекторисана верзија текста се прослеђује графичком уреднику на прелом. У овој фази потребно је да аутори сарађују уколико је потребно побољшати квалитет појединих илустрација. Добијају финални прелом на преглед и сагласност. У овој фази није могућа измена текста, осим ако су у питању техничке грешке.

ПРИЈАВА РАДОВА

Пре него што пријаве рад, ауторима се препоручује да провере: да ли је рад написан у складу са *Упутством за ауторе*, а посебно: да ли је наслов рада јасан и у довољној мери одражава садржај рада; да ли је апстракт информативан; да ли рад испуњава основне научне стандарде за објављивање; да ли су референце правилно и у потпуности наведене.

Број речи

Научни и стручни радови не треба да имају више од 4000 речи, без наслова, апстракта (на српском и енглеском), илустрација, табела, референци и напомена.

Прилози у рубрици Архитектура не треба да имају више од 2000 речи без наслова, апстракта, илустрација, табела и референци.

Остали прилози не треба да имају више од 1200 речи без наслова, апстракта, илустрација, табела и референци.

Број страна, величина стране и форматирање текста:

Дужина рада није ограничена бројем страна, већ бројем речи, као што је наведено у претходном поглављу. Аутори предају рад следећи упутство о структури и садржају рада. Коначни прелом рада је део процедуре уређивања у надлежности графичког и техничког уредника.

Језик

Радови се предају на српском и/или енглеском језику. Сви радови подлежу лектури која је стандардни део уређивачке процедуре. Без обзира на то, језик предатих радова мора бити јасан, концизан и кохерентан да би рецензенти могли да дају свој допринос, превасходно у погледу унапређења садржаја рада.

Табеле и илустрације:

Научни и стручни радови, као и радови у рубрици Архитектура не би требало да имају више од 10 илустрација. Остали прилози (Актуелности, Прикази књига итд.) не би требало да имају више од 2 илустрације.

Илустрације и табеле треба да буду смештене на одговарајућим местима у тексту, а не као прилог на његовом крају. Илустрације и табеле треба да буду нумерисане сукцесивно, са што краћим информативним називом, на српском и енглеском језику, и са наведеним извором. Називи се смештају испод илустрација/изнад табела и означавају са сл./Таб. и преводе на енглески језик са ознаком Fig./Tab. Све илустрације и табеле треба да имају упутнице у тексту. Позив на слике или табеле у тексту се означава: (Сл. 1) или (Таб. 1).

Поред тога што су смештене на одговарајућим местима у тексту, илустрације и табеле је потребно пријавити у адекватном формату као додатне датотеке преко сервиса ASEESTANT у кораку 4: Пријава прилога – Допунске датотеке.

Формат илустрација (дијаграма, шема, графикона, фотографија, цртежа и сл): .JPG, резолуција 300 pixels/inch, CMYK.

Формат табела: MS WORD документ.

Изворе илустрација навести на самом крају рада, након Референци.

Напомене (фусноте):

Напомене се дају при дну стране у којој се налази коментарисани део текста. Могу садржати мање важне детаље, допунска објашњења, назнаке о коришћеним изворима (нпр. научној грађи, приручницима итд.).

Наслов рада

Наслов рада треба да буде јасан и информативан, те да у највећој мери одражава садржај рада. Препоручује се да делови текста имају највише три нивоа наслова (главни наслов, 1. и 2. ниво наслова).

Апстракт/резиме:

Апстракт треба да је написан у 1 пасусу и да садржи максимално 250 речи (на енглеском до 300 речи). Апстракт треба да обезбеди кратак приказ истраживања, циљева и синтетички илуструје методе, главне резултате и најважније закључке. У апстракту нема референци и скраћеница, фуснота и напомена.

За све прилоге који не припадају категорији научних и стручних радова (Актуелности, Нове књиге, Прикази итд.) потребно је дати кратак резиме до 100 речи са највише 3–5 кључних речи.

Кључне речи:

Сваки рукопис има 3–5 кључних речи, одвојених зарезима. Свака кључна реч може бити једна реч (нпр. архитектура, урбанизам итд.) или синтагма (нпр. просторно планирање, одрживи развој итд.).

Структура рукописа

Структуру рукописа чине: 1) наслов, апстракт и кључне речи на српском језику; 2) наслов, апстракт и кључне речи на енглеском језику; 3) текст рукописа; 4) захвалница (опционо); 5) референце; 6) извори илустрација.

Текст рукописа

Елементи текста треба да буду повезани по логичном редоследу и да чине јасну, разумљиву и кохерентну целину. Уобичајено је да текст буде подељен на поглавља, од којих прво – Увод и последње – Закључак, чине 5–10% дужине текста. Као део увода или као посебно поглавље потребно је дати теоретску позадину истраживања, којим се оно повезује са сличним досадашњим истраживањима и објашњава се однос предмета истраживања према ширем теоретском оквиру.

Средишњи, главни део текста потребно је структурирати тако да генерално има 3 целине: прву, у којој се описује методологија, другу, у којој се описују резултати и трећу, која даје дискусију резултата. Свака целина може се састојати од више поглавља, која треба да буду насловљена тако да одражавају садржај дела текста.

На овај начин је структуриран текст у документу *Образац за пријаву радова**.

Захвалница

Уколико је рад резултат неког пројекта, написати назив и број пројекта и навести институцију која га финансира. Наводе се појединци или институције које су обезбедиле материјалну или нематеријалну подршку истраживању.

Уколико су у раду коришћени алати вештачке интелигенције, потребно је навести: „Током припреме овог рада, аутор(и) је/су користио(ли) [НАЗИВ АЛАТА/УСЛУГЕ] како би [РАЗЛОГ КОРИШЋЕЊА]. Након коришћења овог алата/услуге, аутор(и) је/су прегледао(ли) и изменио(ли) садржај по потреби. Аутор(и) преузима(ју) пуну одговорност за садржај објављеног чланка“.

Услови под којима је дозвољено коришћење вештачке интелигенције (AI) и аутоматизованих алата

Аутори могу користити алате вештачке интелигенције (AI) искључиво за креирање AI-потпомогнутог, али не и AI-генерисаног садржаја, односно за ограничене језичке и техничке интервенције у тексту рукописа, као што су:

- исправка граматике и правописа;
- стилско дотеривање ауторског текста;
- помоћ при формирању;
- техничка асистенција, попут исправљања кода.

Аутори су дужни да пријаве употребу генеративне вештачке интелигенције и аутоматизованих алата у припреми рукописа, осим у горе наведеним случајевима ограничене језичке и техничке корекције.

Аутори су одговорни да провере тачност резултата било ког аутоматизованог алата коришћеног у истраживању и припреми рукописа.

Аутоматизовани алати не могу бити наведени као аутори.

Генеративна вештачка интелигенција не може бити цитирана као извор.

Референце и стил цитирања

Позиви на референце у самом тексту врше се навођењем презимена аутора и године издања дела (Brkić, 1992); ако има два аутора, наводе се оба презимена и одвајају зарезом (Hillier, Hanson, 1984)

Када се цитира део текста, поред презимена и године издања наводи се и тачан број стране са које је текст преузет (Brkić, 1992, 112).

Позиви на коришћене референце, чији се списак налази после текста, треба да се нађу на крају реченице, испред тачке.

Списак референци садржи све изворе коришћене у раду. Свака референца цитирана у тексту треба да буде присутна у списку референци и све референце са листе наведене у тексту. Референце се наводе по абecedном реду, латиницом, а онда хронолошки. Користи се Харвард стил цитирања.

Примери:

• часопис:

Презиме аутора, Прво слово имена. Година издања. Назив чланка. Пун назив часописа, Број издања, Бројеви страница, DOI број.

Граовац, А., Ђокић, Ј., Теофиловић, А., Теофиловић, В. 2021. Улога и домети генералног урбанистичког плана у савременом планирању Београда. *Архитектура и урбанизам*, 52, 7-15.

• електронско издање часописа:

Презиме аутора, Прво слово имена. Година издања. Назив чланка. Пун назив часописа, [онлине] Број издања, Бројеви страница, Available at: Интернет адреса [Accessed: датум]

Граовац, А., Ђокић, Ј., Теофиловић, А., Теофиловић, В. 2021. Улога и домети генералног урбанистичког плана у савременом планирању Београда. *Архитектура и урбанизам*, 52, Available at: <https://aseestant.ceon.rs/index.php/a-u/article/view/28741/18037> [Accessed: 27.08.2021.]

• књиге:

Презиме аутора, Прво слово имена. Година издања. Назив књиге. Место издања: Издавач.

Бркић, А. 1992. *Знакови у камену*. Београд: Савез архитеката Србије. Alexander, C. 1977. *Pattern Language*. New York: Oxford University Press.

Ако није прво издање:

Radović, R. 2001. *Savremena arhitektura, između stalnosti i promena ideja i oblika u modernoj arhitekturi*. 2. izd. Novi Sad: FTN i Stylos.

• **поглавља у књигама, монографијама, тематским зборницима: Презиме аутора, Прво слово имена. Година издања. Назив поглавља. У: Презиме уредника, Прво слово имена. ур. Година. Назив књиге. Место издања: Издавач, Број страница.**

Маруна, М., Лазаревић Бајец, Н., Михајлов, В. 2011. Анализа прилагођености образаца урбане структуре климатским променама: пример нацрта плана детаљне регулације „Ада Циганлија“. У: Златановић-Томашевић, В., Гајић, Р., Каић, Ф. ур. 2011. *Будућност развоја насеља у светлу климатских промена*. Београд: Друштво урбаниста Београда, 227-246.

Детаљније упутство за цитирање доступно је на следећем линку: <https://aseestant.ceon.rs/files/journals/3/articles/files/Uputstvo%20za%20citiranje.pdf>.

При састављању Упутства за ауторе коришћени су извори:

- Министарство просвете, науке и технолошког развоја РС, Правилник о категоризацији и рангирању научних часописа – Прилог 1: Услови за уређивање научних часописа („Службени гласник Републике Србије“, бр. 159/2020)
- Михаиловић, Добривоје (1999) Методологија научних истраживања, Београд: Факултет организационих наука.
- Centar za evaluaciju u obrazovanju i nauci (2025) Uпотреба вештачке интелигенције (AI) u часописима који се индексирају у SCIndeksu.

* <https://aseestant.ceon.rs/index.php/a-u/about/submissions>

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд 71/72(497.11)
АРХИТЕКТУРА и урбанизам : часопис за архитектуру, урбанизам и просторно планирање / главни и одговорни уредник Ана Никовић. - Год. 1, бр. 1 (1. дец. 1994) - . - Београд : Институт за архитектуру и урбанизам Србије, 1994- (Београд : Планета принт). - 30 ст
Полугодишње. - Текст упоредо на енгл. језику.
- Друго издање на другом медијуму: Архитектура и урбанизам (Online) = ISSN 2217-8074
ISSN 0354-6055 = Архитектура и урбанизам
COBISS.SR-ID 129579532

INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

Scientific and professional papers must be written in accordance with the instructions for authors. Manuscripts that do not comply with the instructions will be returned for revision before being sent for review. Authors have at their disposal the document *Format for submitting papers* in which the structure and content of the paper are suggested. The authors list their data and affiliation. They state their full (official) title and institution in which the author is employed, and if relevant the institution in which the research was carried out. Independent researchers and authors for whom scientific research is not their primary profession should also indicate their status. In complex organizations, the overall hierarchy of that organization is stated (from the full registered name to the internal organizational unit). If there are several authors, and some come from the same institution, it must be clearly indicated which of the listed institutions each individual comes from. The position and title of the authors are not specified. As a rule, only the address of one author is given, i.e., the author responsible for communication for that paper (together with their email address and contact telephone number).

The editorial team of the journal remove all information about the authors from the document before referring it for review in order to ensure the anonymity of the authors.

Papers are submitted exclusively through the ASEESTANT service. The technical instructions for using the ASEESTANT electronic journal editing system relating to the *Arhitektura i urbanizam* journal can be obtained via the web address of the ASEESTANT service <http://aseestant.ceon.rs/index.php/a-u/>.

Papers are submitted in Serbian or English and must be original, unpublished texts by authors who are not in the process of publishing the text in other journals. The authors take responsibility for the opinions and views expressed in their papers as well as for the copyright over the material used (illustrations, contributions, quotations, etc.).

All submitted manuscripts are subject to the detection and subsequent verification of plagiarism through the CrossCheck service (iThenticate system).

Publication of papers is not paid. Papers are not returned to the authors. Authors whose papers are published receive one copy of the journal.

Format for submitting papers

In order to enable more consistent monitoring of the instructions for authors, the authors have at their disposal the *Format for submitting papers* available on the webpage of the ASEESTANT electronic system (<http://aseestant.ceon.rs/index.php/a-u/>).

Manuscripts are submitted as an MS Word document; PDF format is not acceptable.

EDITING PROCESS

The standard phases of the editorial process are paper submission, review, proofreading and layout/publication of the paper. After each completed phase, the authors will be contacted to confirm that they agree that their paper in that form will move to the next phase of the editorial process.

Review

Papers are subject to anonymous review. After the review, the authors are sent the opinion of the reviewers, which they should follow, if any changes are required. The paper is then returned to the editorial office.

Authors have at their disposal a form with a table (<http://aseestant.ceon.rs/index.php/a-u/>), in which they need to respond to the remarks by both of the reviewers (in the case of scientific papers), or one reviewer (in the case of professional papers).

Proofreading of the paper

After positive reviews and the editorial decision to accept the paper, the paper is referred for proofreading of the text in Serbian and English. The proofread version of the text is then sent to the authors for review and correction. The authors confirm the final corrected version of the text, which is then referred for layout and publication.

Layout and publication of the paper

The final proofread version of the text is forwarded to the graphic editor for layout. The authors are involved in this phase if it is necessary to improve the quality of particular illustrations. The final layout is then ready for examination and approval by the authors. At this stage it is not possible to change any of the text, unless there are technical errors.

SUBMISSION OF PAPERS

Before submitting a paper, it is recommended that the authors check whether the paper is written in accordance with the instructions for authors, in particular: whether the title of the paper is clear and sufficiently reflects the content of the paper; whether the abstract is informative; whether the paper meets basic scientific standards for publication; whether the references are correct and complete.

Number of words

Scientific and professional papers should not have more than 4000 words, not including titles, abstracts (in Serbian and English), illustrations, tables, references and notes.

Entries for the architecture section should have no more than 2000 words not including titles, abstracts, illustrations, tables and references.

Other entries should have no more than 1200 words not including titles, abstracts, illustrations, tables and references.

Number of pages, page size and text formatting

The length of the paper is not limited by the number of pages, but by the number of words in the previous section. Authors submit the paper following the instructions on the structure and content of the paper. The final layout of the paper is part of the editing process and is the responsibility of the graphic and technical editor.

Language

Papers are submitted in Serbian and/or English. All papers are subject to proofreading, which is a standard part of the editorial procedure. Nevertheless, the language in the paper submitted must be clear, concise and coherent so that the reviewers can give their contribution primarily in terms of improving the content of the paper.

Tables and illustrations

Scientific and professional papers, as well as papers in the architecture section, should have no more than 10 illustrations. Other articles (news, book reviews, etc.) should have no more than 2 illustrations.

Illustrations and tables should be placed in appropriate places in the text, and not as an appendix at the end. Illustrations and tables should be numbered sequentially, with the shortest possible informative title, in Serbian and English, and with the cited source. The titles should be below the illustrations/above the tables, and labelled with Fig./Tab. in English, and Сл./Таб. in Serbian. All illustrations and tables should have references in the text. References to figures or tables in the text are indicated by: (Fig. 1) or (Tab. 1).

In addition to being placed in the appropriate places in the text, illustrations and tables should be submitted in an appropriate format as additional files via the ASEESTANT service in step 4: Submission of attachments - Additional files.

Format of the illustrations (diagram, scheme, graph, photograph, drawing, etc.): JPG, resolution of 300 pixels/inch, CMYK.

Table format: MS WORD document.

List the sources of illustrations at the very end of the paper, after the references.

Notes (footnotes):

Notes are given at the bottom of the page where the relevant part of the text is located. They may contain less important details, additional explanations, indications of the sources used (e.g., scientific materials, manuals, etc.).

Title of the paper

The title of the paper should be clear and informative, and reflect the contents of the paper to the greatest extent. It is recommended that parts of the text have a maximum of three heading levels (main heading, 1st and 2nd heading levels).

Abstract:

The abstract should be written in 1 paragraph and contain a maximum of 250 words (up to 300 words in English). The abstract should provide a brief overview of the research and its objectives, and synthetically illustrate the methods, main results and key conclusions. There are no references, abbreviations, footnotes or notes in the abstract.

For all articles that do not belong to the category of scientific and professional papers (news, new books, reviews, etc.) it is necessary to give a short summary of up to 100 words with a maximum of 3-5 keywords.

Keywords:

Each manuscript has 3-5 keywords, separated by commas. Each keyword can be made up of one word (e.g., architecture, urbanism, etc.) or a syntagm (e.g., spatial planning, sustainable development, etc.).

Manuscript structure

The structure of the manuscript consists of: 1) title, abstract and key words in Serbian; 2) title, abstract and key words in English; 3) the text of the manuscript; 4) acknowledgements (optional); 5) references; 6) sources of illustrations.

Manuscript text

The elements of the text should be connected in a logical order and form a clear, understandable and coherent whole. It is common for the text to be divided into sections, of which the first – the introduction and the last – the conclusion, make up 5-10% of the length of the text. As a part of the introduction or as a special section, it is necessary to give the theoretical background of the research, which connects it with similar previous research and explains how the subject of the research relates to the broader theoretical framework.

The central, main part of the text needs to be structured so that in general it has 3 sections: the first, which describes the methodology, the second, which describes the results, and the third, which discusses the results. Each section can consist of several parts, which should be titled to reflect the content of the text.

The text is structured this way in the document *Format for submitting papers*.

Acknowledgements

If the paper is the result of a project, write the title and number of the project and state the institution financing it. State the individuals or institutions that have provided tangible or intangible support to the research.

If artificial intelligence (AI) tools were used in the preparation of this work, the following statement should be included: «During the preparation of this work, the author(s) used [NAME OF TOOL/SERVICE] for the purpose of [REASON FOR USE]. After using this tool/service, the author(s) reviewed and revised the content as necessary. The author(s) take full responsibility for the content of the published article».

Conditions for the Use of Artificial Intelligence (AI) and Automated Tools

Authors may use artificial intelligence (AI) tools exclusively for creating AI-assisted, but not AI-generated, content, meaning for limited linguistic and technical interventions in the manuscript text, such as:

- grammar and spelling correction;
- stylistic refinement of the author's text;
- assistance with formatting;
- technical support, such as code correction.

Authors are required to disclose the use of generative artificial intelligence and automated tools in the preparation of the manuscript, except in the above-mentioned cases of limited linguistic and technical corrections.

Authors are responsible for verifying the accuracy of any results produced by automated tools used in the research and manuscript preparation.

Automated tools cannot be listed as authors.

Generative artificial intelligence cannot be cited as a source.

References and citation style

In-text references are made by stating the author's surname and the year of publication (Brkić, 1992); if there are two authors, both surnames are given and separated by a comma (Hillier, Hanson, 1984).

When quoting a part of the text, in addition to the surname and the year of publication, the exact number of the page from which the text was taken is also stated (Brkić, 1992, 112).

In-text references, the list of which is after the text, should be found at the end of a sentence, before the full stop.

The list of references contains all sources used in the paper. Each reference cited in the text should be present in the list of references and all references from the list should be referred to in the text. References are listed in alphabetical order, in Latin script, and then chronologically. The Harvard style of citation is used.

Examples:

• journals:

Author's surname, First letter of name. Year of issue. Article title. Full name of the journal, Issue number, Page numbers, DOI number.

Graovac, A., Đokić, J., Teofilović, A., Teofilović, V. 2021. Uloga i dometi generalnog urbanističkog plana u savremenom planiranju Beograda. *Arhitektura i urbanizam*, 52, 7-15.

• electronic edition of a journal

Author's surname, First letter of name. Year of issue. Article title. Full name of the journal, [online] Issue number, Page numbers, Available at: Internet address [Accessed: date]

Graovac, A., Đokić, J., Teofilović, A., Teofilović, V. 2021. Uloga i dometi generalnog urbanističkog plana u savremenom planiranju Beograda. *Arhitektura i urbanizam*, 52, Available at: <https://aseestant.ceon.rs/index.php/a-u/article/view/28741/18037> [Accessed: 27.08.2021.]

• books:

Author's surname, First letter of name. Year of issue. Book title. Place of publication: Publisher.

Brkić, A. 1992. *Znakovi u kamenu*. Beograd: Savez arhitekata Srbije.
Alexander, C. 1977. *Pattern Language*. New York: Oxford University Press.

If it is not the first edition:

Radović, R. 2001. *Savremena arhitektura, između stalnosti i promena ideja i oblika u modernoj arhitekturi*. 2 izd. Novi Sad: FTN i Stylos.

• monograph editions, proceedings, anthologies:

Editor's surname, First letter of name. ed. Year of issue. Book title. Place of publication: Publisher.

Perović, M. ur. 1997. *Istorija moderne arhitekture. Antologija tekstova. Knjiga 1. Koreni modernizma*. Beograd: IDEA.

More detailed citation instructions are available at the following link: <https://aseestant.ceon.rs/files/journals/3/articles/files/Uputstvo%20za%20citiranje.pdf>.

When compiling the Instructions for Authors, the following sources were used:

- Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS, Pravilnik o kategorizaciji i rangiranju naučnih časopisa – Prilog 1: Uslovi za uređivanje naučnih časopisa („Službeni glasnik Republike Srbije“, br. 159/2020)
- Mihailović, Dobrivoje (1999) *Metodologija naučnih istraživanja*, Beograd: Fakultet organizacionih nauka.
- Centar za evaluaciju u obrazovanju i nauci (2025) *Upotreba veštačke inteligencije (AI) u časopisima koji se indeksiraju u SClneksu*.

* <https://aseestant.ceon.rs/index.php/a-u/about/submissions>

CIP - Каталогизacija у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд 71/72(497.11)
АРХИТЕКТУРА и урбанизам : часопис за архитектуру, урбанизам и просторно планирање / главни и одговорни уредник Ана Никовић.
- Год. 1, бр. 1 (1. дец. 1994)- . - Београд : Институт за архитектуру и урбанизам Србије, 1994- (Београд : Планета принт). - 30 см
Полугодишње. - Текст упоредо на енгл. језику.
- Друго издање на другом медијуму: Архитектура и урбанизам
(Online) = ISSN 2217-8074
ISSN 0354-6055 = Архитектура и урбанизам
COBISS.SR-ID 129579532